

A TRÓJAI HÁBORÚ RÉGI IRODALMUNKBAN.

(Második és befejező közlemény.)

c) A Lévai Névtelen széphistóriája.

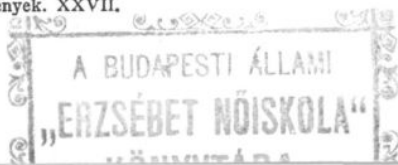
Hunyadi históriájánál egy évvel korábban (1576) került sajtó alá, de egy évvel később (1570) készült el ez a munka, melyet magát megnevezni nem akaró szerzője »híres Léva város kerületében« fordított deákból magyarra.¹

A széphistória tulajdonképen a két pseudo-ovidiusi heroida fordítása. (XV. Paris Helenae, XVI. Helena Paridi.) A XV. heroida a II. rész 101. sorától végig, a XVI. pedig az egész III. részt foglalja el; az I. rész, a II. eleje és a IV. rész mintegy keretképen illeszti oda Trója történetét.

Maga a középső rész, a fordítás, az eredeti gondolatmenetét híven követi, de jóval megrövidíti, különösen ott, hol nagyobb-számban tartalmaz tulajdonneveket s hozzájuk kapcsolódó célzásokat. Szerzőnk nem valami mély classikus tárgyi tudásával ilyenkor egyszerűen átsiklik rajtuk. Mindamellett elég bőbeszédű, az eredeti tömör kifejezéseit csak hosszas czikornyákkal tudja körülírni, egy-egy distichont rendesen egész négysoros versszakkal ad vissza, néha még körülményesebb, pl. a latinul is közbeszótt pentametert — Bella gerant fortes, tu, Pari, semper ama ! (XV : 254.) — így czirkalmazza ki :

Erős vitézec had hadakozzanac,
Vitézfégben had magabaltaffanak,
Paris róllad egyebet ne bállyanac,
Ebed, elméd, berelmen forgaffanac. (III. r. 441—444.)

¹ Az első kiadás teljes címe : História | CONTINENS | VERISSIMAM EXCIDII TRO- | JANI, CAVSSAM IPSVM VIDELICET HE- | LENAE raptum per Paridem Troianū, cum | finali vtriufque exitu : non ita pridem idioma- | te Hungarico per anonymum quendam ex | Scriptis Poëtae Nafonis, caufsa voluptatis | in rythmos diligenter coacta. | Anno Domini 1576 | COLOSVAROT. | Nyomtatott 1576. éftendőben. — Ennél sokkal jobb és megbízhatóbb a második kiadás : PARIS, | ES Görög Ilona Hífto- | RIAIA, KI MIAT VEGRE | AZ EGES^s TROYAI BIRODA-LOM | elvesze, Priamus Király megöletetéc, és az erős | Hector le vágatéc. Mindeneknec példayúl, | mi következéc az Paraznafág- | ból, ki adatot. [Következik 4 sor Ovidiusból Ars am. II. 559—62. Női mellkép.] 1597. [Betűi után ítélve a Heltai-nyomda terméke.] Több kiadását nem ismerjük. Nótájára hivatkozik az *Effectus Amoris* szerzője. (Debreczen, 1588.) Trausch a szász *Schriftsteller Lexikonban* (II : 115.) nem tudni, mi alapon, Heltai Gáspárnak tulajdonítja.

Így magyarázható, hogy az elhagyások ellenére a XV. heroida 376 sorának nála mégis 244 sor, a XVI. heroida 268 sorának pedig 472 sor felel meg!

A mi már most a keretet illeti, annak legközelebbi forrása maga Ovidius. Így az *első* részben Hecuba álma, Paris ítélete, Venus ígérete, a *másodikban* a szíves spártai fogadás, Páris fölgerjedése és igyekevése a királyné meghódítására, Menelaos elutazása ¹ s a IV. részben a két vénasszony kerítése magából a két heroidából vehető ki. Az eltérő s bővebb részletezések, mint Paris titkos fölneveltetése a pásztoroknál, Peleus és Thetis lakodalma, Paris felszólítása az istennőkhöz, hogy előtte levetkezzenek, megtalálható a már idézett Ubertinus-féle kommentárban. (L. az előbbi fejezetet.)

De föl kell vennünk szerzőnkre nézve Guido ismeretét is: tőle vehette azt a vonást, hogy Paris álmából serkenve látja az istennőket (Soporatus igitur tam grauter vidi ipso somno meo mirabilem visionem quod deus Mercurius tres deas in suo comitatu ducebat etc.), továbbá Guido emphatikus leírásából meríthette Helena arczképének egyes vonásait:

Gyenge tešte, termeti Ilonának,
Szép ket Beme fekete az ABBonnc,
Szömöldeke fekete homlokának,
Ortzaia keregded pirofflac vadnac.
Füle kiczin és Bép kerekdéd vala,
Homlokában ehrek meg látznac vala,
Az vér Bép ehreken Bépen foly vala,
Fel ment homloka nagy Bép ékes vala.
Báya kiczin, ayaka piros vala,
Keskeny dereka, közép Berű vala,
Arany Binű Bép hoßBu haya vala,
Magaffága Bép közép Berű vala.
Foga Bayában nem rutt, ritka vala,
Karya, keze oly nagy Bép gyenge vala,
Beme és ayaka mosolyog vala,
Edes és bölcz beßéd ő nalla vala . . .

Mennyivel különbek ennél a primitív felsorolásnál kortársának, Balassinak leírásai, melyek már a humanista költők ² stíluskészletén művelődve meglepő fordulatokkal és üdébb képekkel elevenednek meg. ³ Még változatosabb a már barokkendőzéssel gazdag Gyöngyösi képkészlete, a ki ugyancsak a XV. heroida fordításába illesztette bele Helena arczképét, hasonlataiért bekalandozva az egész természetet. Mindhármán a humanista líra egy kedvelt fogását ⁴ tanulták el, de mily

¹ Menelaos nála *Onessus*ba utazik, ez valószínűleg az ovidiusi »Cressia regna« elrontása.

² A humanisták a latin lírikusoktól, ezek ismét az alexandriai erotikus regényíróktól tanulták. L. Rohde, *Der griechische Roman*², 160 l.

³ Így kivált a Krusith Ilona (Szilády-kiad. XXIII.) és Morghai Kata (VII.) nevére szóló költeményében.

⁴ Eckhardt Sándor, Balassi Bálint irodalmi mintái, IK. XXIII: 179.

különbséggel. Míg Névtelenünk egyszerűen egymás mellé rakja vonásait: ortzaia keredged pirossac vadnac... Szája kiczin, ayaka piros vala... edes és bölcz beßéd ő nalla vala — íme mint élednek föl ugyane vonások Balassinál:

Piros rózsa tündöklök orczáján,
Szép kaláris tetszik az ajakán, ...
Arany színű haja,
Mintegy gyöngy az foga.
Tiszta mézzel foly ő édes szava. (LX. Bécsi Zsuzsánnáról.)

Viszont Gyöngyösinél már csupa rutín:

Gyöngy és Gyémánt finlik a' te két szemedben,
hó s-rózsa szín jádzik vig tekintetedben,
csupa méz lakozik édes beszédidben.

(RMKT. Gyöngyösi, I: 8.)

A *negyedik* rész a görögök készülődését adja elő, majd egyetlen strófában a tízéves ostromot, végül hosszabban Trója pusztulását. Forrása ismét Guido, de mellette Dictyst is kellett használnia, így pl. mikor a görög követség panaszt emel Priamus előtt Paris ellen, hogy »megszegte frigyét a gazdaságnak« (≈ Dictys, I: 7, *primum de Alexandri injuria conqueritur, exponens communis hospitii eversionem*), Ilona keserves sírása, mikor meglátja urát, szintén Dictysre vezethető vissza (I: 9.), de már önmagának elátkozásáról nem tudok számot adni, hacsak Homerosra nem akarunk gondolni, kinél a VI. énekben (344. s.) olvashatunk hasonlót.

Trója pusztulásának leírásában rövidség tekintetében szintén Dictys-szel egyezik meg (L. V: 11.), bár kétségtelen, hogy az *Aeneis* II. énekét is olvasta. Csak onnan meríthette Priamus meggyilkolásának azt a részletét, mikor Neptolomeus [így!] az agg királyt üstökön ragadja s úgy öli meg (Aen. II: 352, *implicuitque comam leva...*, míg Dictysnél csak ennyi: *dein Priamum Neoptolemus sine ullo aetatis atque honoris dilectu retinentem utraque manu ad aram jugulat*, V: 12.). Ugyancsak Vergiliusban olvashatta, hogy Trója földulása után Neoptolemus vitte magával Helenát. (Aen. III: 294.)

Az egészben mindössze két eredeti vonás van, melynek nem tudjuk gazdáját adni, valószínűleg mindkettő tévedésből származik: a három istennőt nem Mercurius vezeti Paris elé, mint valamennyi földolgozásban, hanem Neptunus; továbbá Paris kétszer utazik Spártába, az első alkalommal azonban nem láthatja Helenát.

Az egész munkán végigvonul a szokásos erkölcsi tendencia: Paris csalárdsága és Helena paráznasága az oka Trója romlásának:

Példa lehet az Paris mindeneknek,
Példa Ilona tűnéknek Bép Bűzecz,
Hogy iffiak Bauoknac ők ne hidgyenec,
Kiben gyakorta csalárdfágoc efne.

Ezt köti lelkökre a szép Ilona is, mikor magát oly borzalmasan elátkozza. Egészen érthetetlen tehát Bodnár Zsigmond megállapítása, a ki egyedül a latin cím *causa voluptatis in rhythmos coacta* kifejezésére támaszkodva ezt az állítást koczkatja meg: »Ez, úgy látszik, az egyetlen vers, melynek szerzője kimondja, hogy *causa voluptatis* mások gyönyörködtetésére írta kis elbeszélését. A többiek rendesen a mi tanúságunkra [így!] készítik verseiket, olvasóik erkölcsi emelésére hordják össze érzéki meséiket: a *Páris és Görög Ilona* szerzője csupán gyönyörködtetni kíván.« (M. Irod. Tört. I: 346.) Ilyet csak az állíthat, a ki az egész költeményből pusztán a címet olvasta el. Igaz ugyan, hogy a *machinatio* és az erotikus részletek alkalmazása élvezhetőbbé teszik históriáját Hunyadi száraz krónikájánál, de az erkölcsi tanulságot XVI. századi író megtagadni nem tudja.

A költeménynek egyetlen jelentősége az, hogy irodalmunk első Ovidius-fordítása; máskülönben nyelve, verselése meglehetősen gyarló, s örökös *vala-vala* rímelve által fölveszi a versenyt. Tinódival.

d) Huszti Péter Aeneise.

Ha az előbbi széphistóriát első Ovidius-fordításunknak kell neveznünk, akkor ezt viszont az első kísérletnek Vergilius *Aeneis*ének átültetésére.¹ Bár csak három kiadását s egy kéziratát ismerjük,² kedveltségét eléggé bizonyítja a Dido és Aeneas szerelmére való gyakori hivatkozás a XVII. század lírájában, a mit nem kell a Vergilius közvetlen hatásának tulajdonítanunk. Nótáját maga az Argirus-história veszi mintául. (*Oly búvalbánattal az Aeneas király*, a III. r. 41. strófája.)

Tartalmánál fogva csak részben tartozik tárgyunkhoz. Nem annyira Trója története érdekli szerzőnket, hanem a *római birodalom alapítása*; csak azért indul ki a trójai háborúból, mert mint igaz krónikás és korának hű fia, a dolgot legelején akarja kezdeni:

El kezdem Troiajaknak romlófokat,
Es Romaijaknak onnat Bármaztokat.

De nem ragaszkodik szorosan az eredeti szerkezetéhez, melynek *in medias res* ugrását bizonyára nem tarthatta józan

¹ Teljes címe: ÆNEIS, | az az: | AZ TROIAI AE- | NEAS HERTZEG DOLGAL | Melyben Troia vétele es romlófa, Troiaiak bu- | dofálok ÆNEASSAL egygűt, Hadok Olaz or- | Izágban, es Roma várofnak eredeti, nagy | Izép dízes verleffel meg | iratik. | Ezzen Nótára: | Jollehet nagy fokat Izoltunk Sandomrol, &c. | [Vignetta.] | BARTFAN | Nyomtatott David Guttgefel | által. | 1582. Eztendőben.

² A bártfaival egykorú debreczeni kiadás Nagy Iván könyvtárából Londonba került. (MKSz. 1880. 220 l.) Harmadik ismert kiadása: Kolozsvár, 1624. — Egy rövidített kézirati másolata megvan Széll Farkas codexében. (Egy XVI. századi codex históriás énekei. 1884. 113 l.)

kiindulásnak. Sőt Trója pusztulása sem elég kezdet, hanem még előbbi széphistória-íróinknál is messzebb megy vissza, nem Hekuba álma és Paris születése, hanem az ősi *Dardanus*-nak Itáliából, a vergiliusi »antiqua mater« földéről való elszármazása nála a megindító mozzanat. Forrása természetesen Vergilius (Aen. III. 167.) és a hozzátartozó kommentárok.

Munkájából bennünket közelebbről csak az *első rész* érdekel, mert ebben mondja el Trója és Ilium eredetét, Dardanus, Tros és Ilus városalapításait, majd Hekuba álmát, Paris kitételét, ifjúi vitézkedéseit, Hektorral való bajvívását, Pileus [így!] és Thetis lakodalmát, Paris ítéletét, szép Ilona elrablását s igen röviden a tízéves ostromot; a 41. strófától kezdve az *Aeneis* II. énekét fordítva, Trója pusztulását és Aeneas menekülését adja elő. A II. és III. rész adja Aeneas bolyongásait az *Aeneis* III. könyve alapján, a IV. rész a »férhöz menő ió asszonyok« tanulságára Dido szerelmének szomorú történetét az *Aeneis* IV. könyve után, végül az V. részben igen rövid kivonatban az *Aeneis* többi énekeit: Aeneas hadát Olaszországban, halálát és Róma alapítását.

Az erkölcsi irányzat mellett helyenként (pl. a III. rész elején) éles kifejezést ad erős protestáns meggyőződésének, Dániel prófétával fenyegetőzve nekiront a pápaságnak s a katolikus Rómának, »vak Pogánság holot mostan wralkodik«.

A Trója történetével foglalkozó első rész forrása, a mint már előbb érintettük, nagyobb részben magának Vergiliusnak elszórt célzásai s a hozzája fűződő serviusi magyarázatok, továbbá Ovidius és commentárjai, melyeket ezúttal fölösleges részleteznünk, hiszen ugyanazokat az epizódokat kellene ismétel-nünk, melyekre az előbbieken többször hivatkoztunk.

A mi az *Aeneis* II. énekének fordítását illeti, ez is inkább átdolgozás, azonban mind Hunyadinál, mind a Lévai Névtelen-nél hívebben s a részletek nagyobb gazdagságával ragaszkodik az eredetihez.

Kezdi a faló építésével s felsorolja a főbb hősöket, kik benne helyet foglalnak (az *Aeneis* csak a kiszállásnál említi őket, 261—64. sor). Helyenkint bővebb az eredetinel, így pl. míg Sinon a maga meséjében megleégszik egy-két célzással s a »haud ignota loquor« fordulattal jelzi az *Aeneis* olvasóinak az előttük ismert történeteket, Huszti a régi regékben kevésbé járatos magyar közönség kedvéért elmondja Palamedes törté-netét, majd később, mikor Pallas istenasszonyhoz (az eredeti-ben Phoebushoz) fordulnak jóslatért, Vergilius beéri ennyivel:

Sanguine placastis ventos et virgine caesa,
cum primum Iliacas, Danai, venistis ad oras.
Sanguine quaerendi reditus, animaque litandum
Argolica.

(Aen. II. 116—119.)

Husztí azonban bővebben kiterjeszkedik rá:

Tanofág ilyen lén Pallas Bent aßzontul,
Tű mikor Troiára indulátok hazúl,
Nem fere el Agamemnon egy vadomtu!,
Szaruaformat meg lóué az kéz-iyéből.
Oly nagy boßzúfágom ezért lén reiátok,
Szelet nem boczáték, tengeren reiátok,
Míg nem embervérrel nekem áldoznátok,
Kegyelmeßfégeből Troiát meg szállátok.
Czak moft-is énnékem tű vgy áldozzatok,
Nagy io Berenczéuel tengeren iárhattok.

Mindkét bővítés forrása a Sérius-féle kommentár. (Ad. Aen. II: 81. és 116.)

Ilyen magától értetődő toldásokat figyelmen kívül hagyva, híven regéli tovább Laokon [így!] intését, majd bűnhődését (két *sárkány* jó a tengerből), majd a görögök éjjeli megrohanását, Aeneas álmát, találkozását a *páppal* (Panthus):

Ez vtolfo napiok az Troiaijaknak,
Nagy siralmas időre jaj miként mij iutánk,
Hitönckel neuönckel az fölpre [!] le romlánk.

Következik Priamus halála, Aeneas találkozása Ilonával, Venus megjelenése, végül a menekülés.

Eredeti vonást igen keveset találunk: az aranyalmát nem Eris, hanem *Mars* és *Pello*¹ dobják a mulatók közé. Ilona nem felesége Menelausnak, hanem jegyese, mint Hunyadinál:

Eözuegy királyne aßBony ott lakik vala,
Ilona Bép leány ez aßBonyé vala,
Egy görög királynak kit ő iedzöt vala.

Mindezek lényegtelen eltérések. Mindenesetre méltó a megállapításra, hogy Husztí az eddigi magyar földolgozók között az egyetlen, a ki pusztán a régi hagyományból merít, s toldásai is a régi commentárokból valók.

Épígy nyelv és verselés tekintetében, ha nem is mutat különösebb fejlettséget, s versei nem oly »nagy szép dízes«-ek, mint maga állítja, az előbbiekhöz képest mégis elég haladásról tesz tanúságot; ritmusa tisztább, alexandrinusai és tizenegyesei könnyebben folynak.²

¹ Talán *Mars* és *Bellona*, kiknek görög párjai Homerosnál is együtt járnak a harcok szításában. (II. V.)

² Három nótára hivatkozik: 1. A címlapon: *Jöllehet nagy sokat szoltunk Sándorrol* ... Ilosvai Sándor-históriájából való (RMKT. IV: 83.) Tizenegyesek. — 2. A IV. rész elején: *Im mint nyomorodám*, egy-egy strófában három tizenkettes, az utolsó tizenhármassal. — 3. Az V. rész elején: *Sok királyokrol Czaßár* ... Tinódi Szolimán császárijából való (RMKT. III: 254.) Tizenegyesek.

e) Csáktornyai Ajax és Ulissese.

Csáktornyai Mátyás *Erős Ajax és Bölcs Ulisses* cz. széphistóriája¹ Dézsi Lajos kimutatása szerint (IK. XXV : 71.) irodalmunkban a második Ovidius-fordítás, mely a *Metamorphoses* XIII. könyvéből való. Ezúttal nem átdolgozással, hanem igazi fordítással, mondhatnók *műfordítással* van dolgunk.

A fordító munkáját Trója történetéhez kapcsolja, melynek »salárd megvételéről bővséggel énekeltek« már előtte s tanulságait is eléggé kimerítették : »mind az rébégfégről, mind paráznafágnak megbüntetéséről«. Ezúttal csak egy érdekes epizódját akarja földolgozni, mely kivált a »főfőrendeknek« lehet példa, mennyire előbbre való az ész a nyers erőnél és indulatnál, sőt még a versengés tárgyai, Achilles fegyverei is symbolikus okulást rejtenek magukban.

Erre tanít azért az Pais² példája,
Kin Eghnec forgálla, tőruény czinálálla,
Várafoc viuaísi volnánac meg irua,
Hogy è kettő vólna Feiedelmec gondgya.
Legeltetni népét igaz tőruényeekkel,
Es bőuelkettetni tudós embereekkel,
Békelség idein, hadról gondolkodni,
Tőruénynecc rontoíát hadat táuoztatni.

De ez általános erkölcsi és állambölcséleti tanulságon kívül még az iskolás ifjúságnak is hasznára lehetett : Dézsi helyesen mutat rá a tárgy alkalmas voltára a retorikai oktatás szolgálatában³, s nem valószínűtlen, hogy az 1627-iki kolozsvári iskolai előadás tárgya : *Ajax versengése Ulissessel, Achilles fegyverei miatt*, épen Csáktornyai fordítása lehetett.⁴

Rövid tájékoztató bevezetés után három részben előadja Ajaxnak, majd Ulissesnek a retorikai szabályokhoz mértén fölépített beszédét, végül Ajax dühöngését és öngyilkosságát. Mint fordítás szorosan az eredetihez ragaszkodik, minden rövidítés és kihagyás nélkül, a mi alapos deákos képzettségre vall ; csak olyankor bővíti és részletezi az előadást, ha az eredeti rövid célzásai a magyar olvasók igényeihez képest behatóbb magyarázatot követeltek. Ilyenkor nem fűz hozzá magyarázatot

¹ Teljes címe : IELES SZEP HISTO- | RIA. | Két Görög Hertzeg- | RóaL ERŐS AIAXRÓL, ES BÖLCZ | Uliísefről : Miképpen vetődtek, es perlettec az Tá- | borban, Ágamemnon Czábár, és mind az töb | Görög Királyloc előtt, z, erős vitéz | Achilles fegyvere, és hadi | Berláma felet. | [Vignetta : vértess lovas gyalogossal.] HELTAI GÁSPÁR M^oHELLYÉ- | ben, Chriftus Wrunknac Bűletéfe után, | az 1592. Eßtendőben.

² Az eredetiben sajtóhibával : Paris.

³ Erre már eredete szerint is alkalmas volt, hiszen Ovidius főként a szónoki iskolák anyagából merített, a mi retorikus szólamokkal bővelkedő stílusán észrevehető. L. Rohde, *Der griechische Roman*², 137. l. Jegyz.

⁴ Ferenczi Z. A kolozsvári színészet és színház története. 1897. 22 l. — IK. VII: 75. Bernáth L. Protestáns iskoladramák. 1902. 71 l.

és glossát, hanem az elbeszélés célzásait művésziiesen kikerekíti. Valószínűleg a népszerű Raph. Regius-féle¹ kommentárból merített (Sisyphus bűnhődése, Palamedes halála, Philoctetes nyilai).

De nemcsak tartalomban, hanem előadásában is hű maradt az eredetihez; a latin distichonok zsúfolt, ellentéteken lebegő, szimmetrikusan elrendezett formáit magyar tizenketteseivel elég találóan, sokszor meglepő fordulattal tudja visszaadni. E tekintetben Gyöngyösi Ovidius-fordításait is felülmúlja, melyeknek széles lendületű és nagy stílbeli készségre valló nyelvével nem tud ugyan versenyezni, de viszont elkerülve annak pompázó szólamait és fékezhetetlen bőbeszédűségét, az eredeti tömörségét jobban megközelíti. Íme néhány példa a sok közül:

Ovidiusnál (XIII: 9—12.) így szólja le Ajax Ulisses beszélőtehetségét:

Tutius est igitur fictis contendere verbis,
Quam pugnare manu. Sed nec mihi dicere promptum,
Nec facere est isti: quantumque ego Marte feroci
Inque acie valeo, tantum valet iste loquendo.

Csáktornyaiál (I: 17—20.):

Olly könnyeb vgyan is az Bóual bayt vinni,
A mely nehéz kézzel az hartzon czapkodni,
En Bóual nem tudom, Vliíses fegyverrel,
Mennyit en Fegyuerrel, ő annyit ér Nyeluel.

Vagy nézzük Ajax halálát (Ovid., XIII. 384—395.):

Hectora qui solus, qui ferrum ignemque Jovemque
Sustinuit totiens, unam non sustinet iram:
Invictumque virum vincit dolor.

Csáktornyaiál: (III: 9—20.):

Im à ki az elót bayt vitt az Hektorral,
Hartznak állot és mind az Troiaiaackal,
Ackor nem bírhatta önne haragyáual
Győzetlen ereit meg győzé bánattal...

... quique cruore
Saepe Phrygum maduit, domini nunc caede madebit.
Ah ki fokat ittal Ellenfélg vérében,
Most meg réBégedgyél Wradnac vérében...

... rubefactaque sanguine tellus
Purpureum viridi genuit de caespite florem.
Bóuen az zóld páfit ot meg verefsúle,
Szép Bederyes Binú Liliomot therme.

¹ P. Ovidii Nasonis *Metamorphosis* cum Raphaelis Regii commentariis. Parmae, 1505. 137 l.

Verselése, kivált a középmetsetek elég pontos megtartásával, jóval meghaladja társaiét, rímelése sem egyhangú, bár — s ez az egyetlen hibája — helyenként nagyon elhanyagolja. Míg Toldy, majd Pintér Jenő a többi trójai tárgyú költeményekkel együtt ennek értékét is teljesen megtagadta, Bodnár Zsigmond az utóbbinak elég elismeréssel adózott.¹ Kétségtelen, hogy irodalmunk első sikerült műfordítása.

f) *A tárgy népszerűsége és jelentősége a XVI. században.*

Mind e sokféle földolgozás a tárgy közkedveltségéről tanuskodik, de a munkák visszhangját, hőseiknek és epizodjaiknak a köztudatba való átmenetelét sokkal jobban bizonyítja a számtalan kisebb-nagyobb idézet és hivatkozás, melyekre a XVI. és XVII. század irodalmában lépten-nyomon ráakadunk. A különféle széphistóriák írói a tárgy vagy a helyzet rokonságánál fogva emlegetik Paris és Ilona, Aeneas és Dido szerelmét, a lírikusok kedvesük szépségét versenyt magasztalják Ilonáéval, a krónikások Hektorhoz és Achilleshez hasonlítják hőseiket, sőt a moralisták és prédikátorok is belőle merítik tanulságos példáikat.

Armbrust Kristóf a *Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való feddő verszetében* (RMKT. VI: 22) már 1550-ben a maga, »kopott ebagné«-jának bosszúságára, az egész női nem leszólásával s a történeti igazságnak nem kis elferdítésével idézi törvénybe Helenát, aki »az ő asszonyállati álnokságával bolondította« a »nemes Párist«, holott köztudomású, hogy Paris volt a csábító. Ugyanígy becsmérli Medeát. Példáit Szilády kimutatása szerint (RMKT. VI: 294.) Juvenalis VI. satirájából merítette.

Enyedi György *Gismunda és Gisquardus* széphistóriájában (1574.) Parisról és Görög Ilonáról szólva (83. versszak) hosszabb prózai betoldásban, melyet valószínűleg jegyzetnek szánt, rátér a trójai mondára s elmeséli Peleus és Thetis lakodalmát, Paris ítéletét, majd igen röviden Trója pusztulását — Venus családságának »nyiluábban való meg értésére.«² Magyar István hírcs polemikus munkájában kétszer is említi a »házaságtörés« és a »tobzódás« intő példaként (Ferenczi Zoltán kiadása, RMK. XXVII: 115. és 168. l.). Mint Villon ismert balladájában a múlt idők híres asszonyait és urait, úgy idézi föl

¹ Toldy, A magyar költészet Zrínyiig. 1854. 138 l. Pintér Jenő, II: 83–84 l. Bodnár, I: 349.

² L. Heinrich Arnold kiadását. (Kolozsvár, 1912.) 88 l. Forrását maga Enyedi nevezi meg: »Ex Boccattij lib: 6. cap: 22. Item, lib: 12. cap: 52. Homero & Didymo, Alijfq, compluribus Troiae flammam miseram deplorantibus.« A végén pedig: »Lege Liuium primam Decadis. lib: I.« — Boccaccio idézett helyén a *Genealogia Deorum* megfelelő részei értendők. Didymus helyett valószínűleg Dictyst kell érteni. Homeros és Livius emlegetése csak a szerző tanultságának fitogtatására szolgál.

Heltai Gáspár haláltáncz-énekében (RMKT. VI: III.) a monda hőseit:

Hol immár Páris s a szép Helena?
Hol a nagy és erős Alexander
És az igen bátorságos Hector?¹
Hol a vitézek Akhilles s Priamus?

Széphistóriáink közül különösen az *Euryalus és Lucretia*ról szóló járult hozzá nagyobb mértékben a tárgy népszerűsítéséhez. Még formáján, a két hős levelezésén is meglátszik a heroidák hatása, s a szerelmesek érveiket legszívesebben Paris és Helena, Jason és Medea, Troilus és Briseida történetéből merítik. Hatása erősen mutatkozik Balassi Bálint költészetén, a ki Morghai Katáját, majd Krusith Ilonáját hozza kapcsolatba a mondával, majd a szerelem erejéről elmélkedve (Aeneas Sylvius után)² nem feledkezik meg a trójai szeretőkről (Szilády-kiad. XXX.)

A *Vásárhelyi Daloskönyv*nek nagyrészt már XVII. századi énekei, mind Balassi, mind Gyöngyösi hatása alatt, Parist és Helenát, Didót és Aeneast idézik nagy szeretettel.³

Achillesre, Hektorra még a bibliai Sámsonról éneklő Kákonyi Péter is hivatkozik (RMKT. II: 177.). Később mindinkább a városvédő Hektor lép előtérbe. Már Rimai János így indítja Balassit Esztergom falai alá: »Vivnia akar hazájáért... mint Hektor Trójáért.«⁴ Zrínyi Miklós hozzáméri a maga dicső őst:

Mint Hektor Trójának,
Úgy én Szigetvárnak
Erős őrzője voltam.

Később viszont őt szólítja ekként a két halálára írott gyász-ének: »Gróf Zerényi Miklós magyarok Hektora!«⁵ Gyöngyösi-nél Wesselényi társa, Vadászi Pál, a kurucz dalokban Vitéz Kádár a »magyarok Hektora.«⁶ A trójai hős népszerűsége nálunk nem annyira abból a rokonszenvből magyarázandó, mely az összes középkori földolgozásokat inkább a trójaiak felé vonzotta, s melyet nálunk Achilles rovására Hunyadi Ferencz vezetett

¹ Így olvassuk már a Székelyudvarhelyi kódexnek *A Halálról* szóló elmélkedésében (Nyt. XV: 65): »hol a hatalmas alexander: hol uagon az erős hector vitez.« Ezzel helyre kell igazítanunk azon állításunkat, hogy régi kódexeinkben a Trója-mondának nyomát sem találjuk (7 l.), Hektor neve mégis megőrizte számunkra a mondának egyetlen emlékét. Ugyancsak a Székelyudvarhelyi kódex említett elmélkedésében (1528. NyT. XV: 57) látjuk megemlítve először Homeros nevét is, azzal a régi irodalomban nem meglepő anachronizmussal, hogy Nagy Sándort idézteti vele: »az omerus verszerző mefitter: ez alexandert: jouifnac a felfeges iftennecc fianac monga.«

² L. Eckhardt S. i. m. IK. XXIII: 423.

³ Ferenczi kiad. RMK. XV. 1899. IV: 44, VII: 6, XIV: 6, XXIII: 6. XLV: 7, XLVI: 5, LI: 15, LXXIV: 3, C: 7, CVI: 3, CXIX: 3, 4, CXXI: 8, 9,

⁴ B. Radvánszky Béla kiad. 1904. 57 l.

⁵ Thaly, RMVE. I: 190, 196.

⁶ Mur. Vén. — Thaly, i. m. I: 162. L. még II: 44, 220.

irodalmunkba, hanem inkább a helyzet rokonságából fakad. A török elleni védekező harczok, a sok ostromlott végvár a trójaiak hősi küzdelmét idézte írónk emlékezetébe, s innen ered, hogy a magyar vitézeket elsősorban Hektor nevével s tetteivel hozták kapcsolatba.

De visszatérve XVI. századi földolgozásainkra, más szempontból is fontos tanulságot rejtenek magukban: ez a classikus szellem érvényesülése irodalmunkban. Igaz, hogy a század irodalma lényeges részében s nagyobb tömegében vallásos, így elsősorban bibliai képek és kifejezések érvényesülnek a világi műfajokban is. De tévedés azt hinni,¹ hogy a classikus fölfogás még elszigetelten él a XVI. században s csak olyan nagyműveltségű írónknál észlelhető, mint Balassi; továbbá, hogy csak a XVII. századi iskolázás hozta be az antik műveltséget, melylyel azután egészen a fitogtatásig kérkednek az antireformáció írói. Már a reformáció műveltségének igen jelentős, sőt szerves alkotórésze volt a humanismus. A reformáció ugyan a nemzeti műveltség és a nemzeti nyelv ápolását hozta magával a katholicismus nemzetközi hagyományaival szemben, de azért nem paradoxon, ha azt állítjuk, hogy a reformáció jobban át volt hatva a humanismus gondolatától, mint a római egyház. A katholicismusnak hivatalos nyelve a latin, de a classikus tanulmányok, az ókori irodalmak inkább csak formális jelentőséggel bírtak számára. Mikor a XV. században a humanismus meghódítja a pápai udvart, az igazi moralisták, mint később a tridenti zsinat újítói, tiltakoztak az elpogányosodás irányzata ellen. A reformáció tudománya ellenben a humanista tanulmányokból fakadt s táplálkozott: Ubi Erasmus innuit, ibi Lutherus irruit, tartja joggal a régi mondás. Az első reformátorok egyszersmind kiváló humanisták voltak. A mi XVI. századi irodalmunkat is megtermékenyítette a nagy rotterdami bölcs gondolkozása. Az első magyar könyvek, Sylvester és Komjáthy munkái, épúgy tanuskodnak hatása mélységéről és terjedelméről, mint későbbi fordítói és tanításainak terjesztői. S ez könnyen megmagyarázható magából a reformáció alapgondolatából, a szabad kutatás elvéből. A szent írások magyarázatának szabadsága, az eredeti deák, görög és zsidó forrásokhoz való visszatérés, a kritikai szövegértelmezés magával kellett hozza a régi nyelvek és irodalmak alaposabb és rendszeresebb művelését, mint azt az eddigi iskolázás tette. A reformátorok irodalmi és tudományos munkásságának ép a classikus műveltség nemcsak eszköze, hanem mintegy alapja, melytől elszakadni nem lehetett.

Ellenben a XVII. században a protestantismus tanításai már dogmatisálódtak, a szabad kutatást a megfelelő korlátok

¹ Mint dr. Kovács Dezső, A XVII. századi magyar líra classikus vonatkozásai cz. dolgozatában, IK. XXIII : 60.

közé szorították; az antireformáció pedig gyorsan eltörölte azokat a nyomokat a katolikus irodalomban, melyek a humanizmus veszélyes térfoglalását jelezték. Mind katolikus, mind protestáns részről az iskolában és közművelődésben a klasszikus szellemet csak külső formáiban, stílusban és nyelvben engedték érvényesülni s a klasszikus olvasmányokban az igazi tartalom és fölfogás uralomra engedésétől erősen óvakodtak. A reformáció XVII. századi nagy paedagogusa, Comenius, a pogány írókat nagyon szűk határok közé akarja szorítani a keresztyén iskolákban.

Nem kell csudálkoznunk tehát, ha a XVI. században a Trója-monda földolgozói közül az egyetlen Tinódi merített kirekesztően a középkori Guidóból, míg már Hunyadinál erősen érvényesülnek az antik epizodok, a többi földolgozás pedig a régi remekírók első fordítási kísérleteinek mondhatók. Ezzel szemben a XVII. században a klasszikus szellem némi hanyatlásnak indul, s ha Zrínyinek Homeros és Vergilius, Gyöngyösinek Ovidius a mintaképe, ez csak a forma hatását jelenti, mert fölfogás dolgában mind a megváltás gondolatától áthatott Zrínyi, mind a *Rózsakoszorú* elmékedéseit szövögető Gyöngyösi, teljesen ellentétes gondolatvilágot képviselnek. Haller pedig egyenesen visszatér a középkorba a maga *Hármas Historiájával*.

Csak a XVIII. századnak volt fönn tartva, hogy a klasszikus gondolatot újból fölélesztve a nemzeti irodalomban végképen uralomra juttassa.

4. A monda XVII. századi irodalmunkban.

Az antireformáció korában a széphistóriák virágzása véget ért; megszűnt a nagy termékenység, a mely annyi közkedvelt és világhírű tárgyat öltöztetett verses köntösbe, de nem apadt el a közönség olvasókedve, mely még évszázadon keresztül változatlan rokonszenvvel ragaszkodott régi históriáihoz. Ha nincs is annyi versszerzője és históriája a XVII. századnak, támadt helyettük két kimagasló költői egyénisége, Zrínyi és Gyöngyösi. Mindkettőjük képzeletét megragadta Trója története, Vergilius és Ovidius hatása alatt.¹ Harmadiknak Haller Jánosról kell szólnunk, ki a Nagy Sándor-regénynyel és a Gestákkal együtt Guido *Trójai történetét* is lefordítja, tehát a középkori prózai epika virágait még a XVII. század végén is érdemesnek tartja irodalmunkba átültetni. Csak neve után ismerjük Fel-

¹ Szükségtelennek véljük bővebben kiterjeszkedni egyes iskolás, prózai fordításokra, melyek minden költői érték nélkül szűkölködnek, mint pl. a Vasady-codex (IK. XXII : 15) és a Mihály deák codex Aeneis-törédékei (IK. XXV : 432.).

vinczi Györgynek egy verses *Trójai históriáját*, melyet Dares Phrygiusból fordított magyarra.¹

E nagy szellemi hanyatlás megállapításánál szolgáljon vigasztalásunkra, hogy a külföldi irodalmakban sem volt más-kép: Franciaországban a Homeros-fordító Mme Dacier nem átalítja Dictyst és Darest — ad usum Delphini — újra kiadni oly tudományos készültséggel és a jegyzetek akkora tömegével, melyet joggal csak igazi remekíró érdemelt volna meg.²

a) Zrínyi és Homeros.

Olvasta-e Zrínyi Homeroszt? Görög eredetiben vagy pedig latin fordításban ismerkedett-e meg a két híres eposszal? Oly kérdések, melyekre nem könnyű feleletet adni. Zrínyi előszavában nyíltan Homeros és Vergilius tanítványának vallja magát: »Fabulákkal kevertem az históriát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul«. Greksa Kázmér³ első-sorban Vergilius közvetítésén keresztül állapítja meg a homerosi hatásokat. Csengeri János⁴ Széchy Károly adataira hivatkozva csak általánosságban jelzi, hogy Homerostól tanulhatta a szerkesztést, a mesteri jellemzést, a realitás iránti erős érzékét. Négyesy László Greksához csatlakozik: »az általánossá lett epikai fogásokat... átvette inkább követőitől, mint tőle«, de elismeri, hogy »néhány vonás egyenes hatásnak látszik«. Széchy Károly⁶ a maga nagy biographiájában föl-sorol több egyező vonást, de ezek egyike sem annyira jellemző, hogy egyenesen Homeroshoz lehetne kapcsolni. Így a szél-től fogant Karabul (I: 9) épúgy származhatik Vergiliusból (*Georgicon*, III: 271.), Ariostóból (*Orl. Fur.* XV: 41), vagy Tassóból (*Gier. Lib.* VII: 76.), mint az *Iliásból* (XX: 221).⁷ A kadilesker madárjós-lata (IV: 66) sokkal inkább emlé-keztet az *Aeneisre* (XII: 245), mint Kalchas auguriumára. (II. II: 308.) A IV. énekben (81. sk. szakok) a két ló okozta éjjeli zűrzavar pedig egyáltalában nem hasonlítható a Diome-des és Odysseus okozta éjjeli mészárláshoz Rhesos táborában, csak azért, mert ott is van két ló, melyeket Odysseus elköt.

¹ Ferenczi Zoltán, Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez, IK. VII: 78. — Uzoni Fosztó, Unit. Ecclesiastica Historia Transylvanica, T. 1: 288. (E. Könyvt.): »nonnullo tempore se dedit [Georgius Vinczi] Comoediis, et versificationibus editis vitam toleravit. Illius sunt: *Historia Trojana Hungaricis versibus e Darete Phrygio edita*...«

² Dictys Cretensis et Dares Phrygius *De Bello Trojano*. Cum interpretatione Annae Daceriae. Amstel. 1702.

³ A Zrínyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. (Székesfejevári gimn. ért. 1889/90.)

⁴ Homeros. Költők és írók. 1907. 150 l.

⁵ Kisf. Társ. Nemz. Könyvt. XIV, 1: 52.

⁶ M. Tört. Életrajzok, 1898. II: 174.

⁷ Arany, Zrínyi és Tasso. (Összes munkái, V. k. [1884] 38—39. l.)

(X: 490.) Végül Deli Vid és Demirhám bajvívásának félbeszakítása (XI: 75) szintén közelebb áll Aeneas és Turnus viadalához (XII: 229), melyet épúgy zavar meg Juturna, a hogy amott Amirassen, míg Homerosnál (II. III.) előbb Aphrodite elragadja Parist a küzdelemből; csak jóval Paris eltűnte után bontja meg a frigyet Pandaros hitszegő nyila. (II. IV: 105.) L. még Argante és Raimondo harcát Tassónál. (VII: 86.)

S ha hozzávesszük, hogy a legtöbb homerosi érdekes epizod és jellemző szerkesztési műfogás még Zrínyi előtt átment a latin és olasz epika kelléktárába, nem is lehet csak szörszálhasogató módszerrel közvetlenül Homeroshoz kötni a Zrínyiasz egyes mozzanatait. Mindezek ellenére nincs okunk rá, hogy Zrínyi szavának hitelt ne adjunk. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy Homeros latin fordításban olvasta. A gráci nyelv iskolában meg kellett ugyan ismerkednie a görög nyelv elemeivel,¹ de vajon ez az eredeti görög eposz olvasására képesítette-e, nem tartjuk valószínűnek. Annyi kétségtelen, hogy könyvtárában megvolt mindkét eposz latin fordítása,² az egyik példány Zrínyi sajátkezű jegyzeteivel.

Akár közvetve, akár közvetlenül hatott rá Homeros, mindenesetre Zrínyi költészete jelzi irodalmunkban a classikus epika befolyásának olyan önálló érvényesülését és termékenyítő újraelakulását, a milyennek párját majd csak Vörösmarty és Arany epikája fogja mutatni a XIX. században.

b) Gyöngyösi és Ovidius.

Gyöngyösinek kedves költője volt Ovidius, kinek írói egyénisége sok rokon vonást mutat az övével. Állandó hatását végigkísérhetjük Gyöngyösi egész munkásságán,³ de bennünket ezúttal csak azon részletek érdekelnek, melyek a Trója-mondával kapcsolatosak.

Ilyen először a három *heroida-fordítás* (I. *Páris Helenának*, II. *Helena Párisnak*, III. *Penelope Ulissesnek*), melyet Nagy Sándor, majd Badics Ferencz⁴ meggyőző érvelése alapján Gyöngyösi ifjúkori munkái közé kell számítanunk. A fordítás nyelvi készsége és technikája jóval fölülmúlja a Lévai Névtelenét és már a maga fejlettségében mutatja Gyöngyösi verselő ügyességét. Ovidius distichonjai is elég retorikai lendü-

¹ Id. életr. I: 60 l. (M. Tört. Életr. 1896.)

² Kende, Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi, 1893. 14 l. Homer *Odyssaea*, Metaphraste Raph. Volt errano. Eiusd. *Ilias* per Laur. Voll. Romanum latina facta. Colon. 1523. — *Ilias* Studio et cura Oberti Giphanii, Argent. 1572. *Odyssaea*, (Graece et Latine.) Cum Graef. scholiis et ind. O. Giphani, Argent. S. a. Ez utóbbi Zrínyi Péter példánya.

³ Rupp Kornél, EPhK. 1891. 361. s k.

⁴ EPhK. 1887: 31. s k. — RMKT. 1914. Gyöngyösi István összes költ. I. 423. l.

lettel vannak megalkotva, Gyöngyösi négyrímű tizenkettesei azonban még nagyobb szótékozlással hömpölyögnek, s az eredeti könnyed fordulatait inkább körülményes ismétlésekkel kerüli meg. Tegyük hozzá eredeti bővítéseit, kisebb leírásait és hasonlatait,¹ melyek még terjedelmesebbé teszik fordítását, akkor nem kell csodálkoznunk, hogy az eredetinek majd háromszorosát teszik ki. Legérdekesebb toldása az a két strófa, melyben mint elődje, a Lévai Névtelen, Görög Ilona szépségét írja le, a mi Gyöngyösi kedvencz műfogása s összes eposzaiban ismétli.²

Művészi alakításban nem éri el Balassi ecsetjét, kitől különben nem egy színét kérte kölcsön. Míg az egy-egy találó vonás odavetésével, a szépségnek nem annyira felsoroló leírásában, hanem hatása éreztetésében Homeros s a nagy leíróművészek legsajátosabb tehetségével versenyez (s ezzel megüti a Lessing-követelte mértéket), addig Gyöngyösi csak képek s hasonlatok kifogyhatatlan halmozásával a kép művészi egységét s hatása közvetetlenségét elrontja.

De nemcsak e szorosabb fordítások, hanem Gyöngyösi összes művei, idézetekben, epizodokban, hasonlatokban, még a phraseológiában is lépten-nyomon éreztetik a monda hatását. Helena és Paris, Dido és Aeneas, Jason és Medea, Ulysses és Circe meg Penelope neveivel unos-untalan találkozunk. *Dédalus temploma* bár szerkezetében az *Aeneis* VI. könyvére emlékeztet, a benne foglalt epizodok a *Változásokból* és a *Heroidákból* valók. A *Murányi Venust* egyenesen az antik szerelmi történetek példájára írta, a mint az előszóban megvallja: »igyekeztem lassu elmémnek érkezése szerint ezen együgyű Historiámnak Magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy ha Didónak Aeneas szeretetiért, Párisnak Helenáért, Pyramusért Thisbének, másoknak másokért való dolgait, sírban szállások után, sok száz esztendőkkkel éltetik az Kronikák: azon Nagyságtok egy más kedvéért való cselekedete is, az következendő üdőnek messze levő határra repülvén, ottan is hiresüllyön, ösmértessék, teryedgyen, s élylen örökké, annak emlékezete viselő Historiámnak elevenítése által.« Wesselényi a monda valamennyi hőseinek kiválóságaival dicsekedhetik (Mur. Vén. I: 50—52.):

Az Iova Pegasus, maga Hector rajta, ...
Nyelvében Vlysses, Antenor eszében,
Szerelmében Páris, Titán személyében,
Házánál Pylades, Achilles mezőben.

¹ L. részletesen és pontosan összeállítva Badics Ferencz id. kiadása jegyzeteiben 424—438. l.

² Hasonló arcképek: Ariadne, Daedalus templomában, V: 2.; Mária, a Murányi Venusban, II: 143.; Florentina, Igaz barátság tükörében, V: 25.; Lónyai Anna, a Kemény-eposzban, I, 1: 45.; Zrínyi Ilona a Thököly-eposzban, 64. versszak.

Thökölyt is rögtön így állítja elénk:

Az ki régen fegyvert fogott hazájáért,
Küszködik is annak megmaradásáért, —
Mint amaz nagy Hektor régenten Trójáért, ...

A *Murányi Vénusban* magával Wesselényivel mondatja el Paris és Helena egész történetét, az ítéletet és szöktetést (III: 134—42.), ezzel biztatva vitézeit s példálózva előttük a merész hódító sikereivel. A szerelmesek levelezése különben állandóan a *Heroidák* hatására vall.

Nem akarunk egyes nevek és idézetek felsorolásával a további részletekbe bocsátkozni; e pár jellemző példa untig bizonyítja, mennyire átment a régi mondának minden eleme Gyöngyösi költészetébe. De viszont nincs más jelentősége, mint külső dísz, barokk fényűzés az antik formákkal.

c) *Haller és Colonnai Guido.*

A *Hármas História* (Kolozsvár, 1695.) a középkor három legkedveltebb olvasmányát hozta irodalmunkba. Elkésve ugyan, de még nem elmaradottan a század szellemi színvonalától — mutatja a könyv óriási hatása. Ez a nagy népszerűség ugyan mindinkább az alsóbb néposztályok felé terjed, s a könyv a ponyva kedvelt terméke lesz, de ez csak elősegíti szélesebb rétegekben való terjedését.

Munkájának harmadik könyve szól *A' Trója Veszedeleméről, melyet az oszlopról nevezetett Guidó, Mellsána Várojsának Birája hozott rendbe, és írt Deák Históriaba.* A fogarasi börtönben töltött rabévek unalmának úzésére fordította magyarra (1681.) Guidó munkáját, melyet nem regénynek, hanem előszava szerint a legigazabb történetnek tart: »mert ez sem a' Görögöknek nem kedvez, mint Homérus; sem a' Latinusoknak, mint Virgilius«. Főként pedig elkerüli a régiek »álmódzott hamis Isteneit«, kiknek beavatkozását az emberi tettekbe Guido is erősen kifogásolja.

De nemcsak az antik szellem igazi képviselőit szólja le, hanem a prózai történetírásban való járatlanságát is elárulja Hallerünk, mikor átveszi Guidónak (helyesebben Benoítnak) hírhedt félreértését és a »Római Korneliust« (Nepost) megteszi »a' nagy Salustius onokájának«.¹

Fordítására kevés megjegyezni valónk van. Az eredetit híven akarja átültetni, bár annak szónoki dagánya nem fér meg az ő stílbéli puritánságával. A hol lehet, Guido frázisait, bonyo-

¹ A tévedés oka a Darest bevezető apokrif levél címe: *Cornelius Nepos Sallustio Crispo*. Ebből Benoít ezt kovácsolta: »Cist Saluistes, ço truis lisant, ot un neveu fortement sachant, Cornelius fu apelez.« (77—79. s.) Guido így adja tovább: »Cornelius quidam Romanus Sallustii magni nepos.«

lult és gyakran szabálytalan mondatszerkezeteit, zavaros stílvirágait és üres szólamaikat elkerüli s lehetőleg egyszerűsíti. Néha azonban sehogy sem győzi tollal s ilyenkor (pl. Helena szépségének hihetetlenül fellengző rajzában) nagyobb részleteket is fordítatlan hagy. Ennek okát részben ott kell keresnünk, hogy nyelvtisztaságra törekvő gondja miatt nem is állott rendelkezésre akkora szókincs, kivált a leírásokban, hogy mindent vissza tudott volna adni. Könnyebb a dolga s azért pontosabb is a harczok hosszadalmas és részletes elmesélésében, a hol már két küzdelmes századnak eléggé kiművelt szókészletéből merített.

Nem felejtí végül, legalább az előszóban nem, a könyv erkölcsi értékét hangsúlyozni, mert noha világi dolgokról szól, »mindazáltal lelki épületre valók-is bőven találtatnak« benne, főként pedig, s ezzel Guido erotikus részleteit akarja letompítani: »nem fajtalan szeretetre ingerlők... sőt inkább felféges indulatokra, *hazájokhoz való szeretetre*, vitéz, bátor fízel indítanak mindeneket«. A hazájáért vitézül küzdő trójai nép lelkesítő példája majd a felújulás korában fogja megtalálni a maga igazi képviselőit.¹

Haller jelentőségéről a magyar próza fejlődésében és szép-irodalmunk alakulásában — annyi kiváló tanulmány után² — nem kell több szót vesztegetnünk.

5. A monda a XVIII. században

A világirodalomban a XVIII. század a klasszikus irányok virágkorát jelenti. Az irodalom és az elmélet az antik szellemnek minél tökéletesebb megértésére, az eddigi félreértések kiküszöbölésére, az igazi műremek minél mélyebb átérzésére törekszik. Megjelennek az első kiválóbb Homeros-fordítások: Mme Dacier, Monti, Pope, Voss nevei jelzik az antik szellem hódító körútját a nemzeti irodalmakban. Nálunk a fejlődés valamivel lassúbb, a század első felének szellemi pangásában nem várhatunk többet. Még Haller és Hunyadi középkori ízü munkái mind újabb kiadásokat érnek, de ezek már nem a művelt közönség, hanem a köznép szükségleteit elégítik ki. Haller ivadékának, gróf Haller Lászlónak, köszönhetjük a *Metamorphoses* teljes fordítását, népszerű *Telemakja* pedig (megjelent 1755.) már Homeros világát tárja föl előttünk, ha Fénélon állambölcseleti tanításán keresztül is.³

¹ L. e megállapításokat Beöthy Zsolt, A szépprózai elbeszélés, II: 137.

² Beöthy i. m. I: 120. Váczy János, Figyelő XVIII: 173, 249. Katona Lajos, RMK. 18.

³ Ugyanekkor még egy *Télémaque*-fordítás készült Zoltán Józsefé (mj. 1783.). Gróf Ráday Gedeon pedig a *Télémaque* első sorait foglalja versebe háromféle mértékben, hogy kísérletet tegyen a magyaros négyrimű tizenkettes, a párosrimű trocheus és a hexameter formáival. (Váczy-kiad. OK. 838—40, 80 l.)

A műveltebb magyarság fölfogását a homerosi és középkori hagyomány értékkülönbségéről érdekesen tükrözteti vissza Faludi Ferencz a *Téli Éjtszakákban* (RMK. XIX : 49.) : Camilla asszony védelmébe veszi a nőt az ellenük szórt rágalmak ellen s Homerost «tsátságó»-nak nevezi (mint a spanyol-német eredetiben : dann Homerus war ein Plauderer und Schwätzer, 1666-i kiad., 283. l.). Ha Faludi átveszi is forrásából ezt a megjegyzést, siet mégis saját jószántából megoltalmazni a költőt az asszonyi csácsogás ellen, Bátorival megfelelően : »*Homerus mindenkor a versszerzőknek Hertzege volt, és az tartja magát leg szerentésebbnek, a ki leg közelebb járhat hozzá.*» Ugyanott (42. l.) szintén eredeti ötletével Dictyst is leszállítja a kellő érdemére : »Ez az a *Dictys*, kitől *Haller János* füzte Magyar hármass *Históriájának* első részét. (!) Tsak az, hogy abban tsalatkozott meg, mind *Dacier* Asszony, mind *Haller* úr, hogy az előttök való Dictyst annak tartották lenni, a ki jelen volt a Trójai hartzokon, holott az igaz *Dictys* legalább 1200 esztendővel előbb volt ennél, kit fordítottak, mert tsak *Augustus* Tsászár idejében írta valaki *Dictys* neve alatt.« Mindenesetre érdemes úgy tekintennünk ezt a megjegyzést (1778 körül), mint a mely végső határát jelzi a középkori, apokryph mendemondáknak s mutatja az utat az igazi antik hagyomány irányában.

A megújulás korának óriási fordító irodalmában a monda klasszikus földolgozásai szintén sorra kerülnek ; még pedig tekintet nélkül az iskolák és irányok szétágazó törekvéseire az egész vonalon tért hódítanak.

A francziás és németes írók inkább a könnyed és elegáns Ovidius felé fordulnak. Ányos Pál a hetvenes évek közepén lefordítja az első heroidát (*Penelope Ulisseshez*) rímes alexandrinusokban,¹ ugyane levéllel kezdi költői pályáját Dayka Gábor, a ki az eredetihez tartalmilag is hívebben, distichonokban adja vissza.² Verseghy Ferencz ismét rímekben, ezúttal strófákra bontja a nyolczvanas évek vége felé.³ Szentjóni Szabó László pedig magát Homerost szólaltatja meg rímes tizenkettősökben, egy századdal megelőzve Baksay Sándort, egy töredékében : *Achillestől a' Hektor testét kérő Priamus.*⁴

A munka oroszlánrésze természetesen a deákos és hagyományos iskolának jutott : az ő kegyelt költőjük Vergilius, ki a kor meginduló nemzeti epikájában uralkodó befolyást biztosít magának : Csokonai, Pázmándi Horvát Endre, Aranyosrákosi Székely Sándor hőskölteményeiben épúgy, mint Vörösmarty Zolánjában. Megindulnak a kísérletek az *Aeneis* fordítására,

¹ Császár Elemér kiadása, RMK, XXIII : 29 l.

² M. Musa, 1787 : 783 l., átdolgozva a kassai M. Museum, I : 385.

³ Császár Elemér és Madarász Flóris kiad. RMK. XXIV : 49 l.

⁴ Gálos Rezső kiad. RMK. XXVI : 103 l. — Thewrewk alább idézendő bibliographiai összeállításából hiányzik.

Rájn is az *Eklogáktól* és *Georgicontól* (*Magyar Vergilius I.*) nem jut el hozzá, de Ráday Gedeon,¹ Aranka György, P. Horváth Ádám, Dugonics András² próbálkozásai hamar egy népies versformájú *Aeneis*-re vezetnek (1799—1804.). Kováts József nagykörösi prédikátor »kétsarkú« tizenötösökben írott fordításában. Míg az igazi classikus ruhába öltözött, szellemben is leghívebb fordítás, B. Szabó Dávid munkája, már a XIX. század elejére esik (I. 1810. II. 1813.). Mindkettőt megelőzi a Blumauer-travestia fordítása Szalkay Antal tollából (1792.).

Megjelennek az első Homeros-fordítások nyomai is. A classikus iskola atyja, Molnár János, a *Régi jeles épületekben* (1760. Bev. XVI. l.) már magyarul idéz az *Odysszeiából* két sort (I : 346—7.). Majd 1789-ben a *Magyar Museum* I. kötetében az *Ilias* I. könyvének százegynéhány sorát adja hexameterekben, Dugonics András pedig népies tizenkettősökben áttölteti az egész *Odysszeiát* (1780.).³ A komikus átöltöztetés itt is közbevág Csokonai *Békaegérharczával* (1791.). Révai Miklós, Kölcsey Ferencz nagyobb töredékekkel kísérleteznek, míg végül Vályi Nagy Ferencz hexameteres fordítása már szintén a XIX. század elején (1821) az első teljes klasszikus *Iliast* nyújtja Kazinczy Ferencz előbeszédével.

Nem szándékozunk tovább követni a földolgozások és hatások sorát, hiszen e téren több értékes összeállítással⁴ dicsekedhetünk, de bővebben kell még foglalkoznunk DUGONICS ANDRÁS munkájával, a *Trója veszedelmével* (1774.), mint az egész mondakör összefoglaló földolgozásával, mely természetesen a classikus hagyományra támaszkodik.

Trója veszedelme Dugonics első komoly irodalmi műve; egyaránt meglátszik rajta az iskolai tanulmányoktól áthatott compilator szorgalma, mint a leendő matematikus pontos, áttekinthető beosztása és szerkesztése. A munka főrésze a második könyv, mely az *Aeneis* II. énekét ülteti át, Gyöngyösi utánzó négyrímű tizenkettesekben. Az első könyv prózai elbeszélésben összefoglalja az elszórt trójai mondákat, a kezdet legkezdetétől fogva, a szereplő személyek sorrendjében, áttekinthetően paragraphusokba szedve s a lap szélén a legpontosabban és megbízhatóbban közölve a forrást: Homeros, Vergilius, Ovidius és ezek sokszor idézett magyarázóin kívül főként Hyginus meséiből merítve s egyéb régi classikusokból szedett adatai mellett nem feledkezve meg Dictysről és Daresről sem — ez utóbbiakat azonban igen gyéren használja. A harmadik rész ép ilyen

¹ Váczy kiad. OK. 838—40. 80 l.

² L. Beöthy, A széprózái elbeszélés, II: 134.

³ Jellemző benne is az euhemeristikus tendencia: elhagyja az istenek beavatkozását; így az egész XI. ének, Odysseus alvilág-járása elmarad.

⁴ Bartal Antal, Homerosnak magyar fordítói. EPhK. V : 485. — P. Thewrewk Emil. *Ilias* I. (1906.) bevezetése. — Csengeri János, Homeros, 1907. (*Homeros nálunk* cz. fejezete, 141 l.)

szép paragraphusokba szedve adja mindazon magyarázatokat, kiegészítő adatokat, kitéréseket, melyek az előbbieken a világos beosztást és tájékozódást megzavarták volna. Kiterjeszkedik benne minden lehető utalásra, összegezi, hányan pusztultak el a háborúban, ki kivel verekedett s kit ölt meg, táblázatokba szedi a különböző szerzők szerint a hősök neveit, genealogiáját, gályáinak számát, a hadat vezető Agamemnontól a falovat építő ácsmesterekig, Priamustól a trójai hírmondókig. Munkája még ma is használható kézikönyve lehet a trójai mondákkal foglalkozóknak. E sorok írója sem mulaszthatja el háláját leróni iránta egy-két hasznos útbaigazításért.

Legérdekesebb azonban a munka törzse, a népies Vergilius-fordítás. Nem az a népiesség hatja át, mely Arany János ideálja, ki Szilágyi Istvánhoz írott levelében így fogja föl a népies író föladatát: »*Ilias és Odysseia*. Nem egyebek ezek egyszerű — téjmézzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs helyes fogalmam. Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé vele, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldit* írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.«¹ De Dugonics népiessége valóban a legvaskosabb népiesség, a mi elképzelhető, s a mi kifogást Péterffy Jenő Baksay *Iliasára* tett, az helyesebben és fokozottabb mértékben Dugonicsra illik. Még hagyján a népies közmondásoknak és velős szólásoknak a komikusig való halmozása, de helyenként valóban a szegedi halpiacz kifejezései ütik meg fülünket. Mint Pope Homerosa a hajporos vitézek és szalagos dámák öltözetében mutatja be hőseit, Dugonicsnál a halászegény és a kocsmárosné leánya szólalnak meg tősgyökeres és romlatlan pórias voltukban. Néha csak egy lépés választja a Blumauer-féle travestia stílusától. Vergilius agg Priamusának tragikus halála így közelíti meg nála a komikum határait:

Fel-övedzi magát el-fzokta kardgyával,
Reszkedő Testére kötött vaskójával,
Ellensége felé indul dárdájával,
Szárnya fzegett légynek tántorgó jártával,
Hogy majd meg-tanította a' gaz embereket,
Házába bé-rohant rosz fitty-firittyeket,
Igy, amúgy izabdallya eb-kutya fejeket,
Hohér parantsolta moslék pribékeket.

S az ex-jezsuita se írhatta volna le szellemesebben Aeneas és Ilona találkozását, mint »bolzfizana fel« a hős szíve méltó haraggal, mint akarta e »Lotyó« »pompadúr vérét« kiontani, mielőtt hazajutna »farba rugott Menelaussá«-hoz.

¹ Hátrahagyott iratai, III: 38.

Még hagyján, ha Gyöngyösi nyomdokain halad ; az ő stílusa némi emelkedésre bírja alantjáró gondolatait. Mesteréből nemcsak egyes sorokat vett át itt-ott, mint Prónai Antal állítja,¹ hanem néha alaposan kiaknázza s egész strófákat se restell kiírni belőle. Íme egy kis ízelítő :

Gyöngyösi *gerliczéje*, Kemény-ep. II : 4.

Ott a szomszédságban vagyón egy forráskút,
Melynek kristályvize kedves csörgéssel fut,
A szomjúhozóknak híves kortyokat nyújt,
Tántorgó szárnyával annak vizéhez jut.
Meglátván személyét melynek tükörében,
Bánatjának oka fordúla eszében,
Indult annál nagyobb keserve szívében,
Nem akara innya szép tiszta vizében.
Hanem a kút mellett fakadt egy kis mocsár,
Amelynek forrását egyvelítette sár,
S felzavarta csak most egy vízvívő tatár,
A szomjú gerlicze ennek vizéhez jár.
Ehhez ereszkedik meghajlott nyakával,
Még ezt is újonnan zavarja orrával,
Úgy önti gégejét annak italjával,
Egy kertben száll onnét bágyadott szárnyával.

Dugonics *gerliczéje*, III : 7.

Ha szomjúságának eloltását a kút
Adhattya, amelyből fris víz csurog és fut,
Tántorgó szárnyával ő is csak oda jut,
Epedett torkának de jó kortyot nem nyújt.
Mert látván személyét a víz tükörében
Bánattyának okát fordította eszében,
Indul annál nagyobb keserve szívében,
Igy nem kíván innya megült szép vizében.
Hanem ha van kútból ereszkedett mocsár,
Melynek kiforrását egyelítette sár,
A szomjú gerlicze annak vizéhez jár,
Szomjúságát oltó szebb italt lelne bár.
Ahoz ereszkedik bögy-apadt nyakával,
S még azt is újonnan zavarja orrával,
Úgy öblíti száját iszap italával,
Csapdosván oldalát lecsüngő szárnyával.

Figyelmet érdemel azonban több toldása. Hecuba jajgatása Paris születésén és Deiphobus szörnyű halála Hyginus és az *Aeneis* VI. és VII. éneke után való, de már más eredetű Astyanax és Polyxena halála ; mindkettőt Creusa árnyéka meséli el Aeneasnak. Hyginus rövid megjegyzéséből (109. és 180. fab.) és a Met. XIII. könyvéből nem igen származhatik. A mint már Beöthy Zsolt rámutat (i. m. II : 139.), ezek azon részek, melyeket a cyklus költői közül a miletosi Arktinos *Ἰλιου πέποις*-e énekelt meg, de Vergilius nem vett át belőle. Csak Proklus *Chrestomathiájából*

¹ Dugonics életrajza, Szeged, 1903. 68. l.

s néhány más czélzásból ismerjük tartalmát.¹ Feltűnő, hogy két évvel később (1776.) egy prózai érzékeny regényben is előkerül, Németh Antal *Trója királynéi* cz. művében. Közös forrásuk valószínűleg Seneca híres tragédiája a *Trójai nők* (Troades), melynek az utóbbi csak prózai átköltése, az eredeti siralmas jajongásait a kora sentimentalismusához idomítva.

Bármily különbözőek is e földolgozások külső forma, műfaj vagy költői irányzat tekintetében, azért a humanistikus felfogás és a klasszikus traditio diadalmaskodik valamennyiben. Dugonics népies zamatú rímes tizenketteseiben épúgy, mint B. Szabó Dávid erőteljes hexameteraiben, Németh Antal szónoki lendületű prózájában csakúgy, mint Dayka Gábor kicsiszolt distichonjaiban ugyanaz a szellem kér magának jogot, több-kevesebb eredménnyel. Heroidában és hősköltményben, regényben és paródiában, hű fordításban és szabad átültetésben, sőt még a drámában² is utat tör a tárgy életereje és változatos formákat termelő ősi csirája. Végül Homeros költészetének varázsa meghódítja a legellentetesebb költői irányokat.

Így folytatódik ez a XIX. században. Vörösmarty fékezhetetlen romantikus képzelete épúgy belőle táplálkozik, mint Arany termékenyítő népies őseréje, a század végének új romantikusa, Rákosi Jenő, épúgy feléje fordul, mint az új század költői anarchiájában benne keresi támaszát Babits Mihály neoklasszikus iránya.

Hasonlóképen van ez a világirodalomban. »Évezred hanyatlík, évezred kél újra«, nemzetek pusztultak és birodalmak buktak, új nyelvek keletkeztek és friss irodalmak támadtak, válások és erkölcsök változtak, költői iskolák és irányok egymás romjain épültek föl, de őt mind mesterüknek vallották, Homeros mindnyájukat túlélte. Még az elméleteket is. A különféle hősdalokból összerótt népies eposzból az emberiség legnagyobb költői tanulták a művészi szerkesztés szabályait; a jámbor »gyűjtő« naiv compilatiójának befolyása a nemzeti irodalmak aranykorát jelzi. Hatásának titka époly mystikus kódbe vész el, mint alakja: »a koldusok őse«, a vak Homér.

KIRÁLY GYÖRGY.

¹ Homeri Opera T. V. Rec. Th. W. Allen. Oxonii, 1912. 107 és 137 l.

² Bernáth Lajos *Protesztáns Iskoladramák* cz. kiadásában (RMK. XXI.) főként az *Aeneis*ből merített iskoladramákat említ és közöl: Szász Jánostól *Didónak szomorú története*, Turnusnak *Aeneas által lett szomorú halála*. — Ákáb Istvántól *Éneas és Didó*. Valamennyi a század végéről. — A piarista iskoladramák között is látunk ilyen címűeket: *Supplex adolescentum legatio urbem Troiam obsidione vindicans* (Bernátsky Ambrus, Szeged, 1744.); *Ulysses in Ithacam reversus* (Schintall G. Vác, 1755.); *Páris* (Árvay Á. Rózsahegy, 1772.). L. Prónai A. összeállítását IK. XXV: 213, 214, 217 l.

ARANY JÁNOS CSABA KIRÁLYFI-JÁNAK TÖREDÉKEI

(Második közlemény.)

A Csaba királyfi ösztönző mozzanatai.

A Csaba királyfi történetét láttuk. Most legelőször azokat a tényezőket akarom föltárni, melyek a költőt műve megalkotására készítették, meg akarom állapítani, milyen elemek hatottak Aranyra, melyek összhatásaként belefogott a *Csaba királyfi* írásába. Nyilván több ok működött, s közöttük legfontosabb ösztön a *Nibelung*-ének. Már láttuk Arany és Szilágyi levelezéséből, mennyire vágyott megismerni Arany a monumentális középfelnémet eposzt. Mikor végre hozzájuthatott, alaposan tanulmányozta, úgy látszik, több ízben is. Megragadta képzeletét a mű hatalmas, félkeresztyén-félbarbár szelleme, és csak sajnálattal gondolhatott rá, hogy íme, a nagy Etele király még a németek eposzában is jelentős személy, csak a magyar költészetben nem kapta meg eddig a maga megillető helyét. De hogy is kaphatta volna meg, mikor nekünk nem volt ilyen hatalmas nemzeti eposzunk, vagy ha volt is, feledésbe merült. És önkénytelenül föltámad benne az eszme, hogy ő megpróbálja újrakölteni ezt a naiv eposzt »a krónikák egyszerű nyelvén«. A *Nibelung*-ének adja tehát neki az alapgondolatot, mely lassan jegezesedik ki határozott tervvé. De a tárgyválasztásban is hatással van rá a *Nibelung*-ének, s átveszi a szereplőinek egy részét is, Etelét, Krimhildát, Detrét stb., bár eltérő fölfogással és jellemzéssel. »Az elbeszélés őszereuen naiv formájában« is a *Nibelung*-ének a mintája.

Hogy mennyiben szolgált a *Nibelung*-ének Arany forrásául, arról majd később, más kapcsolatban.

A *Nibelung*-ének után fontosságban Arany személyes ismerősei és barátai következnek. SZILÁGYI ISTVÁN szerepét ismerjük. Ő volt az, a ki Aranyt kezdetől fogva irodalmi működésre buzdította, s ő volt az is — a mint láttuk — a ki először hívta föl figyelmét a *Nibelung*-énekekre és Etele királyra. TOLDY FERENCZ-ről tudjuk (Arany imént idézett leveléből), hogy fölolvastattat magának a *Csaba királyfi* töredékeiből s buzdította a költőt műve befejezésére. Toldynak erős hite volt a hún mondák magyar

eredetében, s ez a fölfogása érvényesült ez időben megjelent két irodalomtörténetében is.¹ Valószínű, hogy SZÁSZ KÁROLY és GYULAI PÁL is buzdították Aranyt, hogy dolgozza fel a hún mondákat, főleg Szász, ki valóságos rajongással foglalkozott az ősmondákkal s a népek ősi költői maradványaival, melyeket később egy nagy munkájában föl is dolgozott.² EÖTVÖS JÓZSEF, — láttuk — mikor hírért vette Arany munkájának, Kaulbach képével akart kedveskedni neki. MENTOVICH FERENCZ és SALAMON FERENCZ is, mint tanártársai, bizonyára hatottak rá ebben az irányban. De mindezeknél sokkal fontosabbnak tartom — és ezt az eddigi kutatók elmulasztották kiemelni — hogy Arany János Nagykőrösön, tanárkodása alatt, megismerkedett SZABÓ KÁROLYLYAL, korának egyik legkiválóbb történetkutatójával, a ki 1855—1859-ig Aranynyal együtt tanár volt Nagykőrösön. Szabó különösen nemzetünk őskorával s a rokonfajú hún-avar népek történetével foglalkozott és először méltatta a hazai krónikák mellett a bizánczi történetírók fontosságát is. Habár a mai történettudomány már sok tekintetben tovahaladt nézetei mellett, el kell ismernünk róla, hogy a források, különösen a görög források alapos ismerete mellett éles kritikai képességgel rendelkezett, és nagyszámú polemiájában részint hazai, részint elfogult külföldi történetírókkal szemben széleskörű tudását nagyszerűen érvényesítette. Rajongó híve volt a hún-magyar rokonságnak, s azt hiszem, úgy tekintett föl Attilára, mint Thaly Kálmán Rákóczi-ra. Összefüggő munkát épen a húnokról nem írt, de Thierry *Attilájához* s ennek folytatásaihoz (*Attila fiai és utódai, Attila-mondák*) írott jegyzeteiből láthatjuk, hogy ő erre a munkára hivatottabb lett volna, mint Thierry. Úgy látszik, Arany János, a hún monda legnagyobb költője, számos eszmecserét folytathatott Szabó Károlylyal, a hún monda legnagyobb tudásával, eposza tárgyáról, és sok apró részletben kérhetett tőle fölvilágosítást. Így p. o. a hún vezérek nevei közül Csát, Bere, valamint Észka királyné és Rof király neve is a források közül csak Priskos Rhétor művében fordulnak elő, *Σκόττας*, *Βερίχως* és *Ῥοφα* alakban, s Szabó Károly alakította át őket a föntebbiekre. Arany az 1853-iki töredékben ezeket a neveket használja; mivel akkor még Szabó Károlyt személyesen nem ismerte, mindenesetre az *Új Magyar Múzeum*-ban megjelent Priskos-fordítás jegyzetei alapján.

Szabó e korban írt nagyszámú történeti értekezésében, melyek tárgyakat a húnok történetéből s a honfoglalás korából merítették, különös figyelmet szentel az állami élet és a művelődési mozzanatok kiemelésének s kitűnő rajzát adja a turk népek és társadalmi viszonyainak. Azért ha műveinek hatását keres-

¹ Toldy Ferencz: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1852. és *A magyar költészet története*, 1854.

² Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*, 1883.

sük Arany eposzaiban, akkor azt főképen a hún állam és társadalom meg a hún hadsereg leírásánál találjuk meg.

Nagyon fontosnak tartom azt is, hogy Arany így, Szabó Károly révén, már 1855 táján olvashatta Thierry *Attila-mondák* című művét is, melyhez különben csak nehezen juthatott volna, mert magyarul csak 1864-ben, s németül is csak akkor-tájt jelent meg, a *Revue des deux mondes* című folyóirat pedig, melyben Thierry ezt a művét 1852-ben kiadta, aligha járt Nyágykörösre. Pedig, mint látni fogjuk, az 1855—56. évi töredékben Arany ugyancsak sokat tanult már Thierry eme második művéből is.

Az akkori irodalmi viszonyokban keressük a *Csaba királyfi* harmadik gyökerét. Attila és a húnok cultusa úgyszólván e kor levegőjében volt. Mint a század első negyedében a »párduczos Árpád« és a »kaczagányos apák« voltak azok, a kiktől a nemzet éneket várt, úgy most, a század harmadik negyedében, Attila állott az érdeklődés középpontjában. Miért? Nézetem szerint két oka van: egy belső, irodalmi ok és egy külső hatás.

Vörösmarty követői hexameteraik hihetetlen tömegével a század második negyedében annyira lejáratták a honfoglaló ősök és az Árpádok cultusát, hogy végül a közönség nem érdeklődött ez iránt a korszak iránt, s ennek csinált hősei nem keltettek benne semmiféle figyelmet. *Csinált hősei*, mondom, mert hiszen a honfoglalás mondaköre annyira szegény, hogy hőseiről jóformán csak a nevek mentek át a köztudatba, és Lehel meg Botond kivételével semmi egyéni nincsen sem alakjukban, sem cselekedeteikben. Így minden költő kénytelen volt hihetetlen mennyiségű eseményt minden aláp nélkül kitalálni s ez eseményekhez soha sem élt fő- és mellékalakok egész sorát megteremteni. Ennek az eljárásnak természetes reakcióját látjuk azután Aranynál, a ki viszont talán már túlságos fontosságot tulajdonít az epikai hitelnek. A közönség tehát mást várt, mást akart hallani. Mivel pedig az Árpádok után jövő korszak, az Anjouktól Mátyásig, nem eléggé mystikus, és túlságosan történeti ahhoz, hogy nagy, nemzeti eposz írására tárgyat szolgáltatson,¹ nem volt más hátra, mint visszatérni az Árpádok előtti korhoz, oda, a honnan Aranyosrákosi Székely Sándor elindult, vagyis a húnokhoz és Attilához.

Ez volt az egyik mozzanat. A másik, az előbbivel kétségtelen kapcsolatban, az volt, hogy az 50-es évektől kezdve a húnok alkalmoszerűek lettek a történelemben és az irodalom-

¹ Ezt Arany is átlátta. Ő maga írja a *Toldi Szerelme* előszavában: »De volna bár a tárgy ahármilyen alkalmas eposzra, (azaz epopeiára): még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen. Toldit, a monda Toldiját, kiről a historia épen semmit nem tud, hogyan állítani oda, nyíllan, mint nagy szerepű vagy épen fő hőst, a historia világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora mondanak már nagyon világos, történelmek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, nem eléggé az.«

történetben is. A tudományos cikkek sora, mely a húnokkal foglalkozott, hatást gyakorolt a költészetre is, hol egyszerre fölött a húnok dicsőségének terebélyes fája.

Talán nem lesz érdektelen, ha áttekintés czéljából egy kis statisztikát csinálunk az Attila-cultusról, 1850-től, tehát attól kezdve, hogy Arany komolyan kezd foglalkozni a hún eposz tervével. Szükséges ez, hogy lássuk, mennyire valóban a levegőben volt ekkor Attila és a húnok cultusa, a tudományban és a költészetben egyaránt.

1850 előtt Attila-cultusról beszélni sem lehet. Tudományosan nem foglalkoznak a hún mondával, a költészetben pedig igen mostohán bántanak vele. 1850 előtt tudommal csak a következő emlékei vannak a húnoknak a magyar költészetben:

1. ZRÍNYINEK, a költőnek, egy *Attila* című 8 soros epigrammája.

2. BESSENYEI GYÖRGY *Buda tragédiája* 1773 (második kiadásban czíme megváltozott: *Attila és Buda tragédiája*).

3. FABIÁN GÁBORTÓL *Buda haragja* cz. eposztöredék, melyet szerzője a *Zalán futásának* megjelenése után félben hagyott.

4. ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR három énekes eposza: *A székhelyek Erdélyben* (1823).

5. DEBRECZENI MÁRTON *Kiövi csatájának* egyik részletében olvassuk, hogy Árpádnak, egy forrás vizéből, megjelenik Réka királyné szelleme és elmondja, hogy ő volt, a ki szerelemfáltásból megölte az alvó Attilát, új nászának éjjelén, hogy más nő ne legyen,¹ s ezért az Isten büntetése, hogy a föld mélyébe temetve élve kellett várnia mindaddig, míg Attila egy utódja nem jó a forrás vizéhez, mely az ő könnyeiből fakad. (XI. ének.) Az 1825—26-körül írt mű nyomtatásban csak 1854-ben jelent meg.

6. VAJDA PÉTER *Buda halála* cz. tragédiája 1846 előtről, mely azonban szintén csak a szerző halála után, 1867. jelent meg.

Mivel a két utoljára említett mű keletkezésekor kéziratban maradt, azt lehet mondani, hogy 1823-tól tovább mint egy negyedszázadig senki

¹ Ez a különös motiválása Attila halálának (t. i. hogy az első feleség öli meg a második feleséggel való nászújszákán a második nő iránti féltékenységből) csodálatosképen megvan Aranynál is. Vajon olvasta-e Debreczenit? Mert ez a gondolat sem azelőtt, sem azóta nem található más költőnél, kivéve talán Márkus Lászlót, kinek *Attila* című, 1911. okt. 13-án a Nemzeti Színházban előadott tragédiájában, Krimhilda (a második asszony) azért öli meg Attilát, mert ő más férfit szeret, de ezt a Réka (az első asszony) tanácsolja neki, mert ő inkább akarja szeretett férjét holtan látni, mint más nő oldalán. Márkus gondolata azonban független Debreczenitől, valamint Aranytól is. Fülöp Áron az ő Attila-tetralogiájának első részében (*Attila*) szintén az első feleség által öleti meg Attilát az új házasság nászújszákáján, de ez nem más, mint Arany-reminiscencia, mely azonban meglehetősen zavaros. (Nála ugyanis az első feleség, Krimhilda, először meggyilkolja a második feleséget, Rékát, majd, mikor Attila harmadszor házasodik, Mikoltával, a nászújszákán Krimhilda megöli Attilát is. A negyedik feleség-jelölt Honorია, a görög hercegnő, már csak Attila temetésére érkezik meg. — Különben az eposz második részében kiderül, hogy Attilának már Krimhilda előtt is volt egy felesége, kinek a nevét nem mondja a költő, de ez szülte Attila legkiválóbb és legidősebb fiát, *Ellákot*, a második rész főhősét.)

sem törődött Attilával és a húnokkal. De 1850 után egyszerre tele lesz az irodalom a húnokkal, és hirtelen magasra emelkedik Attila csillaga.

1850. WENZEL GUSZTAV a *Reguly-Album*ban értekezik a hún mondáról. (*Eszméltörédek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására.*)

SZABÓ KÁROLY lefordítja és jegyzetekkel látja el Priskos Rhetort.

1852—1854. TOLDY FERENCZ műveiben (*A magyar nemzeti irodalom története*, 1852, és *A magyar költészet története*, 1854.) tíz szakaszból álló hún-magyar ősmundakört rekonstruál.

1853. KRIZA JÁNOS székely húnmondát közöl az *Új Magyar Muzeumban*. (*Székely népmonda Attiláról és a húnokról.*)

SZÁSZ KÁROLY a *Déli*báb című lap február 20-iki számában egy *Aquileja* című balladát ad ki.

Ugyanebben az évben jelenik meg ARANYTÓL is a *Keveháza* a *Sziksói Enyhlapok*ban.

1854. IPOLYI ARNOLD kiadja *Magyar Mythológiáját*, melyben számos, a húnokra vonatkozó adat van. Ennek függelékében jelenik meg először nyomtatásban a *Hadak útjának* mondája is, melyet Ipolyi Lugosi József közlése után vett föl. Lugosi e mondát a nép között hallotta.

DEBRECZENI MÁRTON *Kióvi csatája* megjelenik.

1855. LUGOSI JÓZSEF közleménye megjelenik az *Új Magyar Muzeumban* is: *Ősmagyar csillagisme*i közlemény címen.

SZABÓ KÁROLY kiadja Thierry Amadé *Attiláját*, fontos jegyzetekkel.

1858. TOMPA MIHÁLY ír egy kisebb elbeszélő költeményt *Ének Etele királyról* címmel. (Etele nagylelkűségét dicsóíti a bizánczi követekkel szemben, kik megölésére törek. Alapja Priskos Rhetor.)

1859. THALY KÁLMÁN: *Réka köve* címen egy Ossián-ízű balladát ír a *Vasárnapi Ujság*ba. (206. 1.)

RÉVÉSZ IMRE *Etel laka* címen értekezik arról, hol volt Etele városa. (Hol jelent meg, nem tudom, címét csak Szabó Károly válaszából ismerem.)

SZABÓ KÁROLY válaszol Révésznek, szintén *Etel laka* című értekezésben (*Delejtű*, 49. sz.).

Révész Attila városát Debreczen, Szabó Jászberény táján keresi.

1862. SZABÓ KÁROLY kiadja Kézai magyar fordítását, jegyzetekkel.

1864. SZABÓ KÁROLY magyarra fordítja Thierry *Attila-mondák* cz. könyvét.

1867. VAJDA PÉTER *Buda Halála* cz. tragédiája megjelenik.

1870. MARIKOVSKY GÁBOR *Attila ősei* cz. 12 énekes eposzt ad ki.

Ez volt a hún monda első virágkora, ezután kezd háttérbe szorulni. 1876-ban intézi a hún monda hitelessége és magyarsága ellen az első támadást Hunfalvy Pál,¹ s ezzel megkezdődik a nagy húnmonda-polemia, melyhez azóta majd minden nevesebb irodalomtörténészünk hozzászólt, de mely még napjainkban sincs teljesen eldöntve. Ellenben a szépirodalomban a húnok

¹ Magyarország Ethnographiája, 293. 1.

hátterbe szorultak, 1900-ig alig négy-öt mű veszi a tárgyát korukból. Azóta újra föllendült Attila cultusa.

Azt mondhatná valaki, hogy ennek a felsorolt 15—20 műnek megjelenése 25 év alatt még nem *cultus*. De korunk nem a hősök cultusának kora, s ha összevetjük, mi jelent meg ez idő alatt bármely más nemzeti heroszról (Árpádról, Szent Istvánról, Szent Lászlóról), látni fogjuk, hogy ezekhez viszonyítva ez igenis cultusnak mondható. Természetes, hogy ma már egy hős cultusa nem lehet oly általános, mint például Szent Lászlóé volt Nagy Lajos korában.

Arany János hangulata a szabadságharcz leveretése után volt a negyedik tényező, mely Aranyt a hún eposz megírására sarkalta, s talán a legfontosabb. Pefőfi halála és a nemzet bukása mély sebet ütött lelkén, s talán ezért fogant meg benne a gondolat, hogy nagy eposzban énekelje meg a szittyá és a germán faj örökös harczát. Az lehetett ezzel is a célja, a mi *Az utolsó Magyar*val, melyben az őshazában maradt magyarok végpusztulását akarta megírni, s melyről maga írja Tompának (1858. jún. 5.), hogy mi a célja vele: »a multban tükrözni a jövőt!« De más *Az utolsó Magyar* tendenciája és más a *Csaba királyfi*é. Mert *Az utolsó Magyar* végén elesik Ogmánd, a magyarság utolsó hőse is, és a költemény reménytelen gyászszal végződött volna, ellenben a *Csaba királyfi* tendenciája az, hogy a húnok elpusztult birodalmát Árpád négy évszázad múltán új életre támasztja, és most már, ha csapások érik is, fönn fog maradni Attilának — illetőleg Árpádnak — nemzete az idők végéig. *Az utolsó Magyar* tehát a magyar nemzetnek *sírató*-, a *Csaba királyfi* pedig annak *vigasztaló-éneke* lett volna — ha elkészül.

Az epikai hitel nehézségei.

Mi volt az oka, hogy Arany ezt a művét annyi munka után is töredéknek hagyta? Könnyű dolog volna hivatkoznom Arany életére, körülményeire, a »subjectiv természetű szenvedésekre«¹ és főleg hangsúlyozhatnám Arany Lászlónak főntebb említett sorait arról, hogy a *Pesti Hirnök*ben megjelent bírálat milyen lesújtó hatást gyakorolt a költőre. Nem is kicsinylem mindezen okoknak hatását, de szerintem még egy, magából a műből kisarjadzó nehézség is állott Arany előtt, egy oly nehézség, melyet legyőzni nem tudott, s ezért inkább abba hagyta a munkát.

Arany valahányszor a *Csaba királyfi* második és harmadik részébe kezdett, mindannyiszor egy elháríthatatlan és megkerülhetetlen akadályra bukkant. Ez az akadály — bármilyen valószínűtlennek látszik első pillanatra — épen az a mű volt, mely neki az első impulsust adta hún eposzához: a *Nibelung-ének*.

¹ Id. Bevezetés IX. 1.

Ismerjük Arany János felfogását az *epikai hitel*ről. Ő maga sokszor definiálja, mit ért rajta. »Ugy vagyok én a régi mondákkal mint a pap a jeligével; szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni; s több hitelt, nyomatékokat vélek általuk művemnek adhatni« — írja Toldynak.¹ »Monda nélkül — vagyis a legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy a história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem már akkor, ... hogy mondai vagy történeti alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg ily költeménynek azt, amit én *epikai hitelnek* szoktam nevezni.«² Másutt meg: »Van ugyanis *történeti hitel*, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az *eposzi hitelt*, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet s a nép tudalmában, emlékei s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, *nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék*: de a monda variánsai közt szabadon válogat.«³

Tehát Arany a mondához akarja kapcsolni eposzát. Honnan veszi a mondát? Látni fogjuk, hogy a krónikákból, főleg a krónikák Kézai-féle típusából.⁴ Kézai krónikája az I. könyv 15. fejezetében szól a hún birodalom bukásáról, Csabáról és a székelyekről. Ezt Arany fölhasználja. De Kézai s a többi krónikás, mikor krónikáját írja, átvesz egy nevet a Nibelung-mondából (a Krimhilda nevét), a nélkül hogy bármi mást is átvenne ezenkívül belőle. Így Krimhilda két, egymástól független, sőt egymásnak ellentmondó mondakör központjába került. A fő eltérés a következő:

I.

Kézai és a krónikák.

Krimhilda (Attila egyik neje, s Aladár nevű fiának anyja) túléli Attilát, s nagy része van a hún birodalom bukásában. Az ő fia, Aladár az, a ki megkezdí a testvérharcot, s a döntő ütközet neve is »Krimhilda csatája«.

A burgundok lemészárlásáról a magyar krónikás nem tud.

II.

Nibelung-ének.

Krimhilda (Attila neje, előbb Siegfried özvegye) korábban hal meg, mint Attila. Előbb azonban Attila segítségével szörnyű bosszút áll testvérein Siegfried meggyilkolásáért. Midőn a Nibelungok már mind elpusztultak, Hildebrant mester, Detre fegyvernöke, felbőszülve azon, hogy Krimhilda annyi jó vitézt megöletett, magát Krimhildát is levágja. Attila és Detre túlélik Krimhildát.

Csaba és Aladár viszátjáról a Nibelung-ének nem tud.

¹ Levele a Toldi második részéről, 1851. ápr. 28.

² *Toldi Szerelmie* előszavában.

³ Dózsa Dániel *Zandirhám* cz. eposzának bírálatában. *Hátrahagyott művek* II. k. 307—308. l.

⁴ Alább részletesen kimutatom, mikor használta Kézait, mikor a Képes krónikát és mikor Thüroczyt.

A *Nibelung*-ének a maga mondaanyagát annyira kimeríti, hogy abból teljesen újat dolgozni már nem lehet. Ezért Arany-nak a magyar krónikákra volt szüksége, mert azok alapján még lehetett újat alkotni. Ezeket vette tehát forrásaiul. De Krimhildát ezekben is megtalálta, még pedig rendkívül fontos szerepben. Krimhilda alakját föltétlenül át kellett venni, még pedig a magyar krónikákból, t. i. mint a nagy bukás előidézőjét.

Nagy nehézséget okozott azonban Arany-nak a *Nibelungok* elpusztításának története.

Ha átveszi a *Nibelung*-énekből a burgundok lemeszárlását, akkor a *Nibelung*-énekhez kell magát tartania teljesen, mert másként oda van az epikai hitel,¹ vagyis Krimhildának is el kell vesznie a *Nibelungok* legyilkolása után. De így, ha Krimhilda előbb hal meg, mint Attila, Krimhilda nem játszhatja el végzetes szerepét a testvérviszályban s a Krimhilda csatájában, így tehát el kell ejteni a magyar krónikák legfontosabb részét, s maga Krimhilda is ez által epizód-alakká változik.

Ha pedig a burgundok lemeszárlását s ezzel együtt az egész *Nibelung*-hagyományt félre teszi és teljesen a magyar krónikákra támaszkodik, akkor viszont az ő eposzának Krimhildje nem a *Nibelung*-ének Krimhildje többé, és így műve ellentmondásba jut a *Nibelung*-énekekkel. De a *Nibelung*-ének már csak ősrégi voltánál fogva is bír epikai hitellel, s így az Arany által megteremtendő eposz Krimhildája — ha a *Nibelung*-ének Krimhildájával kell megküzdenie az eposzi hitelért — mint vesztes kerül ki a küzdelemből. Az eposzi hitel a *Nibelung*-éneké lesz, nem Aranyé.

Ebből kitűnik, hogy a *Nibelung*-ének és a krónikák tartalmának különbözősége folytán az epikai hitel oly zsákutczába jutott, melyből még Arany János genialitása és kompozíció iránti érzéke sem találta meg a kivezető utat.

Fejtegetésem ellen két ellenérvet lehetne fölhozni. Az egyik a *Buda Halála* előszava; itt ezt írja Arany: »Jelen költemény... csak mintegy előjátékát teszi egy nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él.« Ebből azt lehetne következtetni, hogy Arany ekkor már megtalálta a megoldást ebben a nehéz kérdésben. De nem így van! Hogy mennyiben élt Arany gondolatában megalkotva ekkor (1863-ban) a nagy tragédia, azt az 1855-i *tervvázlatból* és az 1863-i, úgynevezett *Második alaprajzból* láthatjuk. De itt csak a fódolgok vannak elintézve, s számtalan apró, de fontos részlet dolga — nyílt kérdés marad.

¹ »... nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék...« idéztem főttebb Arany saját szavait.

Komolyabb ellenvetés lehetne az, hogy a tervvázlatokból meg a töredékekből nem tűnik ki, hogy Aranynak ez a Nibelung-Krimhild probléma nehézséget okozott volna. De ha megvizsgáljuk a töredékeket, azt látjuk, hogy ez az ellenvetés gyenge lábon áll, mert Arany, igenis, sokat foglalkozott e probléma megoldásával és nem egy módot megpróbált, hogy ezt a nehézséget elkerülje. Nézzük végig a töredékeket ebből a szempontból.

Az *első (1853-i) dolgozatban* Arany kétféle módon is próbálkozott e nehézség eltüntetésével. Mikor az I. ének (*Szász Detre*) írja, mely különben úgyis telve van krónikás hagyományokkal, akkor még arra gondolt, hogy a burgundok pusztulását, tehát a Nibelung-hagyományt, nem veszi föl eposzába. Ellenben mikor a II. ének (*Krimhilda*) írta, akkor már föltett szándéka volt, hogy beveszi a Nibelung-hagyományt is, de azzal a változtatással, hogy Krimhilda túlélte a burgundok pusztulását.

Ennek a kétféle próbálgatásnak eredménye egy nagy ellentmondás az első és második ének között. Az I. énekben Detrenek azt mondja Walamir, hogy Aladár titkon gyűlöli Csabát:

És ez onnan volna, mert talán Krimhilde,
Egy fiát, Aladárt, közjóra nevelte,
Rokoni, vérei, nemzete javára,
Kiket napnyugaton nyom Etele járma.

Hogyan? »Rokoni, vérei, nemzete javára?« Hát a hűn birodalomban azt hiszik, hogy Krimhilda Aladárt az ő rokonai és testvérei iránti szeretetben nevelte föl? Hiszen ezek, mint Detre a II. énekben elmondja, mind elvesztek Krimhilda bosszúja folytán:

Ott esének el mind, egy erős felházban
Kunok fegyverétől lovagok tízsázan
S kilenczezer szolga széjjel mindenfelé:
Egy se ment ezekből Rajna vize mellé.

Ez az ellentmondás másként nem magyarázható — ha csak nem akarjuk a szinte pedáns Aranyt »Hinc bonus dormitat Homerus«-féle mondásokkal megsérteni — csak úgy, hogy Arany kísérletezett a megoldással, s az első ének írásakor pusztán a krónikákra támaszkodott, mellőzvé a Nibelung-hagyományt, míg a második ének írása idején már az ellenkező Nibelung-hagyományt is elővette és felhasználta. A végső simítás-kor, ha e töredéket befejezte volna, csak az egyik eljárást tartotta volna meg, elhagyva azt, a melyik kevésbé felel meg költői céljainak.

A Csaba királyfi első tervvázlatából (1855) nem világlik ki, mint akarta ott Arany a Nibelung-kérdést megoldani. Említi

ugyan, hogy a Siegfried »ködsüvegje« Krimhild birtokában van, de a burgundok kiirtásáról nem szól. Ebből tehát nem tudhatnók Arany akkori szándékát, de magában a kidolgozott részben ránk maradt a megoldás. Az *Átilla meghal* című énekben, Krimhildának eszébe jutnak régi emlékei. |

Eszébe jut hazája, távol Burgundia,
Eszébe férje, Szigfrid, Szigmund dicső fia,
Kit bátyjai (a gyávák!) elárúltak gazúl,
Kiért, hogy bosszút álljon, megvált onnan hazúl.

Másodszor Attilának kezét hogyan adá,
Mivel Szigfrid halálát így megtorolhatá;
Meg is torolta szörnyen: nagy volt Budán a baj:
Testvérei ott veszének, s a nibelungi faj.

Ebből látható, hogy itt az 1853-i dolgozat második, *Krimhilde* cz. énekének szellemében akarta megoldani Arany a Nibelungok vesztének problémáját. — Ha a *Második alaprajzot* (1863) vagy a *Második tervvázlatot* (1881) ezzel az 1855-i *Első tervvázlat*-tal összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy csaknem mindenben megegyeznek (pár jelentéktelen apróságot kivéve); fontos eltérés csak egy van, s ez éppen a Nibelung-probléma új megoldása. Ezek szerint a burgundok legyilkolása Attila halála után történik, mikor Aladár ül a királyi széken, s mellette anyja, Krimhilda, kormányoz. Ez a megoldás igen sikerült, habár azt hiszem, ennek a problémának *egészen* sikerült megoldása nincsen és nem is lehet. Mégis, miért mondható Arany új megoldása igen sikerültnek? Azért, mert összhangban van a *Buda Halálával*, s a mennyire lehet, a krónikákkal, meg a *Nibelung-énekek* is. A *Buda Halálában* Krimhilda Aladártól várja, hogy bosszúját megállja a Nibelungokon, orvmódra, mit Etele nem tenne meg:

..... hosszú
Feledés árnyékán nőjön fel a bosszú!

S a *Második tervvázlat* szerint csakugyan úgy is lett. A *Nibelung-énekek* pedig annyiban van összhangban ez a megoldás, hogy ott Krimhilda intézi egészen testvérei elpusztítását, s mellette Etele csak mint egy jóindulatú árnyékkirály szerepel, ezt pedig a magyar krónikák Etelénének tetterejével és akaratával nem tudjuk összeegyeztetni. Ellenben a gyámoltalan gyermekkirály, Aladár mellett teljesen anyja befolyása érvényesül, s ekkor könnyebben elképzelhető a burgundi hősök lemészárolása. Természetesen itt is fennmarad az epikai hitelt fenyegető veszedelem, mert Krimhilda nem pusztul el a burgundok katasztrófája végén Hildebrant mester kardjától, s így a helyzet az lett

volna, hogy Arany eposzában még egyszer megírja a *Nibelung*-ének egész második részét, azonban nem úgy, mint az ősrégi eposz előadja, hanem megváltoztatva.¹

A Csaba királyfi forrásai.

Első dolgozat.

Az *első (1853-i) dolgozat*nak egész hangján és előadásán meglátszik, hogy Arany még »barna hajjal« kezdte. Noha itt is szó van ármányról, cselszövésről és előre veti árnyékát a jövőendő szerencsétlenség, Attila halála: valami fényes, derült ég ragyog még ebben az eposzban a hún nép fölött, a dolgozat hangulata is derűsebbnek tűnik föl, mint a többi töredéké, sőt talán még a *Buda Halálánál* is derűsebb. Miért? Talán azért, mert ebből a töredékből még hiányzik valami, a mi a többi dolgozatokban

¹ Ez a nehézség nem csupán Aranyra nézve állott fönn. Ha áttekintjük azon magyar költői műveket, melyek a hún mondából veszik anyagukat, látjuk, hogy épen ez a Nibelung-probléma okozott minden költőknél nehézségeket, s a legkülönbözőbb módokon próbálták megoldani. Hogy csak a legnevezetesebb műveket említsen: Gárdonyi Géza (a *Láthatatlan ember* című regényében), Kós Károly (*Attila királyról ének*), Bánffy (Kisbán) Miklós (*A nagyúr*, dráma), Vajda Péter (*Buda Halála*, színmű), ifj. Fáy András (*Attila*, regény) és Dobsa Lajos (*Attila és Ildikó*, tragédia), a *Nibelung*-éneket teljesen mellőzik, még Krimhilda alakját sem használják föl, és valóban, a két első nagyon sikerült munka. Márkus László (*Attila*) Krimhildát átveszi, de a burgundokon állandó bosszú gondolatát mellőzi, s ez darabját nehezen érthetővé teszi, annál inkább, mert Krimhildát Mikolttal vonja egy alakba össze, és föllépteti Krimhilda még egy szerelmesét: Gundahárt. Ezt figyelmen kívül hagyva azonban a darab költői szépségei és nyelve folytán egyike a legjobban megírott Attila-drámáknak, noha Attila maga nem is lép benne a színpadra. Regőczy (Exner) Győző: *Réka gyásza* (elb. költ.) a Nibelung-mondát mellőzve egy másik német mondára épít, a *Rabenschlachtra*, és így a *Nibelung*-éneken kívül még Arany *Buda Halálával* is nélkülözvén a kapcsolatot, szépsége és közvetlensége ellenére is idegenül hat ránk. Szász Károly (*Attila halála*, színmű), Várady Antal (*Hún utódok*, színmű), Seres Imre (*Etel*, tört. regény), Fülöp Áron (*Attila, Ellák, Aladár, Csaba*; eposz-tetralógia, 40 ének!) művei épen a Nibelung-kérdés folytán hihetetlenül zavarosak, főleg a legutolsó. Váradynál nemcsak Krimhilda, de még Hagen is túlélte a burgundok veszedelmét. Hagen azután megöli Attilát is, csak azért, hogy ez által Krimhildának új bánatot okozzon. Krimhilda Váradynál nem Aladár, hanem Csaba anyja. Ez már a monda teljes elferdítése. Seresnek sikerült gondolata, hogy Etele haragja és elfordulása Krimhildától épen onnan datálódik, hogy a nála vendégként időző burgundokat neje hirtelen és orvul lemészároltatta. Különben az Attila-drámáknak még egy nehézséggel kell megküzdeniök, s ez az, hogy nehéz színpadon Attila alakját úgy beállítani, hogy nagyságának megfelelő szerepet játsszék, a mellett, mint tragédia hőse, bünt vagy hibát követően el, de ezért ne essék csorba sem rokonszenves voltán, sem nagyságán. Pl.: Dobsa és Szász Attilája ellenszenves, Várady Antalé jelentéktelen, Gárdonyi Zita cz. drámájában (mely a *Láthatatlan ember* színpadi feldolgozása) Attila csak mellékalak. Bánffy Attilája a IV. felvonásban vad tatár khán, az V. felvonásban pedig halála előtt úgy beszél, mintha Nietzsche-t olvasta volna. Márkus László úgy oldotta meg a kérdést, hogy ámbár Attila körül forog az egész cselekmény, ő maga nem is lép a színpadra.

már megvan, a végzet, a nemezis! A többi dolgozatokban már Arany mindenütt úgy tünteti föl Attila halálát és a hún birodalom bukását, mint Isten büntetését — vagy a Végzet kezét — Buda meggyilkolásáért. Ebben az 1853-iki dolgozatban, még nincs meg Etele tragikus vétké, s így az ő halála csak Detre cselszövésének és Krimhilda féltékenységének eredménye. Az előbbié az eszme, Krimhildáé csak a végrehajtás. Detre műve itt a hún birodalom bukása, ő fejt ki legnagyobb buzgalmat az ármánykodásban. Valósággal ő az első két ének hőse. Először megnyeri az összeesküvésnek Walamirt, a hatalmas gót királyt, majd Aladárt és Csabát környékezi meg, végül megnyeri Krimhildát a legfontosabb dologra, Etele meggyilkolására. Krimhilda szerepe e töredékben valószínűleg csekélyebb lett volna, mint a későbbi tervezetek szerint; ő csak a gyilkosságot hajtja végre és pusztá eszköz Detre kezében.

A mű szerkezete igen érdekes. Van Aranynak egy megjegyzése a népies költői elbeszélés szerkezetéről, 1879-ből, a *Toldi Szerelme* előszavában. Itt arról szól, hogy lehetett volna a nápolyi hadjáratból kiválasztani egy epizódot, pl.: Aversa megvívását, »az egész eposzt térben, időben ahhoz koncentrálni, s úgy 'in medias res' tenni a cselekvényt, de ha a népies elbeszélés természetét vesszük figyelembe, mely megkívánja, hogy eleje és vége legyen a dolognak: ez a mód nem volt ajánlatos.«

Igy vélekedik Arany az »in medias res«-ről a népeposzban — 1879-ben. De 1853-ban még ez a tanulság nem jegeződött ki benne, vagy ha igen, akkor nem követte — mint a *Csaba* első dolgozata mutatja. Itt ugyanis egészen »in medias res« kezdi az eposzt, a mint már láttuk, drámai kompozíciót használ. Az első ének majdnem teljesen Detre és Walamir párbeszéde. A cselekvény csak annyi, hogy Detre megnyeri Walamirt az összeesküvés eszméjének. A párbeszédből tudjuk meg, a mit Etele háborúiról, hatalmáról, családi viszonyairól tudnunk szükséges. A költő maga csak három dolgot mond el saját személyében, epikus módon: leírja Etele őrláncolatát, városát, és Réka temetését. A párbeszédes alak nagyon hasznos volt a költőnek, mert ez által itt a krónikákban található egész húnmonda-anyagot előadhatta rövid szóval, míg másképen ezeket eposzban előadni egész énekeket követelt volna. Mikor Arany ezt az énekét írta — a mint már az epikai hitel kérdésénél rámutattam — lehetőleg a *Nibelung*-énektől menten akarta művét megírni, ezért a krónikákra támaszkodott, főleg Kézai Simonra,¹ de ismerte a többi krónikákat is, melyek a Kézai szövegétől több-kevesebb eltéréssel közlik a hún mondát; használta továbbá Priskost és Jordanest is, azonkívül egyes részletekre más kisebb forrásai is voltak.

¹ Valószínűleg Kézainak 1853-iki, Podhradszky-féle kiadását használta.

I. ének. Szász Detre. Az 1—5. versszak Etele őrállóiról szól. Forrása Kézai, kinél ezt a 11. pont végén találjuk. Arany csaknem szóóról-szóra követi a forrását. Pl.:

Kézai 11. §.:

Etele... a világ négy tája felé őrszemeket rendelt... Ezeknek kiáltásából és szavából a világ mind a négy tája megtudhatta, mit csinál Etele, vagy mily haditervvvel foglalkozik.

Arany:

Tudniillik egész nagy birodalmában
Őrállói voltak szélteben hosszában,
A kik éjjel nappal egymást rendre váltásák,
Mi esik künn, vagy benn: egyszerre ki-
[álták. (3. vsz.)

A krónikást követve írja Arany, hogy négy ilyen őrlánczolat volt.

A 4. vsz. utolsó s a 6. vsz. első sora szerint Etele városa ott volt,

Hol ma búsan hallgat kürtjével Jászberény...
Ott hol napkeletre kanyarúl a Zagyva.

Már említettük, hogy ez Szabó Károly meghatározása. (Révész Imre Debreczen, Salamon Ferencz Szeged tájára helyezte Etele lakóhelyét.)

7. vsz. Etele városa nem szorult falakra, mert nem a gyávaságnak szolgált menedékül, hanem az erőnek volt kirepítő fészke. Ez Spárta analógiája.

7—9. vsz. A hún város rajza Priskosból való.

10. vsz. Detre a város kapujában ül otthon házörző gyanánt, míg Attila háborúban van. Etele úgy hagyta otthon, mint a hogy a parasztgazda otthon hagyja házörzeni öreg apját, míg maga a mezőre megy dolgozni. Detre alakja a magyar krónikák élemedett Detréje, ki már Kevével és Bendeguzzal hadakozott s Etelének meghódolt, nem pedig a *Nibelung*-ének fiatal, vagy élete delén levő hőse, Etele vendégbarátja. »A történelem Theodorichjának semmi köze e regebeli Detrével«, írja Arany a *Buda Halála* jegyzetei között. Valóban nem is a Nagy Theodorich alakja az Arany Detréje, hanem pusztán a magyar krónikák ármányos, szász fejedelme. Lehetséges azonban, hogy Arany egyes vonásokat a Jordanesnél nagy szerepet játszó Ardarich alakjából vitt belé, különösen azt, hogy Attila bizalmasa.

10—11. vsz. Detre homlokában hordja Bendegúz nyilát, ezért »halhatatlan« Detrének nevezik. Forrása Thuróczi krónikája (I. rész, 12. fejezet), hol a »*Halathalon Detreh*« nevet is megtaláljuk.¹

13. vsz. Csát, Önögész, Bere hún urak nevei közül Csát és Bere Szabó Károlyra megy vissza, ő adott a Priskoshoz írott

¹ Propter hoc immortalitatis nomen usurpasse narratur, Hungarorumque in idiomate Halathalon Detreh dici meruit, praesentem usque diem. Thuróczi. Chron. Hung. I. rész. 12. fej.

jegyzetekben ilyen magyar alakot a *Σκόττας* és *Βερίχος* neveknek. Önögsz a Priskos *Ὀνηγόσιος*-a, nevét Arany tudatosan magyarosította. Tudatosan, mert ez Szabó Károly szerint nem személynév, hanem cím: *Ὀν*=Hon, vagy Hún, és *ηγήςσιος*=»vezér» szavakból összetéve. Vámbéry szerint a török Onigis (=»vadkan») szóval van kapcsolatban; hasonló jelentésű nevek Keleten nem ritkák, vannak ilyenek a *Sahnaméban* is.

14. vsz. *Orestes*, Attila titkára. Szintén Priskosból való. Fia *Romulus Augustulus* lett az utolsó római császár; közismert történeti tény.

16. vsz. »Epen Walamir jött, a gótok királya.« Jordanes: *De origine actibusque getarum* cz. művéből való. Neve először a 80. pontban fordul elő, azután pedig a 199. és 200. pontokban mondja róla, hogy Attila bizalmas embere volt.¹

Most következik Detre és Walamir párbeszéde. Ebben a személyes elem, a mit önmagukról elárulnak, Arany leleménye, de a tárgyi, azaz a mit Etele dolgairól elmondanak, megtalálható a forrásokban.

25. vsz. *Edekó*. E név Priskosból való, *Ἐδήρων* alakban. De Priskos úgy említi, mint született hűnt, Aranynál pedig Detre úgy említi, mintha ez is a meghódolt idegenek közül való volna.

30—37. vsz. *Aquileia ostroma*. Arany nagyon szépen követi a Kézai szövegét (12. §.), de látszik, hogy Jordanest is használta. (220—221. pont.)

38—39. vsz. *Attila diadalútja Itáliában*. Forrása Kézai. (13. §. elején.)

40—43. vsz. *Attila Róma alatt*. A krónikák mind közlik Attila találkozását a pápával, és mivel a három krónikának, melyből Arany a hún mondát ismerte — tudniillik Kézainak, a *Bécsi Képes Krónikának* és Thuróczinak — szövege itt kevés eltérést mutat (főleg a két elsőé), csak alapos vizsgálattal deríthetjük ki, melyik volt a forrás? Össze kell tehát vetnünk Arany szövegét Kézai (13. §.) a *Képes Krónika* (IX. fejezet) és Thuróczi (I. rész, 21. fej.) szövegével. A kérdést a következő jelenet dönti el: midőn a pápa beszél Attilához, ez a pápa feje fölött égi jelenést lát (41. vsz.):

Egy ősz, papi ember tisztelendő arczczal
Csikorgatta fogát, éles, kivont karddal.

A jelenet leírásában Kézai nem szól arról, hogy az égi jelenésnek ősz haja van, vagy hogy fogát csikorgatja. A *Képes Krónika* a fogcsikorgatást említi ugyan (*stridensque dentibus*), de az ősz haját nem. Ellenben Thuróczi idézett helyén mind a két tulajdonságot megtaláljuk, Arany tehát itt Thuróczyt használta.

¹ Jordanest én dr. Bokor János fordításában idézem. Bokor a bevezetésben 19 kiadását sorolja föl Jordanesnek. Hogy Arany melyiket olvasta, sajnos, nem lehet meghatározni.

A pápa beszédében olvassuk ezt a fordulatot (40. vsz.):

*Te ki mindeneket — úgy monda — legyőzhetsz,
Hírre, hatalomra, kincsre megelőzhetsz,
Muld felül ebben is: győzd le tennagadat!*

A beszédnek ez a fordulata nincsen a krónikákban, Arany valószínűleg a *Hármas kis tükrör* című Trattner és Károlyi tulajdonában megjelent, akkor nagyon elterjedt zsebkönyvből vette, hol az 1849. évi kiadásban a III. rész 8. lapon a pápa beszédében ez fordul elő: »A római tanács és nép... főhajtással kér tőled kegyelmet Attila, királyoknak királya! és csak azt kívánja tőled, hogy győzd meg magadat, aki mindeneket meggyőzhetsz... stb.«

44. és 51. vsz. Etele Mikoltát az itáliai hadjáratból hozza haza feleségül. Ez Arany leleménye, mert Mikolt a krónikákban nem az Adria szigetéről való, hanem bractai (Thuróczinál hibásan baktriai) királyleány.

45—47. vsz. Csaba, Réka fia, fogja föltámasztani az Etele halála után elpusztuló hún birodalmat, ezért Etele ezt a fiát szereti legjobban, mert ezt megjövendölték neki. Priskosból való. Priskos leírja, hogy neki egy hún mondta Attila lakomáján: »A jósok azt jövendölték Attilának, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét fölemelkedik.« (Szabó Károly fordítása.) Azt is Priskos írja, hogy Attila csak akkor mosolyodott el, mikor ezt a kedves fiát látta. Rika (*Рѣка*) királynő neve szintén Priskosból való.

48—49. vsz. *Rika sírja*. Forrása Kriza János egy közleménye az *Új Magyar Múzeum* 1853. márcziusi számában, *Székely népmonda Attiláról és a húnokról*. Ez az a forrás, melyet Arany 1853. márczius előtt nem ismerhetett, és a melyből világos, hogy Arany ezt a részt 1853-ban írta, a legjobb esetben márcziusban, és semmi esetre sem 1852-ben.

Arany. (48—49. vsz.)

Ott pihen, ott pihen zugó cser tövében
Regés Székely földön Rika erdejében,
Kőszirtja fölébe híves árnyék hajolt,
Csendes álmaihoz danát mormog az Olt.

Magas hegytetőről, Rika vize mellé
Onták le a bércezt, hogy a sírt jelölne
S hol megállt a nagy kő, oda szállt a
[völgybe,
Most is ottan nyugszik Etele szép
[hölgye.

Kriza.

A Hegyesdomb-várban halt meg Réka,
az Attila nője. El kellett temetni a föld-
sleges hölgyet, de ide-e vagy amoda?
nem tudták meghatározni. Végre meg-
egyeztek azon, hogy a várter élén álló
nagy mészkő szirtdarabot hengerítsék
le, s hol az az aljban megáll, Réka oda
temettessék. Helyes! a szirtdarab le-
hengeredett s Réka eltemettetvén, ráfor-
dított. A szirtdarab északkeleti olda-
lán fölfedezhetők némi őskori betű-
bemetszések, miket az idő megviselt,
de tán ha épek volnának is, ma olvasni
senki sem tudná, stb. — Alább még
említi, hogy az erdőt is azóta hívják
Rika-erdőnek.

50. vsz. *Etelének nagyszámú felesége van.* Ezt Jordanes írja (254. pont). *Eszka.* Priskos elmondja, hogy Attila éppen az ő követségük idején vett nőül egy *”Eoxa”* nevű leányt. Szabó Károly ezt a nevet Écskának olvassa.

Attila három intést kap az Istentől. Az eszme Aranyé, de az egyes események forrásai kimutathatók.

60. vsz. *I. intés a Lech folyónál.* A krónikákban nincs. Arany valószínűleg Oláh Miklós *Hungaria et Athyla* című művéből vette. (II. rész, 16. fejezet VI. §.)

62—65. vsz. *II. intés a katalaunumi csata előtt* Thuróczinál megvan nagyon részletesen; Kézainál és a *Képes krónika*ban nincsen. Arany, nézetem szerint, Thuróczyt használta forrásul, mert az »üldözés kardja« kifejezés is megvan Thuróczynál: »[Dei] austeritatis gladius«, és »gladius persecutionis«.

III. intés Róma előtt. Ezt már tárgyaltuk.

61.; 66—74. vsz. *A katalauni csata leírása.* Arany előtt három forrás volt, Jordanes, Thuróczy és a *Képes krónika*.

Jordanes művében bőven adja a csata előzményeit és leírását (196—218. pont). Tőle vette Arany, hogy a húnok oltárnézői rosszat jövendölnek a csatáról (66. vsz.); hogy a csata eldöntetlen marad, hogy Attila szekerekkel veszi táborát körül; hogy nyergekből máglyát rakat, melyen, legyőzése esetére elégecsék, és végül innen való, hogy a római és a gót sereg elvonul. — Az, hogy a szekerek »kaszás szekerek«, a magyar krónikákból való, Kézai említi Attila hadiszerei között a tízezer kaszás szekeret. (I. 9. §.)

Thuróczy szintén közli a nyereg-máglya históriáját (XV. fejezet), s lehet, hogy Arany tőle vette. Bizonyosan Thuróczytól való azonban Attila felkiáltása a csata után (XVI. fej.): »Stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis.« Továbbá Thuróczy (XIII. fej.) felsorolja Attila címeit, s ezek között van: »metus orbis, flagellum Dei.«

Aranynál (73. vsz.).

Csillagok lehúlnak, hegyek kimozdúlnak,
Megrázkodik a föld, mindenek elmúlnak;
Én vagyok, Attila, én vagyok imhol a
Világnak pörölye, Istennek ostora!

A *Képes Krónikából* való (V. fej.), hogy Aëtius-szal tíz király jön Etele ellen,¹ továbbá, hogy a vértől a patak annyira megáradt, hogy szekereket elsodort magával, noha a csata előtt egy hajszálat sem vitt volna el. Arany e helyütt a *Képes krónikát* használta és nem Kézait: Kézai és a *Képes krónika* szövege között az egyedüli különbség ezen a helyen, hogy Kézai

¹ Ez Kézainál is megvan.

nem hajszálat mond, hanem kalapot, míg a *Képes krónika* hajszálat. Thuróczi ezt a hasonlatot elhagyja. Arany szerint:

A fok, mely alig bírt voln' el egy hajszálat,
Szekeket elsodró vérözönné áradt.

68—69. vsz. Aëtius és Attila együtt nevelkedtek, s a katalauni csatában összemérve kardjukat, egymásra ismernek. Aranynak erre nyilván volt valami forrása, de biztosat nem tudván mondani, találgatásokba nem akarok bocsátkozni.

Az ének további része: Detre megnyeri Walamirt az összeküvésnek, Arany saját leleménye, forrásokra többé nem támaszkodik.

A mint látjuk, az I. ének, a mellett hogy nagyon hosszú, teljesen krónikás, Arany elmondja benne a krónikák egész hún hagyományát. De hogy egészen krónikás énekké ne váljék, Arany egy magasabb rendszerbe foglalja az eseményeket. A rendszer a következő: Walamir az Etele diadalairól beszél (Aquileia, Róma), Detre pedig azokat az eseményeket mondja el, melyekből kitűnik, hogy a végzettel szemben Etele is csak gyöngé ember. Arany egyszersmind nemesebb eszmét is vitt a száraz krónikás előadásba, midőn Etelének három kudarczsal végződő esetét az istenség intésének tüntette föl (75. vsz.):

Verje bár valaki az eget fejével,
Soha se feledje, hogy a földön lépdél.

II. ének, Krimhilda. Ez már egészen más hangnemben van írva. Míg az első énekben nagy tervekről, titkos ármányról és szörnyű háborúkról van szó, itt Arany idilli képet fest a hún királyfiak és ifjú vitézek mulatozásáról. Detre megtekinti a vitézi játékot s azután szóba áll Aladárral és Csabával. Ez az összes töredékek egyik legfontosabb része, mert egyedül itt lép eléink az eposz tulajdonképeni két hőse, Aladár és Csaba, kiknek vetekedése teszi majd tönkre a hún birodalmat. Detre Aladárral kezd beszélni s féltékenységet akar benne kelteni öccse Csaba iránt, de Aladár zárkozott természetű és ott hagyja Detrét. Ez azután beszélget Csabával, majd fölmege a palotába Krimhildához. Tudja már Walamirtól, hogy Etele útban van hazafelé, most tehát megy, hogy a hangulatot előkészítse. Az ének itt félbeszakad, de megvan az ének utolsó 10 versszaka, hol Detre Krimhildát ráveszi Etele meggyilkolására.

A III., IV. és V. ének nincs meg.

A VI. ének a »Halottak ünnepe«, melyen a regös a *Keveházát* éneкли. Tervvázlat az első dolgozathoz nincsen, sem alaprajz, de az utóbbit rekonstruálhatjuk, meghatározva a II. és VI. ének között hiányzó részek tartalmát.

Mivel Etele a II. énekben még nincs itthon, a III. ének folyamán érkezett volna haza. A VI. ének első sora (»Földnek

adván így a nagy király tetemét⁴⁾ mutatja, hogy az V. ének már magában foglalta volna Etele temetését. Ehhez képest halála a IV. énekben történt volna. Tehát a rekonstruált alaprajz a következő:

I. Szász Detre.
II. Krimhilda.
III. *Etele megjő.

IV. *Etele halála.
V. *Etele temetése.
VI. Halottak ünnepe (*Keveháza*).

A *-gal jelzett énekekből semmi sem készült el. A folytatásban valószínűleg szerepelt volna a Krimhilda csatája (Kézai 15. §.) és talán¹ a Hadak útja (Ipolyi 581. l.). Különben erre még rátérünk, előbb lássuk a II. ének forrásait.

A II. énekre jellemző, hogy ebben Arany sokkal kevesebb forrásra támaszkodik, mint az I. énekben. Itt inkább csak a háttér, a díszleteket vette át a forrásokból, a beszédeket és tetteket a maga leleményéből meríti. Ehhez képest a forrásokból Priskos Rhetor lép előtérbe, mert ő, noha olyan eseményt, melyet Arany eposzába felvehetett volna, keveset ad elő, ki-tűnően adja azt, a mit *couleur localenak* szoktunk nevezni. Priskosból vette Arany a következőket:

4. vsz. Önegész márványfürdőt építtetett a hún városban.

5. vsz. Attila palotáját a hún főemberek palotái veszik körül.

39—43. vsz. A fapalota leírása.

Kézaiból vette Arany azt a gondolatot, hogy Csaba egy korozmán (helyesen khorozmin) nőt vett feleségül. Arany itt mint Csaba mátkáját tünteti föl a leányt, de a mit róla mond, mind saját leleménye (34—37. vsz.). Kézai ezt az I. rész 15. §. végén mondja el. Kézaiból való az I. és II. ének alap gondolata is, az, hogy Detre áskálódása folytán bukik meg a hún birodalom. (Ditrici astutia... proelium inter ambos suscitatur. Kézai, 15. §.)

A II. ének végén lévő tíz versszakból az első hatnak forrása a *Nibelung*-ének, a többi Arany forrás nélkül írta.

A történelmet is fölhasználta Arany a II. énekben. A történelemből vette ugyanis, hogy Honoria, a római császár nővére, Attilának jegygyűrűt küldött, s ezért Attila követelte Honoriát és vele hozományul a római birodalom felét. Ezt már Jordanes is említi gót történetében, a 223. pontban.

A VI. ének forrásául Kézai szolgált (7. §. és 8. §.), Arany néhol gondolatról gondolatra követi. — A *Halottak ünnepe* évente egyszer a pogány húnoknál: valószínűleg a keresztyén *Halottak napjának* analogiájára készült.²

DR. GREXA GYULA.

¹ Azért csak *talán*, mert, a mint tudjuk, Arany 1853-ban írta ezt a töredéket, Ipolyi könyve pedig csak 1854-ben jelent meg.

² A VI. énekbe foglalt *Keveháza* forrásaival nem foglalkozom, mert ezt már nagy pontossággal elvégezte Zlinszky Aladár *Arany János kisebb elbeszélő költeményei* című dolgozatában (IK. 1901: 256. s. k. lk.).

TOLNAI LAJOS BALLADÁI.

Ebben az esztendőben üljük Arany János születésének 100-ik évfordulóját. A nemzet legnagyobb epikusa előtt való ünnepi hódolatnak nemes hangulatában emlékezzünk meg Tolnai Lajosról is, mert Arany János lelkes és buzgó tanítványa volt, ketős értelemben is. Az iskolában a bámulat áhítatával csüggött a lánglelkű mester ajkán, de mesterének vallhatta költészete egyik ága, balladái művelésének sajátos módjában is. A *ballada Shakespearejének* remekei nélkül Tolnai Lajos bizonyára nem eszmél balladaköltői hivatottságára. Tolnai Lajos balladáit elemeztünkkor mintha az a tudat világosodnék meg előttünk, hogy ezek a költemények kiváltkép Arany János balladái ható erejének megmérése miatt érdemesek a kutatásra, mint az Anakreon- és Petrarca-utánpótlók termékei is különösen Anakreon és Petrarca jelentőségéhez való vonatkozásukban érdeklik a kutatót. Nem csodáljuk, hogy költeményeit Tolnai Lajos Arany Jánosnak ajánlja.¹

Arany János, mint Shakespeare, a lelkiismeret költője. Lélek- és állapotrajzai bámulatosan mély psychologia bizonyosságai. Ez a mozzanat lényegesen megragadta Tolnai figyelmét. Kétségtelen, hogy *Agnes asszony* hatására írja *Virág Lidijét*.

A bomlott Lidi a libapásztor leánykát magával ragadja, a völgybe viszi, elmondja neki tragikus eltévelyedését s megátkozva a csábító ifjút. Virág Liditől ijedeznek a libapásztor lányok. Nagy szilajon kövön, sziklán, bokron átiramodva, csap le közéjük. Biztatgatja őket, ne rémülködzenek, hiszen vígan éldegél a völgyben :

Nem vagyok én, kincsem,
Akárki mit higyen,
Hogy megbomlott volnék! — nem én bizony isten!

Agnes asszonyt juttatja eszünkbe, mikor bírái előtt rendbehozza magát, »nehogy azt higyük : *megbomlott*.« Sajnos; Tolnainál a lélekrajzban súlyos kisiklás történik. Kezdetben, a bomlottság rajzában, valószerű, egyszerre azonban képtelen for-

¹ Tolnai Lajos *Költeményei*, Pest, 1865. Az ajánlat szövege a következő : Arany Jánosnak tisztelete jeléül a szerző.

dulat következik. Virág Lidi bomlottságának okát meg kell tudnunk, különben nincs értelme a balladának, a költő tehát ahhoz a fogáshoz folyamodik, hogy az elragadott leánykának Lidi maga mondja el, mikép tántorodott meg s elátkozza csábítóját. Az átok szilaj zúdulatából népi őserő villama sújt ki, de annyi világosság is árad belőle, hogy legott észreveszszük: a tébolyrajznak indult festés áthajol a következetlenségbe.

Az *apa* Arany János *Árva fiú* című balladájának hatásáról tanúskodik, azzal a különbséggel, hogy Tolnainál az apa a gonosz. A háza udvarán sírdogáló kis fiút, saját gyermekét, szolgájával kergettetni el. De izgalmas, rémes az álma. Felébred, szolgáját a gyermek után küldi, majd maga is nyomába tart. Valamint az *Árva fiú*ban, itt is az ellentét rajza kap meg. A didergő fiú az ablak alatt sírdogál, a gonosz asszony meg bent mulatozgat: Tolnainál a kis fiú reszket, fázik odakünt, míg az apa puha, enyhe szobában kényelmeskedik. A megoldás felé vezető indíték már más Tolnainál. A gonosz apa, zaklató álm hatására, bűnbánatot érez, Aranynál az árva fiú látomása átragad az asszony lelkére s megbomlasztja. Ereje a legnehezebb feladat megoldásakor hagyja cserben Tolnait. A bűnhődés rajzában eltorzítja a képet. A gonosz apa sötét éjszaka, süvöltő szélben, földetlen fővel, csupasz mellet fut a gyermek után, már-már eléri a hídnál, de a »látomány« tovább száll, leng a sírig. Tolnai szerette volna éreztetni, hogy a gyermek képe az apa előtt visio csupán, de mégis mintegy szükségét érzi, hogy maga mondja meg látomás-voltát. Erre a módra sem Shakespeare, sem Arany nem gondolt volna. Az *Árva fiú* hatására vall a sír megnyíltának mozzanata. Tolnainál az alanyi csoda elérdesedik, nagyon is élesrajzú, mondhatnók, kirívó színezésű állapotrajzzá alakul.

Ez a jelenség Tolnai Lajosnál egybeült is szembeötlő. Arany János az *Árva fiú*ban, de még inkább *Bor vitéz*ben meseteri példát nyújtott a kísérteti elem művészi értékesítésére. Tolnai Lajost is megragadta a kísérteti mozzanatban rejlő erő, de nemesebb költői avatást nem tudott neki adni. Mintha írás közben költőnk körül is ott settenkednék valami kísértő démon vagy ártó szellem: megbillenti a mű művészi egyensúlyát, rontó sugalmaira túlzott kép támad elő. Még *Rabán lovag*ban csupán bizonyos fokozásban mutatkozik ez az eljárás, de máshol már egészen elvaskosodik.

Rabán lovag lakodalmát lakja, de a mulatozók közé egyszerre árny suhan s magával csalogatja a halálra vált Rabánt. A Balatonhoz ér. Innét bánatos szerelmében odaveszett kedvesének zokszava hallszik hozzája. A vőlegényt otthon hiába várják.¹

¹ Nem lehetetlen, hogy ez a ballada némi hatással volt Arany János *Éjféli párbajára* is.

Az alanyi csodás alkalmazásában fokozódás látszik. Az árny feltűnése mintha Rabán bűnös lelkének kivetítése volna. A részletekben hatásvadászó mozzanatok merülnek fel. A sötét erdőben száguldó Rabán lovát egy hang állítja meg, aztán megint árkon-bokron fut, majd vállára óriás denevér röppen. Mint amott a titokzatos hang, itt a denevér figyelmezteti a kései időre. Hiába kapdos a madár után, ez tovarepül. Megvadult lova tovább ragadja. A harmadik szózat a Balatonból szólal meg. *Bor vitéz*ben az erdő kísérteti tájának mintegy enyhítő ellentéte a leány illúziójában felragyogó kápolna mosolygó képe s boldog esküvésre készülődésük kedves rajza. Tolnainál sehol *sincs* enyhítő motívum, hanem fokozódás, csaknem halmozódás a kísérteti indítékokban.

Míg amott esküvői vígságból viszi az árny a vőlegényt első kedvese balatoni sírjához, *A holt vitéz*ben vértfödte szellem suhan éjfélkor a szeretett leányhoz, felfedezi előtte, hogy orgyilkos kéz mérges vasa ölte meg. Kiderül, hogy álharczban az az ifjú gyilkolta le, ki most szerelmével ostromolja a leányt.

A tárgy alkalmas lélektani problémákra: a leány hűségének próbájára s a bűnös ifjú gyötrelmének festésére. A gyilkos rémületében térdre hull, de állapotának mélyebb rajza helyett elvaskosított kísérteti képet kapunk. Noha a költő azzal áttatja magát, hogy lélekrajzot nyújt, tüstént felötlik, hogy nyers eszközökkel dolgozik:

Bagoly huhog, szél zúg robajjal,
Bömböl be ajtón, ablakon,
Rémületes nyögés, sikoly, jaj
Vergődik át a viharon.

Küzködése szélnek, sikolynak
Hallatszik most is szüntelen:
De gyilkosok! ti halljátok csak
S örökhé végtelen.

Ezúttal is épen olyan kezdetlegesen akar felvilágosítani az alanyi csodáról, mint a hogyan? *Az apában* is helyénvalónak találta, hogy rámutasson a »látomány«-ra.

Általában Tolnai Lajosban nem volt meg a művészi érzék a lélek zaklatottságának vagy megrendültének káprázatokban bemutatott rajzára. A tárgyalt balladákban is észrevehetjük a külső csoda felé való áthajlást. Vannak balladái, melyekben ez a mód a kutatót a népköltés naiv kezdetlegességére emlékezteti. Az *ördög menyasszonya*, *Bakaraszti javasasszony*, *Az éji út*, *Éji harc* című balladáiban épen úgy, mint *Rabán lovagban* és *A holt vitéz*ben, szembeszökő a kísérteti tartalom, de amott a néphagyománynak olyatén való nyilvánulása, melyet a költő lélektani gondja a maga népi érdekességéből nem igyekszik művészibb fokra emelni. *Az ördög menyasszonyában* még érezhető

némi ingadozás a csodás mélyebb és nyersebb értékesítése között.

A ballada főalakja a férjgyilkos asszony, kit az ördög elragad magával. Mélyebb eszmélkedésre vall a balladában a bűntudatnak némiképp Aranyra és Shakespeare-re emlékeztető rajza. A gyilkos keze egyre vérzik, hiában törli, újra fel-felbugyog. Nem boldogul az ömlő vérrrel. *Macbeth* így kiált fel (II. felv. 2. szín):

Neptun egész óceánja ezt a vért
Le bírja-e kezemről mosni? (II. felv.)

Arany *Ágnes asszonya* örökösen látja a vérfoltot. De Tolnai mennyire elmarad mintái mögött! Megint elragadja szertelenkedő kedvtelése. A vér a bűnös asszony csipőjéig torlódik, majd zuhogó áradattal szép vállát is fenyegeti. Ezzel a rajzzal a grotesque-be csap. Majd merész fordulattal az ördög következik. A nyers rémség világában vagyunk. Minden a naiv kísértetiesség hangsúlyozására szolgál: a holdvilág baljóslatú fénye, a fal roppanása, a padló recsegése, a földből felcsapó láng kékes villózásai. A shakespearei indíték egyszerre a rémtörténetek kezdetleges motivumának enged helyet.

Valószínű, hogy Tolnai Lajosra egy régi angol ballada hatott: *Az ördög szerető*.¹ Tolnai Lajos foglalkozott régi angol balladákkal. *Allen Barbara kegyetlenségét* le is fordította. Balladája *Az ördög szeretőjével* abban a tárgyi mozzanatban mutat rokonságot, hogy emitt épen úgy, mint Tolnainál, ördög-szerető rabolja el az asszonyt; a megokolásban és az egyes részlet-rajzokban azonban lényeges eltérésekre találunk. Tolnainál különösen az a mozzanat érdekes, hogy a gonosz asszony mostoha leányát ajánlja fel az ördögnek, az édesanya szelleme azonban »porladozó fehér lepel«-ben az ajtó előtt lebeg. A vész elmúltával, harmadik kakasszóra visszamegy a hideg sírba. A gyermekei életén és sorsán még a halál után is serényen éberkedő anya gyengéden féltő gondviselésének eszméje alapgondolata a Tolnai Lajos-fordította dán népballadának, *Az édes anyának* is. Ez a dán népballada nemcsak Gyulai Pálra hatott (*Éji látogatás*), hanem annyira megkapta magát Tolnait is, hogy hatására ezzel az epizoddal terhelte meg a balladát. A balladának ez a szerkezetlázító része a dán költemény nélkül bizonyára nem jött volna létre.

Míg *Az ördög menyasszonyában* a népballadák objektív csodája hatott, a *Bakaraszti javasasszonyban* a népmesék átalakulási indítéka lep meg. A bakaraszti javasasszonyt éjfél táján hárman keresik fel: kettejük híres dáma, a harmadik árva

¹ Radó Antal le is fordította. L. Dr. Scherr János *A világirodalom története* cz. könyvében, Budapest, 1891. II. k., 133—134. l.

menyasszony. Az első, Fehér Jutka, elmondja panaszát : éjjel három lidércz szakgatja. A banya hókusz-pókusza kideríti, hogy Hiribéren Jutka ölte meg a kocsmárost, de a vén asszony egy csókért megmenti. A csók után Jutka lóvá válik. Jeges Erzsire a hókusz-pókusz gyermekgyilkosság bűnét deríti ki. Ennek is olyan a sorsa, mint Jutkáé. A harmadik, Kincses Sári, azt zokogja el, hogy elszólták a szeretőjét. Míg az a két bűnös a pokolba jut, Kincses Sárihoz visszaröppent a galambja.

A balladának figyelemébreztő a szerkezete. Három különálló történet azzal foglal egy keretbe, hogy mindegyiket a boszorkány sorsintéző hatalmi erejéhez fűzi. A boszorkány alakja tartja össze az egymás mellé lazán sorakozó három történetet. A csodás a babonás mozzanatokban és a népmesék metamorphosis-indítékában mutatkozik. A boszorkány először a gyűrűt pergeti s Jutka egyszerre csak elrémülve látja orvul elejtett áldozata véres ujját. Mikor Erzsire kerül a sor, a boszorkány forralt ólmot vesz a kezébe. A javasasszony varázstevő mesterkedései taláió eszközökül kínálkoznak a két bűnös gonosztette kipattantásához. Ez a két babonás motívum hatásosan illeszkedik Puskin *Anyegin*ének Tatjana lelkivilágát elemző soraiba is, melyek egy mély líraiságtól áthatott téli tájkép után azt ecsetelik, mennyire hitt Tatjana a babonákban :

Feszülten nézve, jóslatképen
Önti Tatjana a viaszt :
S a nyert alakzat, képzetében,
Bizton jelenti ezt vagy azt.
Egy tál szinig van vízzel telve,
Körüle lányok s énekelve
Keresik a benn lemerült
Szerencsemondó jós gyűrűt.
•Gazdag parasztok laknak arra,
Lapáttal hányják az aranyt ;
Szerencse annak itt alant,
Kinek dalunk szól... Tatjanára
Kerül a sor s a dalszavak
Szomorút, rémest jóslanak.

(V. ének, VIII. vk.)

Míg Puskin nagy művészettel olvasztja össze a babonás mozzanatok Tatjana lelkének titkos vágyaival s finomabb rezdüléseivel, Tolnainál rémes rikitóságával borzongatón hat. A másik mozzanatban a tárgyalakítás szeszélyességét kárhozzatjuk. Hogy a két bűnös lóvá válik, ebben a műfajban különös. Hogy Erzsí vijjog, horkol, Juczi meg fúj, tajtékzik, s hogy éjszakai csatangoltukban lelkeket fogdosnak a pokolnak, már olyan mozzanatok, melyek a költői céltól elsikamodott s művészi mérséklésnek fittyet hányó, túlcsigázott szabadosság sajnálatos nyilvánulásainak látszanak. A boszorkányos műveletek cifrálnakodó leírásaiban is ilyen túlhabzó a kedvtelése. *Macbeth*

meg *Csongor és Tünde* hatnak reá, de a nyelvnek azzal a tárgyhöz símuló művészi erejével, melyről Shakespeare és Vörösmarty tanúskodik, a *Bakaraszti javasasszony* költője korántsem rendelkezik. Felőtli még a költő sajátos erkölcsi álláspontja. Nemcsak hókusz-pókuszos körében rajzolja a javasasszonyt, hanem sorsintéző hatalom letéteményeseképen is. Lehet, hogy jelképi a szerepe, de tagadhatatlanul megriasztja az olvasót az a különös gondolat, hogy a gonoszok bűnhődésének s az ártatlan megjutalmazásának épen a bakaraszti hitvány odú vajákos asszonya a testet öltött végzete.

A *Bakaraszti javasasszonyban* a meseköltés szabadosságra jogosító képzetköre bátoríthatta Tolnait olyan merészségekre, melyeket a ballada műformája nehezen, vagy épen nem tűr meg. Már egyenesen népmese a forrása *Az éji útnak*. A mese palóc változata (*A hala' vőlegény*)¹ arról szól, hogy az elesett legény lelke egy napon megjelenik kedvese előtt s lovára kapja. Útközben lovas kísértetekkel találkoznak, de Judika nem ijed meg tőlük. Mikor temetőbe érnek, a halott legény Judikát a sírba tessékeli, de ez egy kastélyba menekül. A halott legény utána iramodik, de Judikának sikerül megszabadulnia. Tolnai Lajos *Éji útja* igyekszik kimélyíteni a mese szolgáltatta forrást. Halott szerelmese itt is magával ragadja a leányt; ez is eliramodik a sírtól, mint a mese Judikája; itt is utána rohan az ifjú. Tolnainak elfogadhatóbbá kellett tennie a tárgyat. Míg a népmesében a népképzelet kísérteti játéka tűnik fel, Tolnai a leány hűtlenségével okolja meg a kísértést. A leány szobájába suhanó halott legényt meglepi, hogy a hűtlent milyen pompa veszi körül, milyen gazdag, mennyi a kincse. Hatásosan alkalmazza a fokozást. A legény szemrehányása itt még enyhe, noha határozott; a dombon rémítés játszik bele szavába; a temetőben nyersen förmed a »nyomorúlt hűtlen«-re; majd mikor a sírba tuszkolja, rút szidalomra fakad. Ezzel a feddés-fokozódással párhuzamosan halad egy másik is: a leány meglepődésének ijedtségre, majd riadalomra váltta. De Tolnainál nincs meg az a művészivé kristályosító erő, a milyenről mestérének, Arany Jánosnak, balladái tanuskodnak. Eredendő bűne, a kifejlet elrontása, megint jelentkezik: mikor a temetőből a leány rémült futásnak indul, ezt kiáltja feléje: »No hát szaladj!« Csaknem nevetséget keltő, szerencsétlen szavak! A végső versszakba ügyetlen tömötséggel szorítja a megoldást:

S a fényes, hűvös éjszakát
Gúnyos kaczaja metszi át,
Mely éles, fojtó mérgivel
A lány szívében akad el.

¹ Papp Gyula: *Palóc népköltemények*, 94—101. lk.

Olyan tétova kuszasággal szövődik itt össze mesetárgy s lélektani mozzanat, hogy hatása kellemetlen, zavaró, míg forrásáé, a népmeséé, a mága egyenletességével következetesebb.

Tolnai nem tud szabadulni a kísérteti motivumtól. Értékesítése leginkább az *Éji harczban* sikerül. A kegyetlenül dúló harcz után egyedül marad a hős, pedig bőszen elkeseredéssel kereste a halált. Egyszerre feltűnik előtte az árny. Míg a halál alszik, a hőst a temetőbe vezeti. Kinyílnak a sírok, a lelánczolt szellemek felzokognak, majd egyesülnek, felmagasztosulva síkra szállnak. A halál a sírdombról nézi a szokatlan tusát. A csonka hős is egyre harczol, míg végre összeroskad. A halál ölébe kapja, a dicsőültek pedig lelkesen fogadják.

Feltűnő a tárgy túlzott elfinomítása. Egyes lényeges mozzanatok egészen köddé válnak, csupán a kísérteti harcz jelenetei nyomulnak homloktérbe. Tagadhatatlan, hogy a lelkek harczát megkapó elevenséggel, csaknem a hősdalok lendületével beszél el. Szinte a kísérteti elem epikai eszményítésére törekszik — mintha a Csaba-monda ihlette volna. Kár, hogy a kiindulás homályba vesző ingatagsága kissé ideges bizonytalanságot kelt, a meseszövevényben pedig a Tolnai hasonló tárgyú költeményeiben már annyira megszokott különködő merészség ötlük szembe.

Az Arany János teremtette halhatatlan alkotások mögött Tolnai Lajos balladáinak tárgyaltuk csoportja értékben jóval elmarad. Messze estünk attól a mélységes művészettől, mely a ballada szűkebb keretében csodás mélyrelátással s utolérhetetlen kifejező erővel megrázó tragédiákat tudott alkotni. Tolnait Arany példaadása a subjectiv csodában szerencsétlen túlzásokra ragadta. Megfeledkezvén a műfaj követeléséről, mintha csak hatásvadászat volna a célja, majdnem a rémtörténet örvényébe tévedt. Van balladáinak olyan csoportja, melyben a lélekrajz szertezilálásában vagy szemet szűrő valószínűtlenségében mutatkozik művészi fogyatéka. Erről a sajátos költői modorról tanuskodnak a *Heródes*, a *földönfutó* s a *hű feleség*.

A *Heródes* hőse kergetett vadként fut, hideg esőben ázik, káromolva szidja az eget, szakálát tépi, szörnyű kínjában üvölt, testét szakgatja; összejár sziklát, berket, majd a fenevadak össze-vissza szagatják. De felszökik, bámul, reszket; a föld megindul alatta; a sírok rémes halotti árnyakat vetnek eléje; fülében megsziramlik az árvák keserve, kínja; tüzes pallos súlyát érzi. Hiába könyörög egy égi szóért, fülébe ridegen dörög az ítélet, hogy férgek eledele lesz.

Hasonló jellemű balladás kép a *földönfutó*. Tolnai Lajos költői beszély töredékéül jelzi, de így, a hogyan előttünk van, balladás kép, még pedig épen úgy, mint a *Heródes*, a szer-

telenebb nemből való. Mint a *Heródesben*, itt is rámutathatunk a gyötrelmek halmozására, a kínok túlszigázott színezésére s a képek bántó ríktőségére. A költemény tárgya egy hazaáruló szívmarkosításnak izgalmas hullámozása. Sajnos, szerelensége merészen puffanó álpathos-szal váltokozik.

Más jellemű *A hű feleség*. A csábító dajnával mulatozó gazda megfeledkezik szerelmes hitveséről. Hiában hívogatja haza a csárdából, reá sem hederít. Vízér-vámon kitart a czéda leánynyal. Szegény felesége meghalt. A csélsap férj harmadnapra hazakerül, szörnyű bűnbánattal borul a hideg ágyra. A hű menyecskének urához szító mély vonzalma, visszaédesgető igyekvése, néma szenvedése s megható halála sikerült rajz, a csapodár férj alakja azonban elhibázott: a bűnbánóan visszatérő gazda siránkozó sopánkodásaiban érezzük a jellem lényegével ríktóan ellenkező hang hamisságát:

Azt gagyogná keservesen:
 »Édesapám nem volt nekem,
 Ki ölébe' fogott volna,
 Csak egyszer megcsókolt volna.«

Az irodalmi köztudat az Arany János után virágzó balladaköltésben Tolnai Lajosnak tisztos helyet jelölt ki. Tolnai balladaköltészetének eddig csak a fogyatkozásait láttuk, túlzásba vesző elsiklásait, hamis útra tévelyedését vagy szembántó szertelenkedéseit. Mindezek a tényezők nagyon alkalmasak a régi értékelés megingatására. Mégis valljuk azt a meggyőződést, hogy Tolnai Lajos jeles balladaköltő. Tolnai Lajosnak vannak olyan balladáái és balladás képei, melyek a műfaj értékes termékei s jelentős helyet foglalnak el balladaköltészetünk Arany János utáni korszakában. Tolnai ráismer ereje határaitra s rálép a helyes útra. Szerelmi tárgyú balladáinak van olyan csoportja, melyben a természetesebb felfogás s a mesterkéletlen festésmód kapja meg az olvasót. Mintha megírásukkor arra eszmélt volna, hogy Arany Jánost a mélységes lelki megrendülések művészetében lehetetlen követnie. Mintha csak az az ősforrás mosolygott volna feléje, honnét mestere is merített: a népköltészet. A szerelmi élet világa Tolnainak ezekben a balladáiban a maga egyszerűbb rajzával és lélektanával a népköltésre emlékezteti a figyelőt. Greguss Ágost *Fehér Annát* tárgyalva így kiált fel: »Mily egyszerű, mégis mily gazdag és hű képe a szűz lelki tusájának s mily megható!«¹ Tolnai a népballadának ezt az egyszerűbb modorát szerencsésen követi.

A *Nóta Fakó Péter fiáról* című költemény megkapó módon mondja el Fakó Péter sorsát. A költemény két részből áll: az egyik a bitóra jutott legény lelke liliomfehér tisztaságának

¹ Greguss A.: *A balladáról*, 141. l.

rajza, a másik Kondorossi Eszti bűnös cifrálkodásáé. A kapcsolatot a két kép között csak sejteti, de az oki összefüggést mégis látjuk: a legény vesztét Eszti okozta. Kedves líraiság hatja át a költeményt, érzelmes hangja a költő mély részvétéről tanuskodik.

A *csószház* is két képből áll, mint az előbbi ballada: a szegény asszony kicsikéjét elringatja s ő maga is álomba szenderül:

S az, ki most kujtorog úttalan utakon,
Hű feleségének karjai közt vagyon,
Nem csavargó betyár, nem a szegény legény,
Hanem a régi szép karcsú juhászlegény.

Szerkezete kitűnő. A szomorú kis házban sívító gyermekét babusgató anya maga is keserves sírásra fakad, de édes álom feledteti vele a szomorú jelent, majd egy zörrenésre felriad: csak a szél viaskodik. A szomorú életet megszakítja a bűvös álom. Az a kép, mely az álmot megelőzi, s a másik, mely követi, a sívár keserűség sikerült rajza, a közbeszegzett álom pedig az ellentét erejével hat. Az álom-indíték szerkezeti értéke kiváltképp abban nyilvánul, hogy belőle tudjuk meg az előzményt: a szép juhászlegény csavargó betyár lett. Itt is röpké az utalás, az okot nem tudjuk, de a balladás helyzetrajhoz ez is elég.

A szerelem indítéka, a mostoha gonoszságának motivumával kapcsolatban, megkapó *A mostoha lányban*. Az a tárgy, hogy Kenderesi Sárít elveszti mostohája, mert Kún Sándort, Sári szeretőjét, ő is szerette. A ballada szerkezete olyan leleményre vall, mint később Arany János *Tengeri hántásáé*. Mikor a banai tavon, kenderáztatóban, egymást éri a sok újdonság nóta, Pintér Őrszi is rákezd Kenderesi Sári történetére. Megragadó a ballada művészivé nemesedett, tösgyökeres népi szelleme, nyelvének néphalladás zamata s közvetetlensége, ritmusának eleven és friss lüktetése.

Ugyanilyen felfogásra vall *Fehér Sándor*. Arról szól, hogy Fehér Sándor hűtlen feleségét, Imre Julist, megöli. Az egész balladában Fehér Sándor lelkiállapotának rajza nyomul előtérbe. A mesterkéletlenségnek s üde egyszerűségnek az a varázsa, melyről ez a rajz tanuskodik, milyen jóleső ellentétben van a kísértetes balladák erőszakos és torz világával! Fehér Sándor felesége ládáján búsulgat magában, mellette didereg két szép kis fia. Az egyik alhatnék, a másik enni kér. Tálalóbb helyzetrajz nem is akadhatott volna a megcsalt férj nekibúsulásának festésére. De az elkeseredést a gyilkosságig az utcán kurjongató legények gúnydala érleli meg. Az okoknak ez a tettérlelő ereje szilárd biztosságot ad a lélekrajznak. Mikor Sándor a törvény kezére kerül, akkor is kis fiai sorsán kesereg. Panaszszavai, lelké-

nek éppen olyan közvetlen természetességét fejezik ki, a milyen természetes volt gyilkosságra vetemedése.

Nemcsak ez a remekbe készült lélekfestés köti le a figyelmet *Fehér Sándorban*, hanem előadásának *A mostoha lány* nyelvélvel vetekedő ízes-zamatos ereje is. A népdal és a népballada nem egy sajátsága nyert itt művészi nemesedést. A népballadák egyik sajátsága, hogy a megölt bűnös ártatlan gyermekkorát is felidéznek; mintegy az ellentét élesvonalú rajzával teszik hathatósabbá az elbukás sívárságát s a büntetés rettenetét. Így Tolnai Lajos balladája is:

Imre Julis jaj be híres leány volt,
De még mikor az anyjánál virág volt,
Nem fért annyi csillag a nagy egekre,
Mint a mennyi nyalka legény szerette.

Ismert népballadás mód a balladahős megszólítása. Tolnai *A mostoha lányban* s *Fehér Sándorban* egyaránt él vele. Végül éppen úgy, mint *A mostoha lányban*, itt is eleven festőiséggel alkalmazza népdalaink természeti kép-motivumának kapcsolatát a benső mozzanattal. Általában az előadás közvetlenségében s népies zamatában *Fehér Sándor* méltán sorakozik *A mostoha lány* mellé.

Ugyanerről a népköltésre emlékeztető naiv kedvességről tanuskodik a *Szomorú történet* is. A cseri csárdás leányaért versengő két legény, a szegény és a gazdag, vetélkedésének ellentétyszerű rajza pompásan sikerült. De nemcsak ebben a vetélkedésben találunk eleven ellentétrajzot, ugyanez a mód érvényesül a ballada tragikai kifejtésében is: szegény Salamonnak Jakoporsó jut, de azért lelke a mennyországba kerül, Klári Jakabnak, Salamon gyilkosának, kőből van koporsója, de lelke a pokolban kárhozik. Ebben a balladában hangulatosan alkalmazza a népballadák és népmesék egyik közhelyét, a virág hervadása vagy vérezése jelezte balvégzet bekövetkeztét a különben is kitűnő jelképi vonatkozásban szereplő két rózsa sorában:

Hát egyszer magába' hervadoz a rózsa,
Feketepiros vér csörgedez le róla.

Míg a *Szomorú történetben* a vetélkedés, *A szépdombi korcsmárosnéban* a csábítás indítéka a legszembeszökőbb. A kocsmárosné enged a csábító úr forró beszédének, hintóra ül vele, de visszasír lelke könnyelműen elhagyott szeretteihez.

A ballada három képből áll: az első az előkelő úr igyekevése a szépdombi korcsmába, a második a csábítás, a harmadik a szép asszony elbúsultáról festett rajz. Az elsőben a vágyat friss erővel fejezi ki, de jóval fokozottabb a mozgalmasság a csábítgatás mozzanatában. Valóban, mennyi szavaiban az élet, a mohó megkívánás, mézesszavú édesgetés s buja hízelkedés!

Az asszony fájdalmas felocsudása, kínos tudatra ébredése, hazasajgó vágyakozása már népi közvetetlenségével s keresetlen hangjával hat.

Lesújtó képpé zordonodik a csábítás a *Gyökérárusban*. Ebben a balladában asszony a csábító. A gyökérárust megmámorosítja a szép kocsmárosné édes beszéde. A csalfa asszony csúfos vesztébe rántja, mert rablókkel játszott össze. Itt is szembeötlő az ellentét a kábulat és a szomorú valóra józanodás mozzanatai között. A két képben itt is felötlök a drámai erő, egyrészt a csalogatás ígérte mámor s a lélek csendes tiltakozása között támadt benső tusa, másrészt a durva rablónéppel való szembekeverülés mozgalmas rajzában.

A megtántorodás mozzanata a főindítéka *Egy varróleányának* is. A panaszszavakból megtudjuk, hogy a ballada hőse »bűnös nő«, kit elhagyott »a hűtelen«. A ballada szövegében a szegény varróleány lelkiállapotának festése a legjelentősebb. Ebből a rajzból tudjuk meg az előzményt is. A szűkszavú célzásokkal a bűnbeesés mozzanata sötétben marad, míg maga a rajz nem egyszer bőbeszédűen elnyúlik, a megoldás pedig, noha csattanója tagadhatatlan, megint homályba vész.

Ettől a lélekrajztól mennyire eltér *A szegény vándorló legény* művészi mérséklete! Beöthy Zsolt találóan utalt a ballada két szépségére: Szabados Zsuzsika könyörületos vonzódásának fejlődésére s a költemény igazi balladai előadására megtisztta, népies hangjára.¹ A lélekrajz, kivált a lelkiállapotok egymásba fonódása, a maga megható egyszerűségében szívünkhez szól. A haldokló legény, a mint Szabados Zsuzsikának levelet mond tollba, olyan közvetlen természetességgel búcsúzik, hogy a léleknek ez a halál révén járó elfogódottsága Zsuzsikát is megkapja. A levélhez hozzátoldja a maga mélységes szánakozásának, igaz együttérzésének jó szív sugalmazta sorait. A ballada szerkezetében is ugyanaz a hatásos s művészi egyszerűség ragadja meg a lelket, mint a milyen népiesen közvetlen s mégis megnemesedett a lélekrajz.

Tolnai Lajosnak mindössze két derűs balladája van: *Hunyadi Mátyás* és *A három fiú*. Amott Mátyás és Katalin viszonyának festéséből kedves meghittség, a magyar követség megjelenésének rajzából pedig szín és elevenség mosolyog ki, emitt kacagtató ötlet szolgál alapul.

A balladák most tárgyalt csoportjának feltűnő vonása a természetesség a tárgy alakításában és a lélekrajzban — kibékítő ellentétül az első csoport mesterkelt és csaknem a torzserűségig elfintorodott pszichikai rajzainak. Ugyanez a mesterkéletlen modor tűnik fel Tolnai Lajos balladás képeiben is. *A Temetés után* a hangulat méla komolyságával jeleskedik, egyik

¹ Greguss Á. és Beöthy Zsolt: *Magyar balladák*, 211—212. lk.

népdala a szegény legény sorsáról nyújt jellemző képet, de még sikerültebb a balladás kép az elfeledett, szeretője után búsuló leányról. A műfaj valóságos mintája *Lengyel Józsi*. A násznépet bámuló Lengyel Józsi buslakodó keservét kimélyíti a menyegzői vígság ellentétével. Csak egy kép az egész s mégis milyen gazdag, milyen sokat mondó, milyen érzelmes! Azokra a mesteri szoborművekre emlékeztet, melyek a termékeny pillanat tömörítő erejével egy képben föltűntetik a megelőző s a következő perczek mozdulatait. Mély líraisága *A régi szerető* megkapó érzelmességével vetekedik.

Arany János mellett más balladaköltőinknek szerényebb a helye, elődeié épen úgy, mint követőié. Tolnai Lajos, ha egyrészt elhibázott alkotásokkal állott is elő, másrészt olyan jeles műveket alkotott, mint *A csöszház*, a *Mostoha leány*, *Fehér Sándor*, *Egy szegény vándorló legényről*, a *Szépdombi korcsmárosné* és *Lengyel Józsi*. Míg amazok csupán irodalomtörténeti érdeklődésre számíthatnak, mint az Arany János hatására keletkezett balladaköltés érdekes, noha ferde útra tévedt nyilvánulásai, ezek már a népélet költői mozzanatainak s a népköltés szerencsés sugalmazásának olyan kitűnő bizonyosságai, hogy az aesthetikai mérlegelés súlyát is kiállják.

Most, hogy legnagyobb balladaköltőnk ünneplésében minden szív összedobban a hazában, ne feledkezzünk meg a tanítványról sem, ki néhány költeményével e műfaj jelesei közé emelkedett. Tolnai Lajos neve, valameddig magyar balladáról lesz szó, élni fog, mint olyan költőé, ki ezt a műfajt kiváló alkotásokkal gazdagította.

ELEK OSZKÁR.

KANT ÉS MADÁCH.

Madách a magyar irodalomnak legphilosophusabb költője : teljesen megokolt tehát irodalomtörténetírásunknak az a törekvése, hogy megállapítsa kapcsolatait a módszeres philosophia nagy alakjaival. Eddig többek közt főképen Hegel hatására mutattak rá. Ez a hatás kétségtelenül jelentékeny volt, de van egy gondolata *Az ember tragédiájának* — a dráma megoldásának tekintetében talán épen a legfontosabb — a mely mintha inkább Kanttal mutatna erősebb rokonságot.

Mikor Ádám álmából felébredve (XV. szín) az Úrhoz kérdéseket intéz az emberiség jövőjére, az isteni igazságszolgáltatásra és a lélek halhatatlanságára vonatkozólag, az Úr csak a legutóbbi kérdésre felel, de arra is kitérően, épen az emberi értelem bizonytalanságát jelölve meg, mint a nagyság és erény egyedüli rúgóját :

Ne kérdd

Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár :
Erény nem volna itt szenvedni többé,
Ha látnád, a por lelkedet feliszsza :
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a múltó percz élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percznyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény.

Ez a bizonytalanság, az álmoképekből, tehát a mű főrészéből, logikusan folyó kérdésekre adott kitérő válasz az, a mi a mű néhány magyarázóját arra a következtetésre vitte, hogy a felvetett problema megoldatlan, hogy a befejezés nem kielégítő, hogy a tragédia végkifejlésében valami hiány van.

E kis dolgozatnak nem célja ebben a kérdésben állást foglalni, egyedül arra a rokonságra — talán hatásra — akar rámutatni, a mely az Úr szavai és Kantnak a *Kritik der praktischen Vernunftjában* kifejtett gondolatai között megállapítható.

Kant, miután azokat az eszméket, melyeket a speculativ ész szempontjából mint megoldhatatlanokat és megismerhetetleneket állított elének — a szabadság, az Isten és a halhatatlanság eszméit — e művében a gyakorlati ész szempontjából szilárd alapokra fekteti. Munkája végén, a *Von der, der praktischen Bestimmung des Menschen weislich angemessenen Proportion seiner Erkenntnisvermögen* cz. fejezetben, összeveti e két megismerő képességnek arányát. Felveti azt a kérdést, hogy mivel a tiszta speculativ ész a legfontosabb eszmékkel szemben elégtelennek bizonyult, nem vádolható-e a természet azzal, hogy mostohán látott el bennünket a céljainkhoz szükséges megismerő képességgel. A kérdésre úgy felel, hogy új kérdést vet fel, és vizsgálja, mi lett volna szükséges következménye annak, ha csakugyan birtokába juttatott volna a természet ez eszmék bizonyosságának. Ez esetben az Isten és az örökkévalóság a maguk borzasztó fenségében folytonosan szemünk előtt állának, törvényszerű cselekedeteink félelemből és reményből fakadnának, nem pedig kötelességteljesítésből, s a cselekedeteknek ennél fogva egyáltalában nem volna meg a maguk erkölcsi értéke. Ezt mondja Madách Úristene is :

Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár,
Erény nem volna itt szenvedni többé.

Kant azután a következőképen folytatja elmélkedését :
»... da wir, mit aller Anstrengung unserer Vernunft, nur eine sehr dunkle und zweideutige Aussicht in die Zukunft haben, der Weltregierer uns sein Dasein und seine Herrlichkeit nur muthmassen, nicht erblicken, oder klar beweisen lässt, dagegen das moralische Gesetz in uns, ohne uns etwas mit Sicherheit zu verheissen, oder zu drohen, von uns uneigennützig Achtung fordert, ... so kann wahrhafte sittliche, dem Gesetze unmittelbar geweihte Gesinnung stattfinden.«

Madách gondolata is oda megy ki, hogy az örökkévalóság eszméjének bizonytalansága, ködön át való csillogása, biztositja az ember számára a nagyságot és az erényt.

De magának a teremő Bölcseségnek épen azért való dicsérete, hogy valamit *nem* adott részéül az embernek — közös, mind a két gondolkozóban. Madách azt mondja :

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit *jótekonyság*
Takart el istenkéz vágyó szemedtől...

Kant pedig elmélkedését e szavakkal végzi : »Also möchte es auch hier wohl damit seine Richtigkeit haben, was uns das Studium der Natur und des Menschen sonst hinreichend lehrt, dass die unerforschliche Weisheit, durch die wir existiren,

nicht minder verehrungswürdig ist, in dem, was sie uns versagte, als in dem, was sie uns zu theil werden liess.»

A két gondolat hasonlósága tehát szembeszökő. A kettő között azonban van két különbség is.

Az egyik abban áll, hogy e bizonytalanság dicsérete mellé Kant ellentétül csak ez eszmék létezésében való bizonyosság lehetőségének következményeit állítja, Madách azonban mellé sorakoztatja ez eszmék *nem* létezésének bizonyosságából származható eredményt is :

Ha látnád a por felkedet feliszsa :
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a múltó percz élvéről lemondj ?

Gondolatának kifejtésekor Kant nem szól arról, hogy mi következne abból a másik feltehető bizonyosságból, hogy ezek az eszmék *nem* léteznek.

A másik főkülönbség az, hogy Madách ebből a bizonytalanságból nemcsak az erkölcsi törvény teljesítésének a jutalom reményétől mentes tisztaságát vezeti le, hanem az ember elbizakodottságának ellensúlyozóját is látja benne :

Ha ennek (t. i. a végtelennek) elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.

Csak igen pedans egybevetés mutatna még rá arra a különbségre is, hogy Kant gondolatában az Isten léte is szerepel, mint be nem bizonyítható eszme, míg Madáchban ez kérdés sem lehet, hiszen maga az Úr is szereplő személye a tragédiának. Világos, hogy Madách művében — nem gondolataiban ! — az Isten csak művészi eszköz, csak színpadi requisitum, a philosophiai gondolatok konkrét megjeleníthetésének eszköze.

Kérdés természetesen, hogy a két gondolat hasonlóságát csakugyan kétségtelen hatásban kell-e keresnünk, vagy pedig csak véletlen egyezésről van szó, s a gondolatot Madách önnön-élményei alapján, Kanttól függetlenül, lelkének legmélyéből forrasztotta ki. Az is kétséges, hogyha csakugyan hatásról van szó, vajon közvetlen-e ez a befolyás, vagy valami philosophia-történeti kézikönyvre, vagy pedig valami Kant-monographiára mutat vissza. Akármint áll is a dolog, ha közvetlen hatás csakugyan történt is, akkor is eredeti, frappáns módon, az ellentétek megkapó szembeállításával, a körvonalak éles meg-rajzolásával fogalmazta meg Madách a gondolatot.

GALAMB SÁNDOR.

ADATTÁR.

SÁROSY GYULA KIADATLAN ÍRÁSAI.

(Második és befejező közlemény.)

Naplótöredék.

Egy nap nem írhattam semmit, de nem azért mivel talán kegyedről nem gondolkoztam volna, hanem azért, mivel vasárnap volt, ilyenkor pedig mindig legtöbb dolgom van, mivel hétfőn ülésünk lévén, erre előterjesztményeket kell készítenem. Bajos állapot, mert vasárnapon a' nép mulatóhelyeinek csak megtekinthetését is nélkülözni kell, pedig a' népnek én nagy barátja vagyok, s mulatásaiban különös részvétellel gyönyörködöm. Ha kegyed a' »Regélőt« olvasná, szívesen adnék egy pár jól talált képet az aradi népeletből, hogy kegyed azzal némileg előre megismerkedhessék, de, mint Erdélyitől tudom, kegyed a' nevezett divatlapot nem járhatja. És ez nekem igen különösnek tetszik édes szép Palinám. Az irodalmat, mely nélkül nemzeti élet nincs, pártolnunk kell, nem csak szóval, de tetteleg is. Én fölöttébb szegény ember vagyok, de e' tekintetben az áldozatot sem kimélem. A' mi nemzetiségünk ellen sok elem törekedik; ennek leghatalmasabb ellenmérge az irodalom, s' azon erő, mely ez úton kifejtetik. De majd leckézésbe bocsátkozom, pedig arról, ki oly csinos leveleket ír, mint az én jó Palinám, kinek a' nyelv annyira hatalmában van, ki érzelmeit oly hiven le tudja festeni, föl nem is tehetem, hogy Erdélyi ne füllentett legyen. Így írni nem lehet irodalmi mélyebb ösmeretség nélkül; így írni ritka nő képes — 's hogy az, ki így írni tud, az én kedves birtokom leend, — ez az én különös büszkeségem. Mindig azért sohajté a' éghez, hogy valami szellemtelen nővel meg ne verjen, és engemet az ég kedvelleni látszik, — 's ezt másodszor tapasztalom már Palinában. Igen, szép Palinám! mi igen szép és szellemi életet élendünk, csak kegyednek legyen az kedvére, mert fájdalom, a házasságot a szellemiség sirjának hirdetik, 's én azt tapasztaltam, hogy csakugyan erős lélek kell hozzá, mely az érzéki gyönyörökben tökéletesen el ne sülyedjen. Én e' részben magamat most újra biztosítani akarván, minthogy erős testben lakik erős lélek, az úszás pedig a testet erősíti, tehát úszni tanulandok.¹

¹ Ezt a naplótöredéket közölte a Vas. Ujs. 1905. évf. 11. sz.-ban Náményi ezen a czímen: »Menyasszonyának küldött naplótöredék a negyvenes évekből.« Egybevetve az előbb közölt naplótöredékkel, 1842. aug. 9-ike és 21-ike közt írhatta; aug. 6-án ugyanis azt írja, »hogy az úszást el ne feledjem, fürödni valék;« itt pedig arról értesíti menyasszonyát, hogy »úszni tanulandok. Ma lesz első leckém.«

Ma lesz első leczkém, meglátom kivivom-e itt magamnak, úgy mint a' körmagyarban, az elsőséget. Hátul maradni sehol sem szeretek. Vagy elsőség, vagy semmi. Aztán még a' vívás marad hátra, mert a' testet ez is erősíti, 's kinek oly szép neje van, mint nekem Palina lesz, arra nézve a' vívás sem felesleges. Most még törvény hiányában a' vívás tudására nagy szükségünk van. Egyébiránt én a' vívásnak épen nem tartozom barátai közé, mivel azt a' sérelmek legigazságtalanabb megboszulójának tartom: de hijába, gyakran úgy bele jön az ember, mint Balogh a' házasságba, (ez azon tisztársunk, ki magáról reversalist adván, példabeszéddé vált felőle a' városban »bele jött mint B. a házasságba«) 's aztán lovagiatlanul vissza nem léphetni. Talán tudósítam már kegyedet, miként a' minap Ormos Zsigmond, a' vérboszu írója¹ is megvitt egy katonával — és megvágta szegényt két helyen is: de mindegy, legalább megmutatta, hogy az író is ki mer menni, ha kell, habár bizonyos veszteséggel is. A' vérboszu kegyednek fölöttébb tetszik. Nagyon becsülöm felőle kimondott nézeteit, melyeket nekem Daniel Lukács tavaly, kegyes szíves üdvözlétével együtt, ha igaz, meghozott. Gyenge biz az, mint minden kezdő műve: de becsülendő benne az eszme, melyet megpendíteni korszerű volt. Írókról lévén szó, egy irodalmunkat közelebb érdeklő öröndetes eseményről is tudósítom kegyedet, t. i. hogy Eötvös Pepi a Carthausi írója, házasodik, veszi pedig a' Rosty kisasszonyt Pestről. Adja isten, hogy házasságuk gyümölcse még egynehány tökéletes Carthausi lehessen!! Lovagolni többé nem szándékom. Minap Bohusnál annyit lovaglánc, hogy egy szilaj ló viczkádozásai közben egy idegem majd megszakadt, 's az orvos komolyan megtiltotta a' lovaglást! — Ezzel tehát tökéletesen felhagyok — pedig ülő embernek az ilyen mozgás csak hasznára válik. E' helyett szándékom ezentúl kora reggelenként fűvészkedni (botanizálni), tövis úgyis elég van az életben, 's így jól esendik virágokkal társalognom, mindaddig, míg az élő virágot, az állandóság álójét, a' hűség fehér rózsáját, a' szerelem égő bokrát, eszméim' koszorújának legékesb virágát, szívemnek és lelkemnek imádott százszorszépét, a' nemeskeblű Palinát keblemre tűzendem. Most megyek Neptun karjai közé — 's aztán visszatérve megint beszélgetünk.

Sárosy levelei feleségéhez.

1.

Lelkemnek jobb fele;

Arad oct. 30-kán 1842.

Kedves kis Betegem!²

Vagyódom utánad leirhatatlanul. Újaimon számlálom a' nyugtalan idő' hosszú perceit, melyeket itt páratlan sasként szörnyű egyedül, de

¹ Ormos Zsigmond Temesmegye főispánja; a jelzett mű címe: *Véres boszu*. Temesvár, 1841.

² Sárosy 1842. szept. hónapjában kötött házasságot Sátorlajújhelyt Vass Paulinával. A mézesheteket Debreczenben töltötték, a hol a fiatal asszony megbetegedett. Minthogy Sárosyt hivatalos elfoglaltsága október végére Aradra szólította, nejét egyelőre Debreczenben visszahagyva egyedül tért vissza Aradra. Ez időből való ez a levele.

még is, hogy bele ne fáradjak a' várakozásba, munkazaj közé temetni törekedem. Azonban a' dolog sem megyen olly kedvvel tollam alatt, mintha küzdéseim fölött az én szeretett Palinám biztatólag mosolygana. Jó hogy az emlékezetnek sasszemei a' legtávolabb napba is beletekinthetnek; jó, hogy van egy útja az emberi lélek találkozásának: különben kétségbe esném, hogy nem ölelhetlek. Riesdorfer nagyon megörvendeztetett a' kedves hírrel, hogy kedves! tégedet látni, veled beszélni, 's tőled jobbulásodról üzenetet hozni szerencsés lőn. Nem győzött eléggé magasztalni. Gondolhatod, milly szembetűnőleg emelkedett Gyuládnak taréja. »Egy fejkötővel bibelődött«, mondá Riesdorfer, »de még nem irhatott, mert ezt tennie nem szabad.« Szegény, szegény kis Angyalom! Ah! jól látlak én tégedet kis báb; készülsz már feltenni a' fejkötőt; 's mondd meg, nem szégyenled-e már, hogy asszony vagy? — Asszonynak lenni úgye semmi különös? Én nem bírom magammal elhitetni, hogy te nekem feleségem volnál. Tudja isten? én tégedet sokkal ábrándosabban szeretlek, mint rendszerint a' férjek nőiket szokták. Igen, igen Palinám, te nekem csak szeretőm vagy; és te igyekvendő, hogy évek után is az maradhass. Nem tudom kimagyarázni, mi jól esik nekem rád gondolnom; hát ha még kedves szemeid gyönyörfényét, a' szájadnak szelíd mosolygását, és mind azon kellemet lathatnám, melly kedves arczodat olly kibeszélhetlenül bájossá varázsolja. S te mégis beteg vagy; de még ez a' betegség is szerencsésebb mint én, mert veled van. Azonban kérd istent, mert engemet meg nem hallgat, hogy legalább minél előbb irhass, hogy együtt lehessünk. Te vég nélkül jó vagy jó Palinám; vétkeznék maga az isten, ha sohajtásodat nem méltatná!

Nagy Lázártól a' napokban levelet, Csörghőéktől¹ üzenetet kaptam. Ez utóbbiak nem győznek várni, és nem tudják mire vélni: hogy felőlünk olly rég óta semmi bizonyosat nem hallottak. Irtam nekik, és elküldém kedves jó atyánk levelét: de nem egyszersmint a' dohányt, alkalom' hijában. — Csanádban tisztújítás volt. Első alispán: Bánhidy, második Náway; főjegyző a' ki volt; Pozsonyit esküttből főbíróvá rugtatták. Sánta Sándor semmi sem lett. Meskóról mit sem tudok.

Octob. 31-kén 1842.

Ma délelőtt megérkezvén az ulánok az ez előtt itt tanyázott vasas németek helyébe, az üdvözlő zene engemet is kihítt az utcára, 's Fábian Gábornéval szóba állván, tőle kimondhatlan örömmel hallottam a' hírt, hogy a' mi derék Csomornénk,² ama' hölgyek hölgye, kit neked már annyit és olly magasztalólag említék, Aradra érkezett. Sietek azonnal hozzá, hogy elmondjak neki, a' legjobb szívű 's nemesebb indulatú nőnek mindent, mi velem és szívem világában történt. Sokan várnak téged kedves szép Palinám; egyik azért, hogy rágalmazhasson; másik hogy kandisága kielégíttessék; harmadik tudj' isten minő tisztátalan okból;

¹ Csörghő Antal, (nem Csergheő, amint Náményi írja) Sárosy sógora Aradon.

² Özv. Csomor Antalné, váradi Török Albertina.

de tisztább és melegebb kebellet Csomornénál csak én várhatlak. Lefestettelek neki egészen; 's nekem oly jól esett, hogy ő neked nem ismerve is oly édesen tudott örvendeni. Terveztünk. Kínéztünk a sokat ígérő jövőnek leple alá, hol én tégedet Csomorné egyik legkedvesebb barátnéjának biztosan szemléltetek. Ó istenem! nincs szebb és elragadóbb az erénynél. Ha ti ketten együtt sympathizálni fogtok, az engemet mód nélkül boldoggá teend. Soha két jobb lélek mint ti nem jöhetett ki isten kezéből. Legyetek barátnék. Mondá: miként a' télen szándéka magánál egy kis olvasó kört nyitni, mellyben mind azt élvezendjük, mit a' szellemi élet gyönyörteljeset és lélekemelőt nyújthat. A' barátságban is van féltékenység. Fábiánné már előre aggódik: hogy tégedet a' jó Csomorné jobban kedvelend mint őt; pedig te szeretni fogod mind a' kettőt, és téged mind ketten. —

Novemb. 1. napján.

Most még egy kis gazdasági dolgot — aztán kegyes engedelmeddel berekesztem leveletem. Holmidnak Debreczenből ide szállításaért Tonesz F. kereskedőnek 9 frt. és egynehány krt, tehát majd 10 ezüst forintot fizettem. Ezt csak azért jegyzém ide: hogy tudassam veled, mint megcsalatoztam számításomban, mert én legfőlebb is csak 15 váltó forintot gondoltam. Utam került:

Debreczentől Vámos-Pércsig	1 f. 40
Vámos-Pércstől Álmosdig	1 f. 10
Álmosdtól Újfaluig	4 f. 20
Újfalutól Zsákáig	2 f. 10
Zsákától Füzes-Gyarmatig	3 f. 10
	<hr/>
	12 f. 30 kr.
 Gyarmattól K.-Ladányig	 1 f. 30 kr.
K.-Ladánytól Békesig	2 f. —
Békestől Gyuláig	2 f. —
Gyulától Elekig	1 f. 20
Elektől Szt.-Mártonig	1 f. 10
Szt.-Mártontól Aradig	1 f. 50 kr.
	<hr/>
	9 f. 50 kr.

Tehát a forspontbér összesen 22 f. 20 kr. ezüst pénzben, hova a' gyulai vendégfogadóban lett meghálásom költségét számítva, lesz 24 f. 20 kr. A' vasféket ruganyokkal csináltattam, került 9 f. ezüstben. Vess össze mindezt édes kis gazdasszonyom azon pénzzel, mellyet magammal hoztam és körülbelül látni fogod: miként gazdálkodtam. — Most lovak után járatok, hogy mihelyest leveled megérkezendik, legfőlebb másod- vagy harmadnapra legott indulhassak. Fogadott lovakon szeretnék menni 1) Azért, mivel üveges hintóban Békés vármegyén keresztül, ha nagy sár van utazni, félelmesebb mint a pokolban, pedig ha forsponton akarnék menni, azt a' józan ész és a' zseb politikája nem Biharon, mint hol tudomásod szerint is kettős forspontbért kérnek, hanem Békés vármegyén

keresztül tennem javasolná. 2-szor. Fogadott lovakon biztosabban utazhatni, mert a' felfogadott embernek inkább érdekében áll a' hintót fel nem fordítani, félén hogy a' kialkudott fuvarbérből az okozandó károk le fognak vonatni. Igen: de ez utóbbi esetben nem is szükség Békés vármegye' sárfészkén keresztül kóstolni, hanem egyenesen Váradon keresztül kevés kivétellel töltött úton, csakhogy így meg a' vendégfogadózást el nem kerülhetjük. Mindenképen baj; de nem tesz semmit, majd a' körülményekhez alkalmazzuk magunkat. Leveledben ird meg, mit vigyek neked magammal, hogy az átfázás ellen teljes biztossággal lehess. — Ma minden szentek napja van, tehát a' te napod, mivel te nekem »minden szentem« vagy. Megemlékeztem felőled, mert két öl fát vettem, mely 22 váltóforintba, beszállítása 2 frtba, megfürésztetése pedig 4 frtba, és így két öl fának a' használatra való elkészítése összesen: 28 v. forintba került; ne félj kis beteg angyalom, lábacskaidnak megfázni nem lesz szabad. — Ó csak már szívemhez zárhatnálak: de azért az érted jövőst rendelő írással ne siess; hallgass az orvosra, mert én kínosan bár, de még is nyugton nélkülözlek, ha tudom, hogy egészséged, mely nekem saját magaménál is drágább, 's mellyet én minden áron fentartani szent kötelességemnek tartom, teljesen visszanyerheted. De azért kis lelkem, siess, ha lehet, a' gyógyulással; mit úgy legbiztosabban teendesz, ha az orvos rendeléseit betűről betűre követed. Tedd ezt Gyuláért, ki a' távolból feléd röpíti minden gondolatát; ki fejecskédnek kellemes elszóródást, szemeidnek gyönyörű álmokképeket, szívednek üdvet, kezeidnek édes nyugalmat, lábacskaid fájdalmainak pedig enyhületet kíván, és mindezt egy olyan forró csókban, millyet Arnoldinának először adtam volt. — Mariskám, kedves Mariskám! a' te jó testvéri szivednek ajánlom anyagyalomat.¹ Oly nyugodt vagyok, hogy tégedet mellette tudhatlak. Csókollak ezerszer. — Palinám az alkalomról, mely Ujhelybe Mariskáért jövend, s' melly által ha lehetséges pénzt is küldetni kérj, akként rendelkezéél, hogy én már azt Debreczenben találhassam, hogy várakozni kénytelen ne legyek. Isten veled és legtisztább szerelme

Gyuládnak.

Kedves nénémet és gyermekeit, Mártont és az Imrét üdvözlöm! —

Veronka Gyarmaton vásznamból gatyákat készít, ha volna alkalom írni neki, hogy mivel Békésen keresztül nem mehetünk a' nagy sár miatt és így őt meg nem látogathatjuk, azokat addig, míg én eljövök, küldeni be Debreczenbe a' felesleg maradt vászonnal együtt, hogy magunkkal haza hozhassuk.

2.

Kedvesem!

Mai alulírt napon Gyöngyösön, hol nyelvtanító valék, reggeli 7 óra tájban gensdarmok jelentek meg, alkalmasint elfogatásom végett, de czéljokat nem érték, mert én oda hagyván mindent innen elutaztam. Az elutazás perczében írom ezeket, tehát még hova fogok utazni, magam sem tudom.

¹ Mariska Paulinának nővére volt.

Annyit akarok neked tudtadra adni, hogy így áll velem a dolog 3 évi bujdoklás után, mi alatt gyöngéd szerelmedet nélkülözni kellett. Én hihetőleg most legközelebb az Újépületbe jutok, hová tégedet legközelebb el is várlak. Gizellámat hozd el, hogy egyszer láthassam azt, kiben a távolban is szívemnek gyönyöre van. Ha nem sikerülne a börtönbe jutnom,¹ erről nyomban tudósítást nyerensz. Ne csudálkozzál rossz írásomon, mert szemeim tökéletesen meggyengültek és így, mint kívántam és előjósoltam »világtalan dalnok« vagyok. Kövess el mindent, mit honleánynak lehet, a többit bíz rád és az időre, mely megtermi a rózsákat. Higy, remélj és szeress.

Nov. 7-kén — 852.

Gyulád.

[Kívül: Tekintetes Vass Gyula Úrnak per Miskolcz. S. A. Újhelyen.
Póstabélyegek: Forró 12/11. S. A. Újhely 13/11.]

3.

Kedves Palinám!

Pénzem nem csak egészen elfogyott, hanem még a Stabsprofosz úrnak, ki reggelit, estelit, dohányt és italt szokott kiszolgáltatni, — 10 p. forintig, vagy talán azon felül is tartozom. Kérlek tehát Édesem, segíts ebbeli szükségemen, még pedig azonnal. Egyébiránt tudatom: hogy egészséges vagyok. A szemem ugyan napról napra rövidebb látású, meglehet, hogy végre teljesülni fog azon jóslatom, melyet egyszer enyelegve mondték, hogy egy kis leányt kívánok magamnak, ki engem mint »világtalan dalnokot« énekelve házról házra vezessen. Sebem sem gyógyult még be egészen. Kosztom sokkal jobb mint ez előtt, ámbár azzal is meg voltam elégedve. — Sógoromat és sógornémat minden gyermekeivel együtt tisztetem, csókolom. Ha Csörgheő nekem oly Caviárt tudna beküldeni, mit, gondolom, — kapitány úr, különösség tekintetéből megengedend, — mint a minőt egyszer Becskereken készített, azt egészen úgy elkészítve, hogy hozzá kés ne kelljen, mert ezt nem tarthatunk — nagyon kedvesen fogadnám. Szeretném már egyszer látni Ödönt, Gyulát, és a gyönyörű Gizellát. —

Neveld az én kedves kis »Lajnámat« ész- és erkölcsileg, úgy mint én nevelném. Ne hanyagolj el anya! semmit, mit tehetsz, mert aztán én oka nem leszek, ki tehetetlen állapotban vagyok arra, hogy őt nevelhessem. Németül már most tanítsd. A magyar nyelvben majd oktatandom én őt, mikor kiszabadúlok. —

Egyébiránt áldjon meg az erkölcs, szelidséged, vallásosságod és becsületességed istene. —

Mindnyájatokat tisztellek, csókollak. Hozzatok pénzt! —

Sárosy.

[Kívül: Sárosy Lajos Gyuláné szül: Vass Paulina asszonyságnak
(bei dem Herrn Landesrathe Anton v. Csörgheő Nro 2. Hochstrasse)
zu Pesth. Póstabélyeg: Pesth 9/5.]

¹ Valószínűleg tollhiba *jutnod* helyett. Szerk.

Sárosy levele Mészáros Károlyhoz.¹

November 11-dike óta ide bent vagyok s még mindeddig törvényszék előtt nem voltam. Viselem a szent vasat, melyet a mult pénteken meglátogatott nőm által először bemutatott kedves kis leányom csókja még elviselhetőbbé tette. Ez a szerencsétlen péntek nekem nagy napom volt. Egy icze infamis rosz bort ittam örömére. Látogasd meg őket édes Károlyom, Csörgő sógoromnál vannak, ki, nem tudom, minő hivatalban van és csókold nevemben mindnyájukat. Halász Gejzától tudd meg, él-e még Vitéz Ignác,² mert vállaltásomban rá szükségem lesz. Ha Gejza miattam netalán megkérdettnék, mondja, hogy 1848 óta velem egyáltalán semmi érintkezésben nem volt, pénzt nem küldött, nem is tudta, hol vagyok. Fekete Somának is mondd meg, hogy grammaticalis könyvet küldött számomra, de levelet nem. Ezt azon esetre, ha valami módra megkérdettnék, mit nem hiszek. — Ezt a levélvivőt mutasd be nőmnek, ha írni akar, attól lehet, csak le kell kenyerezni. A másiktól nem kaptam meg a tizenöt pengőt, a gazember azt hazudta, hogy 50-et kapott miattam, pedig ezt velem tudatták volna. Arra hát semmit ne bizzatok. Egy lepedőre, hosszú szárú jó nagy cseréppipára, egy olcsó papucsra és egy kis dohányra volna szükségem. Mindezt az én kedves nőm beküldhetné a profoszhoz vagy a kapitányhoz. Enni valót már most küldeni nem szabad. Kosztunk elég silány. Pénzemet reggelire és estelire költöm, mi mind igen sokba kerül. A szemeim igen gyöngék, vakulástól tartok, mielőtt felkötnének. De se baj, csak a haza éljen, ha nekem vesznem kell, költőt úgy sem akasztottak még fel soha. De ezt az osztrák miveltég megteheti. Azt fürkészik, mit tettem a forradalom óta. Sokakat behoztak miattam ártatlanul Gyöngyösről, kik nálam megfordultak, vagy én náluk, de senki sem mondhat egyebet, mint hogy tanító voltam. Semmi titkos irományokat nálam nem találtak, mert nem voltak. S így ha csak erőszakkal rám nem fognak valamit, fel nem köthetnek. —

Dessenffy József két levele Sárosyhoz.

1.

Tens Úr!

Mikor az ember dolgozatait rostálja, csaknem nyomban hogy kikerültek a dolgozó műhely alól, nem azt olvassa mi irva van, hanem a mi még pezsgő lelkében, mely minden gondolatokat, minden képeket, elébb a szívbé mártotta s csak úgy osztán nyelvbé s az előadás formáiba

¹ Ez a levél megdönti Káplány állítását, a ki Sárosy elfogatását karácsony hetére teszi; ugyancsak ellene mond Abafi állításának, a ki azt írja (Sárosy művei III : XXXVII. l.) hogy nov. 24-én fogták el s vitték Pestre az Újépületbe. — Mivel nov. 11-ikén már Pesten börtönében volt, valószínűleg helyes lesz Vachott Sándorné adata, hogy Sárosyt nov. 7-én fogták el. A feleségéhez nov. 7-ikén írt s főntebb közölt levél első mondata csak látszólag mond ellene e föltevésnek. Szerk.

² Vitéz Ignác, tulajdonképen Vörös Ignác, kürtösi birtokos,

alakította, természetes hát, ha némely felmaradnak, melyeket a maga iránt sanyarú szerző több olvasások után, és később észrevesz.

Ha tehát mert nincs maculatorium kezemnél, az *eliteltetés* szót ebben az értelemben használtam volna Aburtheilung, tessék kérem ezt változtatni, mert más *Aburtheilen*, más *Verurtheilen*, az első *megítélni*, a másik pedig *elitelni*. Szint ezen különbség van az elismerés s megismerés között, *megismerés* azt teszi *erkennen*, *elismerés* *bekennen* és *félreismerés* *verkennen*. Ezek hajszaúhasogatásoknak látszhatnak, de megkívánja a nyelv szabatosága az effélékre való figyelmet, csak ne vitessenek tulságig, nehogy a szerfeletti hathatós nyelvünket gyarlítsa, annyi szabályokkal eltöltve azt, hogy a magyar szerzőnek dolgozási hevenye közben minden lépten félnie kellessen, hogy valamely piczinykedő törvényt eltapodott. Kérem írja meg nekem Kegyed vette é minapi levelemet, mert ha nem, ezen nem fogja érthetni. Azt is kérem írja meg nekem minél előbb. Kapiban van-e Gróf Nádasdy Leopold, mert nagynénje B. Sennyeyné oda menet itten ölelni reméllé, halasztott reményét tehát csak azzal vigasztalja, hogy visszamenet ölelhetendi. — Maradok az Alispányokat tisztelvémmel s magamat Kegyed szives hajlandóságába ajállván, szokot tisztelettel

Kegyed

Kassán aug. 12. 839.

alázatos szolgálja

Gr. Desewffy

Mint van a főispány festendő képével? hát ugyancsak nem a vármegye vagy statusai, vagy tehetőségei fogják azt újra festetni, hanem maga a főispány? Ezt én legalább nem helyeselhetném, és így hahogy az első mint remélem, történik, kérem tessék engem tudósítani, mert én is részt venni akarok, már eddig is akartam, de az Első Alispány nem akarta eddigelé részvételemet elfogadni.

[Kívül: Tens Sárosy Gyula Úrnak T. n. Sáros vgye egyik Aljegyzőjének s a t. Eperjess.]

2,

Kassán April 11. 840.

Tens Úr!

Már írtam Aurelnak, választ is vevék már tőle. Azt írja, mindent mi hatalmában van, fog elkövetni kegyed kívánatinak beteljesítésére. Fiam feleletét vártam be, azért nem válaszoltam előbb kegyednek. Nagy lesz örömöm, ha kegyed óhajátait útóléri.

Ki egyébiránt kedvezésibe ajállva szokott tisztelettel maradok a Tens Úrnak

alázatos szolgálja

Gr. Desewffy József.

U. I. Hideglelős valék, 4 szer rázott. nagy gyöngesség követi, melyet a' fojtó hurut még nevel.

[Kívül: Tens Sárosy Gyula úrnak T. N. Sáros vgye aljegyzőjének s. t. b. Eperjesen.]

Kazinczy Gábor — Sárosyhoz

Édes Gyulám!

Elhagyván szép körötöket foglalkodásimban a megszűnés nélkül tova rajzó vendégek raja annyira elfoglalának, hogy csak most vehetek egy kis időt, bizonyossá tenni Téged, hogy még élek azaz szeretlek. Fogadd azt oly melegen, mint én teszem.

S most mit írok? Körülményimről, bálzásokról? ki fogná azt tenni? Ritka nap az, midőn ellopózkozhatom munkálatimhoz. S az oka, hogy¹ criticátok alá küldendőt, csak elején fogjátok vehetni. De akkor aztán bonczoljátok con amore. Anch io pittore. Táborzásim első füzetével annyi aprólékos bajom, hogy ha mindig így volna, pokolba lökném egész tervemet. De én az elsővel tökélyes eszméjét akarom adni az egésznek. Mikor kapom a balladát 's értekezéseted? — Nem volna jó, egy levelezés-czikkelyben Nepomukról szót tenni? A' műnek jó lesz még érni, de jelen alakjában is igen fontosnak lelem, hogy szóba hozassék. Ha helyesled egy pár kitépelt helyet, legkivált a' IV. felv. Venczel beszédéből Nepomukkal közleni sziveskedjél. S érdekes volna, ha egy levelezési czikkelyben az eperjesi állapotokról szót tennél.

'S itt vagyok, hol kimerítém magamat. Azért vale et fave! —

Kazinczy Gábor.

U. I. Adj hírt V. Sándorról.² Az ide mellékelt könyvlapot küldd át Faschkónak. Bocssás meg feledékenységemnek. 'S ha elébb küldött két könyvemet (Bulwer és Marryat) elkészíté, legyen.

A többiről, alkalom adódván, hírt veend.

Nődnek és a' lelkes Pnének megkülönböztetett tiszteletem. P. Inek baráti kézszorításom. Örvendeztess meg mielőbb leveleddel, kedves, édes, édes Gyulám.

Szemere Miklós — Sárosyhoz.

Kedves Gyulám!

Küldöm Wallenrodot; rántsd le lengyelzubbonyára mázolt svábplunderét 's öltöztess Zrinyidolmányba. —

E' pontban jövök Ujhelyből, hol sok üdvös dolgokat végzénk. Tílalom által lánczolt nyelveink nem sokára föl lesznek óldatva; Deákot pedig táblabíróssággal tisztelénk meg. — De te ember! nem irsz róllunk, vagy tán Helmecky zsarnokhomályában hever küldeményed?

¹ A levél kelte nincs meg; szélein a papiros egyes részei kiszakadtak, s ez az oka, hogy egyes szók hiányzanak. A levelet K. 1839 előtt nem írhatta, mert Sárosy ez év elején nősült. A S. nevének küldött »megkülönböztetett tisztelet« Hilvéty Arnoldinának, avagy Vass Paulinának, S. második nevének szól-e, az nem állapítható meg. A Faschko nevére tett vonatkozás valószínűvé teszi, hogy a levél S. Aradon való tartózkodásának éveiben íratott. A benne említett *Nepomuk* tulajdonképen Sárosynak *A királyné tilka* című eddigelé »lappangó műve«, melyet a költő Abafi L. szerint (I. Sárosy összes művei III: XIV. 1.) 1837. jún. 3-án fejezett be s mely utóbb idegen kéztől nyerte címét.

² Vachott Sándor.

Vígan valánk. Szép volt nézni mint szállamlának meg az eddigi Harpocratesek is a' szép s a jó mellett egymásután, még az obscurusabbak is zengedeztek mint tavaszkor a' kakukfiú. 'S íme, így már is izelénk győzelmünk gyümölcsét, melly után eddig hasztalan ágaskodánk a' szőlő acerbitását gúnyoló aesopi vulpeculaként. A' megye elhunyt előbbi szelleme fölkele sírjából, nem csonttá aszott váz de mosolygó geniusként, 's reménylem hogy ha ezután olykor kevés perczre újra sírjába dönti és Majláth sötét terve nekíri aczélbuzgányával, munkási szigonyunk csak hamar napfényre hozandja őt.

Kolosy Jancsi, ki a' szellemi Vilmácska viduamaterjével küldi hozzád Wallenrod bátyádat, siet tőlem porfátyolos falujába vissza, végzem tehát a' Fáy nagymájú Maecenásanak rövid szárnyalású tollávali papiros sepréseimet. Áldjon Zeüs benneteket, öntsön bőségszarvából read mesebeli sárkányőrzött kádaranyat, nődre egy bokor csemetét. Mi pedig Annácskámmal ketten szíves csókjainkat parittyázzuk felétek Lasztócz ködös dombjáról. Vilmát Eperjes Saphóját (ki bár egyesülne valamelly Phaonnal) 's a' nőnyelvvihar' vértanúját Kribelt idvezeld tőlem ha leszesz velek; s szeress fiú mint szeretlek s írj olykor, ne kövessd a' Bajza szűtelenségét, kit ifjúkori barátomat bár, hét, elválásunk óta eseményeimet vivő s övét kikérő leveleimmel sem birhaték arra, hogy drágalátos ajakit csak egyszer föl nyissa érettem. Szerető barátod

Szemere Miklós.

Fáy Ferencz — Sároshoz.

Tekintetes Úr Kedves Uram Ötsém!

Jóllehet azt, hogy ki leszesz az Eperjesi Váltó Törvényszék Elnöke még tudni nem lehet; én mindazonáltal a' Tekintetes Urat egy pár jó helyen, ahoz Jegyzőnek ajánlani el nem mulasztom; Báró Eötvös ő Excellentiájához éppen szerencsém lévén házamnál, tegnap ez ujra szóban jött, 's ő azt mondotta nékem, hogy a' Tekintetes Urat most, sokaknak intselkedése ellenére is — quod inter nos sit dictum — 1-ső Al-Jegyzőnek elő léptette; ezen szívesen örvendek 's jelenleg talán már nem is kívánna a' Tekintetes Úr a' Váltó Törvényszékhez által tétetni, — kérem méltóztasson engemet egy pár sorral tudósítani; arról az oldalról is igyekeztek az Tekintetes Urat lefesteni, hogy mindig csak Literatoroskodik 's nem lát Hivatala után, ezt is pro statu notitiae mint betsületes Kálvinista ember Kálvinista embernek megírni kötelességemnek tartottam.

Gyula miolta itthon van — módja sem lévén úgy az Excessusokra mint Eperjesen — jól viseli magát; Vágásyval mint nagyon emberséges emberrel igen, de mint nevelővel nem egészben vagyok megelégedve; ő vagy kis gyerekhez — a' ki vakon — vagy okos meg érett Ifjúhoz a' ki a' tanátsnak engedelmeskedik igen jó lenne, de a' Gyula kora most nem annyira mindenkor dorgállást mint szünet nélküli olyan fel vigyázást — hogy a nevelő minden lépését tudja — kíván; továbbá, még Vágásy haza hozván Gyulát, azt is tette, hogy haza menvén, azolta kívált hogy megtudta hogy többé Eperjesre a' rossz barátok közé nem bocsájtjuk Gyulát, felé se jött, úgy hogy kintelen volt a' Feleségem más Nevelőről

gondoskodni; én pedig egész bizonyossággal azt se tudom, hogy a' Tekintetes Úr miként van ki elégitve, mivel Posonyba mentemkor az idei 's közelebbi 2 évről való költség-jegyzékemet úgy el tettem, hogy tegnap közel 2 óráig való keresés által se tudtam hozzá jutni; kérem méltóztasson engemet ez iránt egy pár sorral tudósítani. A' Váltó Törvényszékre nézve meg valloim részint Megyém utasításából részint önnön meggyőződéseim szerint is én Kassát 's nem Eperjest pártoltam, mert Felföldünknek az a' szerencsétlensége hogy sok apró de igazi fővárosunk hol becsületes kereskedés és kézművesek készíttetnének egy sincs, 's erre csak Kassát tartom alkalmasnak a' többinek még ötven esztendő kell hogy csak oda juthasson, hol Kassa most áll, Kassának pedig csak egy kis táplálék kell ahhoz hogy a' kívánt célra juthasson, 's én Eperjest úgy ösmerem hogy ott mind vendégfogadók, mind alkalmas szállások dolgában igen nagy szükség van, — de az idő majd meg mutatja ha nem hibás e számításom.

A' Tekintetes Asszonyt alázatosan tisztelve 's a Gyula által okozott izetlenségekről engedelmet kérve Úri barátságába zárva megkülönböztetett tisztelettel maradtam

A Tekintetes Úrnak

Kelecsenbe 21. Juny 1840.

alázatos szolgálja
Fáy Ferencz.

[Kívül: Tekintetes Sárosy Gyula Úrnak Tettes Sáros Vármegye Első Al Jegyzőjének megkülönböztetett tisztelettel Eperjesen.]

Török Gábor két levele Sárosyhoz.

1.

Pozsony aug. 17. 1843.

Kedves Barátom!

Kétrendbeli igen becses leveledre — engedd hogy ezentúl így nevezhessük egymást, igaz barátokhoz ezen nevezet illik — most egyszerre felelek. — Első leveledből sajnálva értettem Eördögh Dániel nem jöttét, olly elevenen rajzold tulajdonit, hogy örömmel vártam őt gyermekeim mellé, — Riesdorferben is megnyugodtam volna, de már ő sem jó. — Igaz hogy a' külszin csal, — hahogy L. előtt ki nem mutatja ártatlanságát — e pillanatig abba a' hiedelemben lennék, hogy csakugyan van valami közöttük, így azonban a férjnek illy esetben részrehajlatlan tanúsága minden gyanúmat eloszlatja — milly szerencse, ha az ember ártatlanságáról mást meggyőzhet. —

Simonyi Sándor helyes gondolkozású és tanult ifjúnak látszik, azért őt is szeretném gyermekeim mellé, légy tehát olly szives és írj neki, talán Eördögh Danielnek írott feltételekhez áll, de siess, mert mint írá 22-én eltávozik Debreczenből, s hova menetelét nem közli, — annyival inkább siess, mert ha el nem vállalná, vagy leveled őtet nem találná, itt kell más nevelő után nézmem, nehogy gyermekeim a' tanulásban elmaradjanak, az illy mulasztást helyre hozni soha sem lehet. — Ha

címét elfelejtetted volna, im ez : »Joghallgató Simonyi Sándornak Czepléd utca Kardos ház.« —

Csernovics megtiszteltetése fényes volt, sajnálom hogy a' multságban részt nem vehettem, jól esett volna az itteni sok és gyakran unalmas ülés után, de ennél sokkal inkább szeretnék véled Déznán és Monyásán vagy két hetet tölteni, — örvendek hogy a' vidéket szépnek és regényesnek találod, így legalább reményem van, hogy üres idődet pihenés gyanánt velem ott töltöd, lovaglásra szoktatlak, és az egész heglánczot Erdély mélyéig beutazgatjuk. —

A Horvátok dolga terhes fellegetek von országgyűlésünk és hazánk fölébe, mellyeknek kimenetelét nem látjuk előre. — A Horvátok bánás módja nem csak méltatlan, de gyalázatos is. — Még 1820. évben is kívánták magokat visszacsatoltatni, 1832/6. országgyűlés előtt csak egy vox döntötte el azt, hogy a protestánsok Horvátországba bé ne vétessenek, az elsőbb Magyarországhoz vonzódást, az utóbbi érdekllett vallásbeliekhez simulást mutatta, mi több magok kérték, hogy magyar nyelvtanító székek állíttassanak fel. Már 1837-ben ellenséges indulattal léptek fel, mert azon évben Horvátország gyűlésének rendezése iránt készített javaslatban, mely nyomtatva kezennél van, belefektették Magyarországtól elszakadás magvát, és nyelvünk elleni gyűlölséget, már ott megemlítik az Illír pártnak a magyarok elleni törekedését. — Erre a' magyarok okot nem adtak, mert az egész 1832/6. országgyűlés alatt úgy bántunk velük, mint a' tojással, — s akkor még nem történtek a Deák levelezések visszaküldései, nem mondhatják tehát, hogy merényük csak visszatorlás. — Nem lehet hinni, hogy ez másképp történt volna, mint idegen hatalom bujtoztatása által. — Más palástot adnak rá, de nem egyéb mint Orosz hatalom terjesztés, és a Szlávoknak, Cseheknek, Morváknak egyesülési ábrándjok. — Mindenütt így kezdi az orosz hódításait, először maga felekezetté keveri közé, azután nyugtalanít, később bujtoogat, végre magát Protectorrá tolja fel, s az így pártolás alá vett országot, nemzetet soha senki se vájja ki körmei közül. Így tett Lengyelországgal és Beszarabiával, így tesz most Oláhországgal, Moldvával, Szerbiával, Montenegroval, így fog tenni előbb Horvátországgal, később velünk. — Csudálni lehet miniszteriumunk vakságát. —

Azonban mielőtt ehez jutunk, véres harczon megyünk és kell mennünk által, békés úton Horvátországot Magyarországtól elszakítanunk nem kell. — Az elszakítás számtalan káros következtéseket vonhat maga után,

a) A tengerparttól elzárattatnánk, a Duna ugys már muszka kézbe van, oda van tehát figyelmünk és minden kereskedési reményünk szorítva, nem férhetünk hozzá csak Horvátországon által. —

b) Ha a muszkával hajba kapunk, az Angol csak Fiumén és Horvátországon át adhat segítséget, ettől ellenséges nemzet által, ki amúgy önálló lenne, elzárattatnánk. —

c) Ha mi őket elválni engedjük, — önerejével fenn nem tarthatja magát, kihez csatlakozna? bizonyosan a muszkához, és jogszerű szövetségese lenne ellenünk, mit most csak alattomba tehet, de idő folytával jogunkra támaszkodva vissza szerezhetnének.

d) Mi nyereség van az elszakadásba? Remélhetőbb-e akkor a Magyar nyelv ottani terjesztése, avagy a protestans vallás bevétele? — Most már minket a nyelvre nézve nem gátol, mert törvényeink máris magyarok, felírásinkat magyarul tesszük, s ezen országgyűlésen túl mindenbe behozzuk.

Fegyverrel hódítottuk meg Szt. László király alatt, s ha fellázadnak, fegyverrel csillapítjuk le, de most elszakadni ne engedjük, hiszen ők is épen ezt kívánták. Múljon el 10 év s ismét testvéreileg csatlakoznak hozzánk, addig vagy az Orosz lesz semmivé, vagy minket tapod el. —

A vallásbeli tárgyon átestünk, a vége ugyan harczos volt, a Rendek táblájánál az Egyházi rendnek kijutott a hosszas szónoklatokért és ellenzésért. — Harsányi Bakabányai követ keményen ki kelt ellenük, mit több követ maga véleményének is vallott.

Midőn a sajtószabadság szónyegre kerülend, az írói tulajdont is tanácskozás alá veendjük, de majd előbb magam is bele fogok tanulni — e' tárgyba. — Pulszky még nincs itt, minden órán váratik, azért leveledet és szép versedet még nem adhatám kezébe. —

Ird meg hány számra ment váltó törvényszéki jegyzőkönyvetek alakulásoktól fogva és hány szám van az idén. —

Barátimat tiszteld. Fábiánt fiammal felvárom. Téged ölelve vagyok
tisztelő barátod
Török Gábor.

Különösen tisztelt Tettes Asszony!

A megemlékezés, úgyis mint igen szeretett testvérem barátnéja és mint kedves barátom tisztelt neje iránt kötelességemben állott. Örvendek hogy a vegyes házassági tárgy, úgy mint Nagyságod óhajtá, Ő Felségéhez már fel is küldetett; neveli örömet, hogy óhajtása teljesítéséhez én is valamiskével járultam. Ki is ne pártolná azt, mi olly boldog párt egyesítve, Nagyságodat vidékünkbe hozá, — s ha Dézna Monyászaai vidékünk egészségét javítja, vagy éppen helyre állítja, örömöm határtalan leend. Testvére, mint az ülésekben gyakran látom, egészséges. Kezeit csókolva tisztelettel vagyok
alázatos szolgája
Török Gábor.

[Kívül: Pozsonyból. Tekintetes Sárogy Gyula Aradi Váltó Törvényszéki Tollnok Úrnak Aradon.]

2.

Pozsony Octob. 20. 1843.

Kedves Barátom!

Vedd szives köszönetemet az aradi és többi váltó törvényszékek eránt közlött tudósításidért és adatidért, azok kérésével egyébb czélom nem volt, mint azon katonának, ki a védő szereket nem akkor szedi össze, midőn már megtámadtatik, — hihető a váltó törvényszékek és váltó törvények eránt tanácskozandunk, s ekkor igen hihető az aradit megtámadandják, mert Klauzál Szegedet kötelessége szerint emelni akarja, nem akartam tehát, hogy a vita készületlenül találjon; — Közlött nézeteid igen helyesek s azokat adandó alkalommal használnom. —

Szép tapasztalást szerezhetél Belgrádon. A mitől sejtelem gyanánt régen félek, s a mit sokan fixa ideámnak néztek, lassankint teljesül, az orosz mindinkább terjeszti szomszédunkban hatalmát, már csaknem ő kormányozza kirekesztőleg Szerbiát, s mindazt, mi hatalma terjesztésének útjában áll, távoztatja, e miatt kell Vucsicsnak és Petrovicsnak hazájukból távozni. Már a Duna torkolatját ő bírja, mit használ nekünk már a Dunának 10 millió pengő forintba kerülő szabályozása, be hozza-e a kamatot, a midőn csupán belkereskedésre szorítva, annak hátán a tengerre semmit sem vihetünk ki. Az adriai tenger felé remélt kereskedésbe sincs bizodalom, hiszen annak vidékét is velünk ellenséges érzésű nép lakja. Képzeld most hazánkat a kereskedéstől mindenfelé elzárva, mi jövődönnek néz elébe? Így terjeszti az orosz leginkább foglalásait, az áldozatul kitűzött nemzetnek előbb szárnyát metszi, azután mindenektől elzárja, végre izgat, veszteget s a nemzetet olly helyhezetbe teszi, hogy az minden lehetséges pártolás és jobblét reményétől megfosztatva, utoljára is magát fegyver nélkül is alá veti. Ezt mi magyarok vérontás nélkül nem tesszük, de hány elem van hazánkban, melly ha nem is erántunk ellenséges indulatból, ha nem is árulásképpen, hanem a szükség érzetétől elkábítatva, a dolgot harcra nem fogja hagyni, minket magyarokat pedig, kik fegyverbe gyakorolva nem vagyunk, kik a férfias kitérés helyett a puhaságot s kényelmet megszoktuk, könnyen lemészárolhatnak. Megfoghatatlan az aldunai részek eránti egykedvűségünk. —

A Horvátok a Rende magyar nyelv eránti határozata ellen Ő Felségéhez azonnal folyamodtak s azolta több ízben sürgették. Most az a hír, hogy rövid nap mulva Ő Felsége alá írása alatt Királyi parancs érkezik, melly a Horvátoknak Deák nyelven szóllást megengedtetni rendeli a nélkül, hogy törvény alkotása eránt még ez országgyűlésre nézve biztosítana. A király ön aláírása a helyett hogy Decretumképpen a Cancellaria által lenne aláírva, azt jelenti, hogy ettől Ő Felsége el nem álland, a minek ismét az a következése, hogy ha a Rende el nem fogadják, az országgyűlése eloszlattatik. Nem hiszem, hogy a Rende el fognának állani, ugyanazért könnyen meglehet, hogy a farsangot közöttetek töltöm, úgyis nehezen esik, hogy sem a nyarat Déznán és Monyászan, sem a szüretet magaméi között nem tölthetém, de bár melly kecsegtető lenne is ez reám nézve, mégis igen nagy áron lenne megvásárolva; hazánk nem csak hogy semmit se nyerne ezen ország gyűlése által, hanem még jobb jövődője eránti reményét is hosszas időre elvesztené. Ehez járul, miképen így a mint jelen helyzetbe vagyunk, eloszlani veszedelmes lenne, mert minden izgasba van, minden seb fel van szaggatva és gyógyítatlanul maradna. A vallási ügy eredmény nélkül lenne. A nemesség a házi adóval, vagyis inkább annak csak megpendítésével is összezavarva. A városok kivált a zsidók polgárosodhatása által felbőszítve, maradna. De ha ránk van mérve, el nem háríthatjuk. Most a Főherczeg Bécsben van, mindenki reméli, hogy a keserű poharat talán még elfordítandja tőlünk. —

Pulszky Sárosban van, azért hozzá intézett leveledet Pestre s onnan a gyorskocsi által Eperjesre küldém. —

Bujanovics ellen Pestmegyébe vizsgálat van, az a gyanú hogy sógorát Benyitzky szolgabíró megétette.

Küldött utasítások, egy-két pontot kivéve, melyekre nézve nézeteimet Institoris főjegyzőnek megírtam, igen jó, ezen pontok se lélekbe járok azonban, ugyanazért áll a Bécsi osztályozás, hogy a haladási téren első Arad, 2-ik Zólyom, 3-ik pedig Pest megyék.

A városok dolgára nézve nagy baj az, hogy Zsedényi és többek beszédét terjedelmesen ki engedik nyomtatni, — Klauzalét, Perczelét s több hasonló elvükét nem egészen hagyják kinyomtatni, azért a közönség nem látja mindkét oldalról felhozott okokat, hogy a szerént határozhatná el magát.

Nőd kezeit tisztelem mellett csókolom. Téged ölelve továbbí
szíves barátságodba ajánlva vagyok igaz szívű barátod
Török Gábor.

[Kívül: Pozsonyból. Tekéntetes Sárosy Gyula váltó törvényszéki tollnok és táblabíró úrnak Aradon.]

Császár Ferencz — Sároshoz.

Pesten 1844. nov. 17.

Kedves, jó barátom, Gyula!

Tegnapelőtt írt soraim útban kerülték el Kegyed szíves levelét, melyet a' két bizonyítvánnyal együtt ma vettem. Holnapután Bécsbe megyek nőmmel, kinek sógorom ott találkozást ígért, 's így kénytelen vagyok az én jó Gyulámat türelemre kérni addig, míg onnan visszajövök: mert magam ohajtánám folyamodását előadni, 's így azt csak akkor fogom benyújtani, ha a' f. novemb. vég napjaiban Bécsből visszatérek, hol mindössze is csak 2—3 napot fogok tölteni.

Bohus írja Faschónak: kár volt az aradi vásárra Bettelheimhez legalább 30 példányt nem küldenem az »Aradi Vészlapok«-ból. Kár bizony; de hát én nem tudtam, hogy Aradon vásár van, 's nem tudtam még azt sem, hogy a' küldött 26 példány nem elégséges. A' holnapi, vagy bizonyosan a' legközelebbi gyorskocsi viend tehát 41 példányt, Kegyed címe alatt; ezekből egy az én Gyulámé; tizet adjon el maga, ha tud; a 30-at pedig adja át Bettelheimnek, hogy 10⁰/₁₀ rabatt mellett árulja el; mihielyt pedig eladja, a' pénzt szolgáltatssa a' választmány kezeibe: mert úgy hiszem, az itt és — Pozsonyban, még másutt eladott és eladandó példányokból a' költségeket majd csak beveszem, melyeket nagyrészen ismét Forrayné Ó exllja előlegezett, minthogy magam már nem győztem; A. Török G. úr is visz magával 100 p. frtot, s' így majd 3—400 p. frt. már gyűl a' célra, 's ha mind a' 700 példányt el nem adhatjuk is, e csekély összeg is valami, 's megérdemelte fáradságunkat.

Mythologiai Zsebszótárom ellen, könyvárusilag csak az a' kifogás, hogy végtelenül olcsó, tudniillik, 34 ív és 20 kép, csak 3 v. f. Igaz,

minden ellen van és lehet kifogás, de a' magyar könyvek ellen eddig az volt leginkább, hogy fölötte drágák! már tehát nem tudom, mit csináljunk. Valóban ideje édes Gyulám, hogy lelépjek az írói pályáról, az írók egész serege dül-fül ellenem, 's a' könyvtárosok, kiknek kézírataim nem kellenek pénzért, enklőtségimen kiadott műveimet épen nem iparkodnak terjeszteni; illy körülmények közt jobb régi föltételekhez híven, magányomba vonulni, 's a' tünékeny journalismussal és szépirodalommal és végképen felhagyni; ha meglátogat koronként musám, följegyzendem ihletéseit, 's egyikét baráti kebel, kivel közleni fogom, elég lesz növelni a' benső, tiszta örömet, melyet műveim nyújtani fognak.

Az »Aradi Vészlapok« kiadásával, már elkészülésök előtt, torkig valék; most csaknem bánni tudnám, hogy hozzáfogtam. Leginkább szomorított Bohusné nyilatkozata, melyet alig hinnék, ha igen biztos kútfőből nem jut vala értesemre, és ha nem tudnám: mennyire vannak kegyeiben Vachot Imre és Bajza. Ám áraszsza rájuk kegyét tovább is — megérdemlik!! Én sem tőle, sem az Aradiaktól nem vártam semmit, nem várok semmit; mit tettem mint ember, nem jutalomért tettem; de azt legalább nem érdemeltem, hogy ő is secundálja az írói kigyófaj sziszegéseit. Hogy Forrayné olly gyöngéden akarta elismerni csekély érdemimet, annak első perczen, mikor hallottam, örültem. Ő egyedül maga akarta és akarja adni a' tollat; a' hiba, hogy az aradiak neve a dologba kevertetett, nem övé, 's nem is enyém, de azé, ki először, az ő tudta nélkül közönség elé vitte, azon hiedelemben tán, hogy az aradiak is örölni fognak, ha ő exllja engem, nevőkben is, így megtisztel. A' hibát irodalmi jó barátim, igen következetesen, használták galád czéljokra; én azonban, nem szólok 's nem írok egy betűt sem; hagyom a' dolgot fejlődni, a' mint fog; majd vége lesz. Csak az aradi kárvallottak kapjanak vagy 1500 v. ez. frtot, 's én jutalmat kapok enszivemben, mit e' galád írófaj nem rabolhat el tőlem.

A' dalművel is furcsán jártam. Nem érkezett több pályamunka egynél: Tihany ostrománál; néhány itteni capacitások elismerik már, hogy a' dalmű igen jól van szerkesztve és kedvesen zenézve; de Bartay úr azon abszurdumot állítja fel, hogy »mivel csak egy pályamunka érkezett, az nem pályázhat, mert nincsenek társai, melyekkel versenyezzen«; 's ezen ostoba elvből indulva ki, huzzavonja a' dolgot. Már akart a' zeneszerző külön szerződni, de B. azt sem akarja, 's így huzódik a' dolog. Aztán írjon itt az ember!

Az »Életképek«-et illetőleg csak annyit mondhatok, hogy oktb. 29. d. összetéptem, részemről a' szerződést, igérve Frankenburgnak, hogy ha írók, csak az ő lapjába írók. Vachottali egyesüléséről nem tudok semmit; miattam egyesülhet, 's akkor egy betűm sem megy lapjába. A' »Honderü«-nek egy alagyát adtam, miután a' lelkes nő sirján vele kibékültem, de többet oda sem fogok írni. Mind olyan emberek ezek, édes, jó Gyulám, kikkel dolgozni nem érdemes.

Hogy ne felejtsem még: az aranytoll készül, 's egyedül Forrayné részéről készül, ki is, úgy hallom, nyilatkozni fog, hogy ő maga adandja, 's nem is az aradiak nevében; tehát nyugtassa meg Kegyed az aradiakat,

kiket sem ő exllja, sem én, csak legtávolabbról sem akartunk contributio alá vetni. A többit megírtam mult levelemben. —

A Mythológiából is küldök 10 példányt, 's még tizet Bettelheimhoz, de kérem, édes Gyulám, számoljon Kegyed vele; ebből 20% jár rabatképen a' könyvtárusnak.

Midőn e' soraimat írom, jó Frankenburg, 's kérdem őt a' főnnebbi egyesülről. Ő galád koholmányoknak vallja a' hírt, 's azért terjesztettnek, hogy az »Életképek« előfizetői tartozkodjanak ezeket járadni. Hiába! egész zsidósággá lett már irodalmunk. Ő nyilatkozni fog, mint mondá, lapjaiban; 's Kegyedet kérem, pártolja tehetségéhez képest az »Életképek«-et, mert a' többihez képest csakugyan legjobbak.

Mit fog Palina mondani a »Nyugot« honderűi bírálatához? Már csak rosznak kell lenni a' könyvnek, melyről még Horváth Laczi is így szól... Üdvözlem Őt, a' kedves, szép és lelkes hölgyet, ki az ifju leventét így tudja sajnálni, 's örülök, hogy haragja rólam elvönült. Rózám szívesen köszönti mindkettőjüket, 's Emmám csókot küld, de menni Aradra nem fog, ő az apánál marad, mond a' kis angyalom a' boglyas fővel.

Örömmel fogja jó Gyuláját ölelni, ha jövend

őszinte barátja
Császár.

Jámbor Pál — Sároshoz.

Ó Becse maj. 7. 846.

Kedves Gyulám!

Midőn a Kisfaludy társasághoz lett kineveztetéseden legőszintébb örömem kijelenteném: bátorkodnom kell, megkérni, ha eladtad 10 uraniám és 5 balladáimat jövő pesti vásárra küldd fel Magyar Mihálhoz Ivanich könyvkereskedésébe Ferencziek terén 410. sz. a. az illetéket, vagy az el nem adott példányokat, miután én egészen átadtam a könyvkereskedőnek. —

Minő bajod volt Nárayval?

Ki az a' Bangó?

Igen nagy örömet fogsz szerezni, ha pár soroddal megörvendeztetsz. Ismeretlen de lelkes nőd' tisztelve vagyok hű barátod

Jámbor Pál.

Pulszky 700,000 frtos jószágot vett!

Jósika Miklós — Sároshoz.

Tekintetes Úr!

A Kisfaludy-Társaság f. évi február 4-én Kegyedet, a hazai szép-irodalom körében eddig is már tett érdemei tekintetéből szavazatok nevezetes többségével, tagjául választotta: mint azt még azon hónapban költ értesítő levelemben jelenthetni különös örömemül szolgált.

Felszólítottam Kegyedet ugyan akkor az iránt, hogy a Szabályok 16 §-a értelmében helyét a társaságban elfoglalni, s azt céljaiban minden időben minél buzgóbban elősegíteni méltóztatnék.

Mind eddig választ nem vevén, hinnem kell, hogy levelem nem ment kézhez. Végéhez közelítvén tehát folyó társasági évünk, illőnek ítéltém amaz értesítés ismétlését, melyre választ várva várom.

Szíves tisztelettel maradván Kegyednek lekötelezett szolgálja

Pesten, octob. 24. 1846.

Jósika Miklós

elnök.

[Kívül: A' Kisfaludy-társaság Elnökétől.

Tekintetes

Sárosy Lajos Úrnak, az aradi királyi váltó törvényszék Tollvivő-jének, több megye Táblabírájának, mint a' Kisfaludy-Társaság Tagjának Hivatalból. Aradon.

Sárosy jegyzése: Válaszoltam nov. 16-án 846.]

Közli: KARA GYÖZÖ.

K. FRÁTER ISTVÁN VERSEI TELEKI MIHÁLYHOZ 1684-BŐL.

A M. Tud. Akadémia könyvtárának kéziratai között a M. irod. Quart. 62. jelzés alatt egy szép bőrkötéses verscsomó található, kötésén ezekkel a betűkkel: *A. M. V. Sz. Teleki Mihály V. A. K. F. I. 1684.* Belső címlapján ez olvasható: *Paraphrasis rhithmica azaz Verses Magyarázat K. F. I. H. K. által MDCLXXXIV. Esztendőben. Descripta per manus Stephani Ujhelyi.* A szerző betűjelzését a 27. lapon levő vers szakkezdő betűi és az ajánlás *Frater István* névben oldja fel. Frater István török fegyver miatt hagyta el birtokát és szorult Huszt várába.¹ Itt készült a Paraphrasis, a hogy azt az utolsó vers és az ajánlás vallja; a vár főkapitányának, Teleki Mihálynak, ajánlja: úgy látszik, huszti nyugalmát neki köszönhetette. Verseinek fogalmazását a maga munkájának vallja: »Fateor (hanc Paraphrasin) ingenio per me compositam, manu quidem aliena descriptam.« A másolás szép, olvasható írás; a 9., 16., 25. lapján kis diszítés osztja meg a kézirat versszövegét — az utolsó pár sor, mintha toldalék voltát mutatná, apróbb betűs. A gnómák számozatlanul következnek egymásután, mi tagoltuk őket másolatunkban a megszámozással. Helyesírása nem következetes. A címlap hátsó lapját címerrajz és négysoros vers diszíti. Nagy értékük a verseknek nincs, de jellemző példái annak a gnómaverselésnek, a mely Erdélyben ezidőben nagyon általános lehetett.² A versszöveg kezdete a 9. lapra esik.

1. Sit Christus vitae scopus et sit meta salutis

Non errat vitae cui scopus ille placet.

Földi eletednek s tantorgó hitednek Christus légyen főbb czellya

Nem árthat ez világ — ördögi csalardsag ha ő lelked pánczellya

Bátran szemben szalhatcz, mikor harczot állasz, ha ez kardod atczellya.

¹ Nagy Iván, IV. 260/261. l.

² Teleki Mihály levelezése, I. köt. VI. sk.

2. Si premitur non opprimitur lux conscia veri,
Quo magis haec premitur, promicat illa magis.
Gyakran tapodtatik, de le nem nyomatik, vilagon az igazság.
Terh alatt mint pálma emelkedik nagyra s fénlík mint a Nap világ.
Tűrés egyik szarnya, tollát vesz nem hánnya, másik álhatatosság.
3. Principis a facie ne quis discedat amicus
Tristior: haec laus est Principis una boni.
Mint gyemánt aranyban, inkább mint magában ragyogtattya világát.
A'ként ekesíti, kegyesség frissíti Királynak méltóságát,
Ha hozzá menőknek igazat kerőknek meg agya kívánságát.
4. Stulte quid in coelum jacularis laedere Divos
Haud potes: at laedis te jaculando magis.
Eltebben ha szükség szorongat: vagy inség, ne händ egre kövedet
Mert eget az nem hat; sőt magadnak árthat, bosszszontya Istenedet
Hát jó-s-gonosz resze Isten úgy tetczése mértékellye eltedet. || 10.
5. Citrea poma foris sapida intus amara probabis.
Fronte placet tergo falsus amicus obest.
Kívül alma szép színt, mutat: belől rossz ízt, ad: fogad meg vásollya
Igy hamis barátság szemben szép mulatság masutt híred mocskollya
Ökör alá borjut, Sólyom alá Varjút teszen-s-neved csufollya.
6. Pastor oves tondet bonus haud deglubet: idemque
Pastor agit populi duxque paterque bonus.
Mint jó pásztor nyáját, örzi nyírvén gyapját, nem meg fosztja bőrétül,
Eletét sem szánnya, batran érték adgya, ójja vadak körmetül
Igy Király seregét legelteti-s-vérét nem kimilli népétül.
7. Nec nil, nec nimium, medium tenere beati
Festina lente, sat cito si bene sat.
Ne siess tovább jutez, faradcz ha igen futcz, módgya legyen dolgoznak
Meg gondold jól vegit, szabad ahoz rendit, el kezdett szandekodnak
Ha így leszsz készülve, nem leszsz kesedelme, tisztességes munkadnak
8. Artem quaevis terra parens alit et bona nutrix
Sit ars sit fortis portus et ara male.
Tudomány olyan kincs, kinél soha jobb nincs, taplallya eteledet
Nincsen ez föld felett, sohol olly szegelet, hol nem találsz kenyeret
Szerencse ha szédít, ez viszont meg épít, neveli értékedet.
9. Unus pro multis quamvis pro sontibus insons
Pro multis unus justius hercle perit.
Jobb egynek sokakert, hogy nem soknak edgyért, halalt-s-veszelyt szenyvedni
Hazája kedvéért-s-szabadulasaert, vérrel földet festeni
Mint annak vesztevel-s-tsak kis sérelmével maga éltét megnyerni. || 11.
10. Qualis Rex talis grex, si bene Rex bene vult grex
Mutua sic Regem cura gregemque beat.
Mikent szelid juhok, együgyü bárányok, pásztor után sietnek
Jobbra vagy balkézre, jó vagy gonosz füre általa vezettetnek
Igy Királyt az joban gyakran penig rosszban [az] közrendek követnek.
11. Quem sua non tam vota movent quam publica quique
Non sibi sed populo consulit ille placet.
Az ki hazájának, inkább mint magának, szolgál az ditsirtetik
Ha közjonak örül, fut fárad a körül, elteben betsültetik.
Holta után penig, neve fen áll fottig, sirban sem zároltatik.
12. Pulchrius est unum Civem servare Monarchae
Hostes quam forti fundere mille manu.
Országokkal bíró-s-azon uralkodó, világi nagy rendeknek,
Nem terjeszti hírét, bátor oncsa vérét, harczon sok ellenségnek
Ugy, mint ha életét, örzi-s-békeségét, hiveinek-s-népének.

13. Consilio quicunque suo sapit haud sapit ille
 Consilio alterius qui sapit, ille sapit.
 Ki maga tanácsán, nem mas javallásán, jár az gyakran meg botlik
 Ha ül a tetőn, tántoroghat ottis, nyakra főre sikamlik
 Azert az az eszes, ki ha dolga veszes, él tanácsal-s-nem romlik.
14. Nil obiter sed quicquid agit cunctanter id omne
 Caesar agat: sapiens cor mora namque facit.
 Nem illet bölcs szívet, hozzá nemis férhet, igen hirtelenkedni
 Mert az el lött nyilat, meg haladván ijjat, nehéz viszsza rántani
 Végét meggondolva, halkal hozzá nyulva kell dolgozhoz kezdeni. || 12.
15. In pretio pretium est sic non virtute potestas
 Saepius at pretio venit et aere fides.
 Ez rosra ert világ, olly, kibem méltóság, nem jó cselekedettel
 Sőt gyakrabban kincsel, kerestetik penzel, inkább mint sem erdemmel
 Arannyal kötelét, fonnya hit gyeplőjét-s-érzi kárát vesztével.
16. Si vivos laudare vetat pudor: ipse placere
 Vivus: laudari mortuus inde volo.
 Eltedben szeressen, minden: sem dicsirjen, teged ez világ szája
 Mert ez elmulando, de amaz allando, nevedését varja
 Rothadás nem bántya, ha fed-is föld hantya, sír nevedet nem zárja.
17. Vitrix fortunae sapientia qui sapit ille
 Sperando superat fortunam omnem atque ferendo.
 Jadczik az böltsesség, nala tsak nevetség, szerentse változása
 Ha réve csendes-is, vagy szélveszszel zugis tengerének habzása
 Roszban jót remélve, jóban rosztul félve, él nints tantorodása.
18. Corpore quo major Princeps, et major honore
 Major eo Princeps esse labore debet.
 Mentül nagyubb tisztre, meltságosb székre, emel teged szerentse,
 Elmedet munkára, szivedet az jóra, annál inkább serkentse
 Hogy dologtól szünvén, tsak henyelest üzvén, lelked törben ne ejtse.
19. Scilicet ipse ferox ultorem ulciscitur ultor
 Liber et a poena vix abit inde nepos.
 Boszszuság tételnek, öldöző fegyvernek, verrel vetett határán
 Másod harmad izig, neha penig fottig, vért aratnak tarlóján
 Az mindenkor félhet, ki tsak boszszút üzhet, hogy folyamik vér torján. || 13
20. Si minus in Patria, patriae jacet inclutus Heros
 At bene pro patria qui jacet ille placet.
 Nincsen az rosaknak, ki nyílt violaknak, olyan kedves illattya
 Mint ki hazájáért, -s- nem maga javaért, földön veret folytattya
 De az otthon ülő, -s- tsak magának élő, roszzs, eszt semminek tartya.
21. Qui terret plus ille timet, metui cupit ille
 Sed metui quovis plus timet ille loco.
 Kit sokan rettegnek, vagy reszketve néznek, meltan felhet másoktól
 Mert ha félelemből, és nem szeretetből, tiszteltetik sokaktól
 Gyakrabban sok egynek, árt mintsem edgy többnek, meg győzetik azoktól.
22. Non bene conveniunt pietas et summa potestas
 Sic pietas regno saepe dat acta locum.
 Kegyesseg jamborság, földi uralkodas, ritkán ülnek edgy székben
 Termeszettel öszve, kettőt különbözve, nem járhatni edgy fekbén
 De eszt nem hiheti, kit kegyes jó tisztí, vitt Királyi setczelben.
23. Qui vult multa loqui non opportuna loquetur
 Semper: sic linguae se docet esse malae.
 Kinek nyelve tsak peng, szíve vele nem zeng, ritkan vonszon jó nótát
 Mint nem edgyező húr, daraboson gyúr -s- túr, ha nem nézi a kotát
 Eszből hát kevesbet, mint a nélkül többet, szóilly avagy tsak edgy jótát.

24. Mars dubius victorque cadit victusque resurgit
Qui fugit, huic merito nulla corona datur.
Retegő szívekkel, kétséges elmékkel, nem lakik az vitézség
Az ki harczon tsak fűt, méltán annak nem jut, győzedelmes tisztesség.
Ha hódgya fénlíkis, setétell ködlik-is, bátor szűben nints kétség. || 14.
25. Nemo potest Pluto pariter servire Deoque
Sic et adulator nullus amicus erit.
Nem lehet két Urnak, s kettős akaratra, eczersmind kedveskedni
Istennek s ördögnek, illy el vált ket félnek, kivanságot követni
Nem szokott igasság, állandó barátság, hízkelkedőnél lenni.
26. Omnia quae prodit sine vano publica fama
Crede mihi verum dicere fama solet.
Kösség a' mit hirdet, gyakran az ugy lehet, szél nem indúl fuvatlan
Királynál mit titkon, suttognak piaczon, beszellik titkolatlan
Ne veld hát semminek, híret az kösségnek, mert be telik untalan.
27. Tantum decrescit fortuna superbia quantum
Crescit fortunae quae comes esse solet.
Gyakran jo szerentse, -s- kevésység bilintse, mulatnak edgy asztalnál
De uralkodások, -s- sokáig lakások, ne remenlyed edgy háznál.
Mert hol kevelység forr, szerentsenek ott tor -s- halal fekszik lábánál.
28. Aut surda aut patiens magni sit Principis auris
Si nescis laesa bilis in aure sedet.
Keveset hallani, ha hallis de türni, kell az Uralkodonak
Mivel az fül kémje, szűnek tsengettyűje, -s- inditoja haragnak
Azert tsak olyat hally, gonoszt hogy ne forrally, magadnak vagy masoknak.
29. Parva quidem crescunt paulatim, magnaue fiunt.
Summa cadunt subito, magna repente ruunt.
Lassan lassan nőnek, kis dolgok fel mennek, mikent az erőss tornyok.
Nagyubb csattogással, romlanak zugással, az magas alkotmányok
Szelek nagy fát rontnak, békevel maradnak apro bokrok es kunnyók. || 15.
30. Par vitium cunctis et nulli fidere velle
Fide bonis diffide malis: si fidis amico
Fide quidem; sed tanquam inimico fide futuro.
Senkinek nem hinni, mindent megis hinni, nem fér okos elméhez
Joknak bizvást hihetcz, rosszszakat meg vethetcz, az illik bölts emberhez
Néha hitt embered, lehet ellenseged, veszelyt ragaszt eltedhez.
31. Ludit in humanis rebus fortuna licebit
Hanc reperire magis, quam retinere diu.
Könnyebb a szerentset, szemfény vesztő kintsét, fel találni sokaknak
Hogy sem meg tartani, vagy ladaba zarni, -s- békót lelmi lábának.
Szállason hol ma ült, holnap tüle leszsz hült, helyét hadgya nyomának.
32. Quid nisi dulce malum aut infama laeta voluptas
Corporis est, animae pestis et esca malis,
Kérdhetned mi lehet, -s- mi jókat szerezhet, világi gyönyörűség?
Testnek kevelysége, mezzel színelt mérge, gyomor vesztő édesség
Ki mint Judás csokkal, arúl festett jokkal, rabság hozó vendegség.
33. Sit piger ad poenam Princeps ad praemia velox
Nam virtus, magnos haec facit una Deos.
Az jó téteményre, mint sem büntetésre, Király legyen hajlandóbb.
Igy kegyelmesseggel, -s- engedelmesseggel, Orszaga leszsz allandóbb.
Mert az ki tsak sebhít, -s- jó írral nem enyhít, bírodalma romlandóbb.
34. Fertilior seges est alieno semper in agro
Vicinumque pecus grandius uber habet.
Irigységnek férge, -s- fő szédítő mérge kinek szívet el fogta
Lelkében gyötrődik, elmeje törődik, nints még éjjelis nyugta.
Edesb más epéje, mint sem maga lépje, neki Sátán eszt sugta. || 16.

35. Si lucri bonus odor ex re quaque pudori
Quid mirum praestat si quoque, turpe lucrum.
Akarmiből jüjjön, az kints tsak meg gyülyön, de kedves a nyereség.
Nyerhess bátor szenán, avagy hitván szalmán, tavezik a szegénység
De nekem úgy látzik, joknakis így tetczik, eszt szegyenli tisztesség.
36. Heu miser in mediis sitiens stat Tantalus undis
Et poma esuriens proxima habere nequit.
Tantalus kádgvának, s torkig ért árjanak, a ki hallotta hírét
Ahoz mértékelye, hasonlonak vélye, fösveny embernek bérét
Kinek hájj ösztövé, -s- még a vaj sem kövér, fojtja kívánság vérét.
37. Non minor est virtus quam quaerere parta tueri
Casus inest illic hic erit artis opus.
Sokat jól keresni, -s- igazán szerzeni, nem utolsó tisztesség.
De oltalmazása, -s- gyűjtött jók tartása, sem legkissebb eszesseg.
Az első nehezen, szerzed avagy könnyen, birnod penig mesterség.
38. Fortior est qui se quam qui fortissima vincit
Moenia: nec virtus altius ire potest.
Harczon sokat győző, Rabot szijra fűző, vitéz ember mezőben
Nem lehet hiresebb, bar győzedelmesebb, Juliusnál üzőben
Mint ki akarattját, birta indulattját, -s- fékit tartja kezében.
39. Saepe victorem nova non vetus orbita fallit
Sic socium socius non vetus imo novus.
Regi kerekedhez, -s- probalt fegyveredhez, olykor többet bizhatol
Mert sokszor ujj szekér, tör, kard es ujj fegyver hol nem vélnéd ott romol.
Igy ujj barátotdúl, mint régi társodtúl, hamarébb csallatol. || 17.
40. Corpora magnanimo satis est prostrasse Leoni
Pugna suum finem cum jacet hostis habet.
Mikent az Oroszlan, vadakkal harczolvan, csendesedik azokhoz
Kik nem keménykednek, söt engedelmesek, viadalban magához
Ellenség hodoiva, fegyverétis nyujtva, ütközetnek véget hoz.
41. Curia pauperibus clausa est dat census honores
Census amicitias pauper ubique jacet.
Boldogtalan élet, kiben az ítleit, most barátság utan jár
Kapun sugorogva, szivében sohajtva, szegeny igasságát vár,
Hamiss gazdag ben ül, szegeny özvegy kin hül, penzel nyilik mert a zár. || 18.

[Diszítés.]

42. Ex libris arma et armorum iura discuntur.
Mint kellyen kezdened, vagy jól el vegezned, hadakozó szándekod
Igaz okból van-e? azzal nem edgyezé? hadi hír kiáltásod,
Régi fő könyvekből, mint atczel tükörből, könnyen meg tanulhatod
43. Satius est mori quam assidua spe et expectatione vitam perdere.
Hosszasz varakozás, kételkedő habzás, halálnális nehezebb
Mint sokáig félned, edgyezer által esned, ellenségeden könnyebb
Fegyverrel harczolni, sem kétséggel vinni, jobb és ditsiretesebb.
44. Ex bello pax, ex pace ubertas.
Roppant táboroknak, vérről folyt hadaknak, vége a szép bekeség
Kiből nyugalom, nem kevés jutalom, következik -s- csendesseg
Isten áldásából, ember munkájából, szarmazik így a hűség.
45. Miles non emendus sed legendus.
Az jó gondviselő, -s- okos had vezérő, Fejedelemnek tisztí
Hogy ne pénzen vegye, söt választva szedgye, vitézít mikor gyűjti
Igy terjed hatalma, -s- meg áll birodalma, ellenségét győzheti

46. Magni Ducis est poena et praemio dignitatis nomen tueri.
Az nagy Fejedelmek, hadi fű Vezérek, igazán ditsírtetnek
Okos fenyítékekkel, adakozó kezzel, ha fel ekesíttetnek
Meltóságok ered, birodalmok terjed, jó hirrel nevedeknek. || 19.
47. Fortes creantur fortibus et generis virtus nobilitat.
Nem szokott körmevel, igen nagy erővel, a Sas légyhez rugdosni
Vagy szelid gerlicze, természettel öszve, fesszékéből születettni
Jó erkölts nemesít, jámborság ekesít, jó hirt tud terjesztetni.
48. Fallax bonum Regnum.
Bírodalom olly tör, ki mindenkor rád tör, hidgyed bár uralkodó
Melly ha nevelkedik, gondod sokasodik, felhetez hatalmaskodó
Ha nem jársz okoson, ott romlasz az gáton, hol nem vélnéd akadó.
49. Mens bona Regnum possidet.
Tökéletes elme, olly kinek félelme, nints az uralkodásban
Mellytől ha válik-is, bátorságos ugyis, az maganos lakásban
Mert senkit nem sértett, sőt joval ertetett bizik igasságában. || 20.
50. Non vox sed votum non musica chordula sed cor,
Non clamans sed amans clangit in aure Dei.
Az az idvesseges lelki szent tisztelet
Melly Istenhez szível nem szájjal közelget.
51. O! quae stultitia est Deus emit sanguine servos
Mercari exiguo nos piget aere Deum.
Minket szent veren vett Christus az haláltól
Mi restellünk edgy penzt adni menyországtól.
52. Invia virtuti nulla est via sola beata
Monstrat iter coelo, laus comes huic et honos.
Tövisszes darabos az virtusok uttya
De Egben boldogság-itt tisztesség ára.
53. Ignem caesa silex et aquam dat spongia pressa
Laesa magis virtus lucet et astra petit.
Verve kova tüzet ad spongia vizet
Szoritva: Virtus-is sertve csapkod eget.
54. Quod grano plostrum, quod ferro lima, quod auro
Fornax, hoc homini crux solet esse pio.
Reszelővel atczél fenlik -s- arany tüztől
Ujjul az ember is kereszt viseléstől.
55. Qui bene se noscit bene noscit is omnia vivum
Sic faciem speculi fulgor in aere refert.
Orczad szennyet tükör szokta meg mutatni
Nem kitsiny böltsesség magadat ismerni. || 21.
56. Corrige dum tener est pueri cor, cernis ut arbos
Spernit vim, virgam flectitat ungve puer.
Nehéz az agg fábúl gúst tekeríteni
Könnyebb gyermekedet míg kitsiny oktatni.
57. Tres hominis pestes auri fames, ira, libido
Praecipitant erebo sola vel ista viam.
Az arany szerelme, harag és bujaság
Pokolra vezető serény kalauzság.
58. Lapsus equo perit alato dum Sidera stranat
Bellerophon cautus si sapis alta fuge.
Rended felett való, dolgokra ne készüly,
Hogy mint Bellerophon lórul esven szedüly.

59. Dum sese fraudat sua rodit et ossa malignus
 Quamvis dives opum vivit avarus inops.
 Telhetetlen fösveny az csonton rágódik,
 Ehen marad gyomra -s- foga vásolódik.
60. Dispereunt male parta, Deum divinaque quaere
 Eumenis injustas pulvere vertit opes.
 Az hamis gazdagnak rosszszul gyűjtött kintse
 El vész idő előtt ha fordul szerentse.
61. Lubrica verba cave digito compesce labellum
 Pressa angvilla manu lubrica rite manet.
 Sebes az el lött nyíl nehez visza vonni
 Igy a' ki mondott szót visza teriteni. || 22.
62. Tutus honos siluisse leaena elinguis Athenis
 Servatae Patriae praemia digna tulit.
 Az okos halgatas senkinek sem artott
 Sokaknak jutalmat -s- tisztesseget adott.
63. Plus ratio quamvis praestat Polyphemus Ulyssis
 Cernis ut arte ferus lumine cassus abit.
 Okosság erővel többet vihet végben
 Győzte Polyphemust Ulysses ekképpen.
64. Cantus plena cicada, sed est formica laboris
 Illa eget haec frugum semper abundat ope.
 Pítrütsök enekléssel nyarat vesztven tölti
 Munkalkodvan hangya télre kintset gyűjti.
65. Pisa canis fugitat crepitantia territus utre
 Conscia mens folii territa voce pavet.
 Az kit belől furdal lelkiismereti
 Csak level zörgesis aszt hamar rettentí.
66. Difficile est animi semper caelare dolorem
 Nec facile est tristi fingere mente iocum.
 Keseredett szünek fájdalomat titkolni
 Nehéz : s bus elmének játékot formálni.
67. Quisquis apes undasque timet spinasque roseti
 Non mel, non pisces non feret ille rosas.
 Ha árát bélesnek mindenkor fel veted
 Ehen marad gyomrod nem sirosul inyed. || 23.
68. Dextra facem fert laeva librum rotat ala per altum
 Ars, labor, ingenium te super astra vehunt.
 Munkával tudomány -s- elme kinél fenlik
 El hadgya a földet -s- égben emelkedik.
69. Stultitiam simulasse loco sapientia summa est.
 Böltseseg olly helyen bolondsaggal élni
 Hol lehet eltedet azzal megmenteni.
70. Arbor honoretur cujus nos umbra tuetur.
 Kinek árnyékaban fejedet nyugotod
 Haladatlansággal bün aszt meg bantanod.
71. Quis sis, quis fueris, quis eris semper mediteris.
 Mi vagy és mi voltál, mi lesz gondolkozzál.
 Utáld meg a' földet menyben vagyakozzál.

72. Quid sum? quis? qualis? quantus? quotus? unde? quibusve
 Ortus avis? quorsum tendo? quibusque viis?
 Vermis, homo, malus, exiguus, posthumus, ab imo,
 Talibus et cretus, nitor ad astra, fide.

Mi vagyok? kitsoda? mitsodás? és menyi?
 Hanyadik? és kiktől mondatom származni?

Hova? merre? fereg gyarló ember menni,
 Akarok: én kis por hittel égből lépni. ||

24.

73. Luscinae cuculum cantu praeponit asellus
 Auricolae asini censor ineptus habet.

Mit tud ujj ajtóhoz az oktan borjú.

-S- Szamár, madarak közt melyik a' szebb szavú

Filemile szőlő szebben vagy tarvarjú

Veszett pered, bírád ha tudatlan tanú.

74. Aethiopem quid stulte lavas quid tempora fallis
 An tenebris noctem posse cavere putas.

Mi haszna szeretsent szappannal dörgölni

Vagy inad szakadva a szél után futni

Bolondság kezdeddel arnyekhoz kapdosni

Meg sérszel ha erőd felett fogsz emelni.

75. Vive domi tibi vive sua domus est optima, tergo
 Cochlea ceu propriam fertque refertque domum.

Alatson kunnyóban szabadsággal élni

Jobb mint sem a nélkül arany hazban lakni

Idegen fal alatt jókkal bővítködni

Izetlenb, Hunnyodban hogy sem szűkölködni.

76. Sanguine Pigmaeo grus rapta ulciscitur ova
 Pro patriis fas est belligerare focis.

Szabad, jókkal taplalt nevelő hazáért

Sok verrel keresett nemzedet földéért

Halálíg harcolnod a szép szabadságért

Miként Pigmaeussal a Darvak feszke kert.

77. Qui frugi fortisque vir est nec vincitur auro
 Nec ferro: Curius testis ut ipse probat. ||

25.

Kitsiny szeltül gyenge nádszál hamar indúl

Méllyen gyökerezett nagy fa meg sem mozdúl

Jó -s- gonosz szerencse fegyver vagy aranytul

Alhatatos férfi lába nem tántorúl.

78. Princeps indoctus sine doctis totus inermis
 Organa ceu subito foliibus orba jacent.

Miként az Orgona fűvő nélkül halgat

Notat rajta senki rendesen nem nyomhat

Igy jó tanács nélkül Király meg nem álhat

Bírodalma könnyen -s- országa romolhat.

79. Virtutis comes invidia.

Jo tselekedetnek ditsíret jutalma

Nintsen edgy uttyais járhatatlan -s- sima.

Követi mellesleg-irigységnek nyoma

De nem fél rosdatul mint szép arany alma.

80. Nihil laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabili-
 tate atque clementia.

Miként tsillagokkal, a szép ég-tündöklöklik

Kegyelemmel Király, mint gyöngyül úgy fenlik.

81. Aut verba aut verbera.

Az holott az intés -s- szep szó nem használhat

Ott mint ökrön ösztön, talam vessző foghat.

82. Fortuna reverenter habenda.
 Világ javainak törrel hánt mezeje
 Szerentse halmának sikamló teteje. || 26.
 Melyre ha ki állott vigyázzon elméje
 Hogy tántorodással ne szedüllyön feje.
 Nem szokott edgy helyben mulatni szerentse
 Könnyen rosra nyilik ajtaja kelintse
 Sokakat meg fogott színnel kent belintse
 Mérget adott mézért halál hozó kintse.
 Okoson kell azért az étellel élni
 Ha méltóságban vagy magad úgy viselni
 Világ habzó révén tudgy jól által kelni
 Szerentse játékját kell mindenkor félni.

[Diszítés.]

*Következnek | Nemelly joságos tselekedeteikről -s- velkekről is-irt Szent Irás-
 béli | példás Versek. || 27.*

- Engedetlenség.* Engedetlenségnek szomorú példája
 Paraditsomnak meg tiltott gyümölcs fája
 Magat s minket vesztő Adamnak almája
 Torkunkon akadott izetlen torsája.
- Hit.* Hittel Isten előtt lele kedvet Abel
 Aldozattya füsti földön nem terült el,
 Egben jó illatú szaga hogy hatott fel,
 Kisírtetéek lelke Angyali sereggel.
- Irigység.* Kain, ösztövérral aldozék Istennek
 Nem mene fel égben illattya füstinek
 Irigysége véret artatlan Abelnek
 Ontá -s- lön példája boszszuság tételnek.
- Kegyesség.* Enoch ki szüntelen tsak az Istennel járt
 Ez világot tartvan mint gazt -s- veszendő sárt
 Mulandó jók helyett menyei áldást várt
 Kit fel vivén Isten lelke, egekkel zart.
- Hosszu élet.* Isten kegyelmének hosszú élet jele || 28.
 Kilencz száz esztendő Matuselah éle
 Hatvan kilencz feli : nekünk rövidüle
 Eletünk : mert vétünk naponként többüle,
- Isteni irgalmasság.* Száz husz esztendőig tűrő nagy kegyelme
 Az első világhoz Istennek szerelme.
 Hogy haragra válék, viz özön félelme
 El burita mindent halálos gyötrelme.
- Reszégység gyümölcse.* Noé habok közzül hogy meg szabadúla
 Szőlőt plántál -s- annak borátul zajdula
 Szemérmét nem fedő Cham ellen buzdula
 Aldasa fiához atokká fordula.
- Engedelmesség.* Engedelmességnek Abrahám tüköre.
 Kezében fel huzva van éles fegyvere
 Hogy ontassek azzal fia piros vére
 Meg igazulás lön szandekanak bére.
- Vakmerőség.* Égbéli felségnek le száll Istensége
 Ercs jól : Sodomának tüzzel lenne vége
 Sóó bálvannya válék Lótnak felesége
 Mert vissza tekinté nagy vakmerősége.
- Választás.* Megtsalatkozhatnak Isáknak szemei || 29.
 Mond : Jákobi az szó de kezek Esavi
 Isten penig tudgya mint álnak szívei
 Mert számán ismeri kitsodák övéi.

- Isteni szabadtítás.* Moses veszszejevel oszlott tenger vize
Isten szabadtító kegyelmenek méze
Pharahot meg fojtó keseredett ize
Kit Izrael partrul tsudalkozvan neze.
- Zugolódás.* Pusztában Sidoknak bujdoso tábora
Teremptője ellen hogy zugolódásra
Indul: nem vitetik be az Canahánra
Nekünk -s- fiainak örök példájára.
- Könyörgés.* Buzgó könyörgésünk Isten győző eszköz
Altala meny -s- föld közt rontatik el az köz
Josue könyörög — napot állit s kötöz
Illyes imadsága szaraz földet öntöz.
- Reménség.* Nem tsalatkozhatik meg a jó reménség
Hitnek lampasával valamely szivben ég —
Földi türes után szállása lesz az Ég —
Ez által Chalebnek adatik Öröksege.
- Erösség.* Tsak az lehet erős kit Isten erössit
Gyakran szegyent valhat a' kit ő nem segít || 30.
Sámson nagy dolgokat ez szerint végben vitt
Szamar által ezret ölt ő mikor így vitt.
- Kevélység.* Kevélységnek szégyen vallas az jutalma
Izetlen gyümöltse hidd nem arany Alma
Babilon tornyának hol van most nagy halma
Le voná -s- el rontá Istennek hatalma.
- Fiaknak Atyakhoz valo engedellensege.*
Kegyes jó Atyának engedetlen fia
Szemedet ki vájja a völgynek hollója
Joab mérges nyila szived által járja
Jusson eszedben hát Absolon cserfája.
- Vitézség.* Isten batorsága a jó vitézségnek
Oszlattya felhőjét szivünkbul kétségnek —
Hitünk kisdéd köve fejét ellenségnek
Töri: -s- örül David Goliath vesztének.
- Edgyesség.* Gyöngynel drágább köve a szép edgyességnek
Bizony edgyik resze amaz épületnek
Mellyben vége nintsen az örök életnek
Mutattya példáját Moses -s- Aron ennek.
- Szeretet.* Idvességünk edgyik szárnya a szeretet
Kit Istennek lelke szivünkben gerjesztett.
Menyei tűz által mint taplót elesztett || 31.
Jonathan ket szivet edgy testben rekesztett.
- Öröm.* Az Isteni öröm lelkünket vidittya
Szomorusagunkat mint ködöt oszlattya
Búzgó éneklesre szent Annat indittya
Samuelt kis fiát ölénben szorittya.
- Gazdagság.* Jó -s- gonosz szerentse szegénység gazdagság —
Nem történetből van akarmely méltóság.
Isten aldasatul függ kints, érték, jóság
Nem arthat Jakóbnak Lábányi ravaszág.
- Böltesség.* Az jó böltességnek kedves tudománya
Bötsösebb mint drága könek adománya,
Ezert Sebának is Királyné Aszszonya
Látni Salomonnak személlyet kívánnya.
- Bekeseges türes.* Bekeseges türes lelkünket építi
Sok kisirtetinknek tüzet is enyhíti
Hitit reménségét szent Jóbnak segíti
Pallyját vegezvén oda fel vezeti.

- A' nyomorúságoknak haszna.* Isten haragjának szél veszes tengere
 Ostorozásinak mély örvenyü ere
 Manasses Királynak hogy lelkeig ere
 Vétkei meg vallá, Istenéhez tére. || 32.
- Mértékletesség.* Mértékletességnek drágalatos kintse
 Kivánom hogy Isten lelkem ezzel hintse
 Josephnek példaja szívem erre intse
 Mertékletlenségből elmémet serkentse.
- Alázatosság.* Alázatosságnak lelki méltósága
 Eget innen alól erő magassága
 Szelidséget termő idvesseges ága
 Christus példájával tanit erre maga.
- Alhatatosság.* Alhatatosságnak erős közsiklaja
 Mellyen épült lelki harczunk oskolája
 Igaz vallásunknak ez lehet próbája
 Edes mesterünknek kedves ő igája.
- Hypocritaság.* Hypochritasagnak kárhozatos vetke
 Mezzel kent méregnek halál hozó étke
 Mellynek csalard sziben rosz faj szülő fészke
 Joab ily szín alatt Abnert által verte.
- Embertelenség.* Magát felre vonván embertelenség áál,
 Társa kedvetlenség mellyel edgy ágyban hál
 Nintsen ő asztalán másnak-is rakott tál.
 Maga étkétül fül embertelen Nábál.
- Fösvenység.* Telhetetlenségnek baráttya fösvenység. || 33.
 Mint láthatatlan tűz szívet emeszt -s- úgy ég.
 Nints kívánságának meghatározott vég
 Mint lopó Achánnak köz praeda nem elég.
- Igasság.* Tántorodás nélkül meg áll az igasság
 Mindent felül múló tiszta tulajdonság.
 Kit sem kints felelem sem győz háboruság
 Nem erősebb ennél Bor, Aszszony, Királyság.
- Háládatosság.* Háládatosságnak kedves ő jósága.
 Mint jó téteménynek költsönös valtsága.
 Isten -s- emberek közt bötsös méltosaga.
 Salemnek Királya lehet bizonsaga.
- Adakozás.* Költsön ad Istennek a ki adakozik
 Azert szükségében meg nem fogyatkozik
 Sok színü aldással tárháza virágzik
 Rebeka illy kintsel, már égben lakozik.
- Emberség.* Emberseg éltünket jokkal betsülteti
 Jo hirrel nevünket folytattya -s- élteti
 Abigail Aszont kedvessé téteti
 Kiralyi setczelben pompáson ülteti.
- Szelidség.* Szelidség királynak nyakában arany láncz.
 Szekit erőssítő romolhatatlan sáncz
 Ellenben negédség veszedelmes gancs -s- ráncz
 Kiert Roboamnak osztatek jajos táncz. || 34.
- Tekozlás.* Nintsen olly temerdek ősi érték -s- osztlás
 Kit meg ne emésztszen végre a tékozlas
 A Tékozló finak mit hozza pazarlás
 Vala kívánt etke válún az abarlás.
- Igaz mondás.* Mi lehet kedvesebb fénnel a szép Napnál
 Bötsösebb jószággal az igaz mondásnál
 Kinek szégyen vallás nem ül asztalánál
 Égben szent István-is lépék ez lámpásnál.

- Ragalmazás.* Irigység fészkeben termett ragalmazás.
 Attya az Hazugság: s- gyanus tudakozás
 Dajkája: Türéssel üzetik ez fajzás
 Artatlan szent Pálnak volt ez oltalmazás.
- Gyűlölség.* Az jó békeességnek gyűlölség rontoja.
 A melly szűhöz forratt ennek rosztaploja
 Nem vehet ott erőt szeretet szikrája
 Saulnak Davidhoz mutattya példája.
- Harag.* Harag emberekben olly vétke indulat
 Jókhöz -s- gonoszokhoz úgy hozzájok ragatt
 Melly nélkül üressen senki nem is maratt
 Kit szent Pál -s- Barnabás példája meg mutat.
- Aruttatás.* Roszt gyümölcse tellyes vetek az Árulás. 35.
 Titkos mesterséggel lesz az el Pártolás. ||
 Tsókkal Christusát is árulta el Judás
 Kérlek Isten engem illy vétkekkel ne láss.
- Bujaság.* Bujálkodó élet magunk testét veszti
 Hirünket nevünket rut motsokban ejti
 Lelkünket Pokolban vég nélkül sillyeszti
 Ammonnak életét halálra készíti.
- Hazugság.* Mint hogy Hazugságnak ördög lehet Attya
 Magához hasonló szintén ő fajzattya
 Embert nagy veszélyre ez gyakran jutattya
 Ananjas Saphira példája taníttya.
- Házasság.* Amaz ditsős kertben kezdetett házasság
 Istentül parantsolt szent dolog -s- nagy jószág
 Mellyel házasok közt meg áll a tisztaság.
 Jutalma vég nélkül lesz örök boldogság.
- Banal.* Banat lelket testet emészt és úgy fogyat
 Belső velökre-is az búslulás bé hat
 Szívet-is mint éles Tör ez által járhat
 Mária példája itt eszedben juthat.
- [Dísz.] || 36.

In locum 2. Corinth.: 12 x 7. 8.

- Szent Pál oldalában hegyes ösztön Sátán
 Ki miatt tsak nem lén mondgya hiti fottán
 Háromszor könyörge ezért szibül -s- osztán
 Illy válasz adaték könyörgése után.
- Elég légyen néked Pál az én kegyelmem
 Mert erőtlenségben erőmet végezem.
 Hitekben gyengékhez jelen segedelmem
 Hol fogy az reménség ott van gyözedelmem.
- Szegény lelkemetis im ez ösztön sérti
 Tántorodott hitem habja el meríti
 Kételkedő szívem pokollal ijeszti
 Ha Isteni erő hamar nem segíti.
- Jövel azért Jesus szent Atyámnak fia
 Bünnel terhelteket ki magához hijja
 Kergesse el Sátánt erőss kardod ijja
 Ki mind untalanul lelkem várát vijja.
- Siess-is ne késsél véred harmattyával
 Megsebhett szívem mosogassad azzal
 Ne hadd elfojtatni szövevényes gazzal.
 Tisztíts: jutalmaztass egek büsöldgyával.
- Erre téged Uram nem érdemem vigyen.
 Mert az régen meg hült, nálam edgy csepp sintsen
 De irgalmasságod ebben eszköz légyen
 Kiért neked lelkem mond ditsőség -s- Amen. || 37.

Felseges Ur Isten hozzád kiált lelkem
 Sok bűn -s- bánat miatt meg eped bus szivem.
 Tsak te reád bizza magát szegény fejem
 Tudván nints kivüled sohult segedelem.
 Reménségét mert ki szent nevedben veti
 -s- Nem tsüggedez benned tántorogván hiti
 Aszt jobb kezed -s- erőd mindenütt segíti
 Soha ellensége meg sem szégyeníti.
 Az nagy tenger habja, vizeinek árja.
 Sziklás havas uttya vagy fertők motsárja
 Nem sillyeszti veszti, tüled el nem zárja
 Ur Isten te tüled óltalmát ki várja.
 Tarts meg azért kérlek Uram légy kegyelmes
 Mert tudom haragra szived kesedelmes.
 De irgalmasságra kész füled figyelmes
 Ahoz ki bűnetül előttd félelmes.
 Eletét -s- nem holtát kívánod te annak
 Ki érzi sully terhét vétke nyalábjának
 Mutatván sebeit fekélyes vóltának.
 Néked: -s- vár orvoslást tüled fájdalmanak.
 Rajtam nyilván érzem álnokságim terhét
 Fertelmes vétkeim lelkem nyomó követ,
 Imé ki oldoztam szivem dohos sebet
 Irgalmasságodnak nyujts gyógyító irét.
 Jessé gyükerétül származott veszsző szál
 Kegyelem virágja kinek ágain áll ||
 Hiszem jó illatya ennek hogy rám is száll.
 Nálad van bűnünket hordozó erőss váll.
 Sok szegény nyavalyás vétkektől ijettek
 Nem te általadé botsanatot vettek?
 Mikor kegyelemért lábaidhoz estek
 Tantorgó hitekben meg erőssítették.
 Tudom jól példáját Péter Apostolnak
 Kit midőn félelme tenger habjainak
 Tsak nem el merite: ki nyujtott karodnak
 Ereje tartá meg irgalmasságodnak.
 Vallyon Publicanus honnan nyere kedvet
 Mellyét vervén nálad lele idvességet
 Phariseus penig ki jókkal kérkedett
 Üressen előled Templombul ki lépett.
 Avagy Magdaléna rut bűnökkel tellyes
 Lábaidhoz esvén szeme hogy lén könyves
 Nemde bűn bocsátva keleé fel nyertes
 Kiért téged ditsirt, és vólt engedelmes.
 Nékemis hitemet ezek erőssítik
 Peldájokkal igyem hozzád siettetik
 Könyörülly rajtamis lelkem fohászkodik,
 Vers fejekben nevem rendel jegyeztetik.

AMEN.

38.

|| 39.

Az Olvasohoz.

Mint setét Bányából aranyat széd Bányász
 Zavaros vízben-is fris halat fog Halász
 Berkes rút erdőben szép vadat öl Vadász
 Madarat éjjelis tud fogni Madarasz.
 Ugy Ennius gazzan Maro gyöngyöt szedett
 Illatlan virágján mint méh gyűjtött lépet
 Kiben illy Posványról hordott edes mezet
 -s- Mint drága festekkel verset vele színlett.

Borzas Rithmusimnak így salakja között
 (Kit tudatlanságom túl túl edgyben tüdözött
 Elmem penyeszt, rosdát rüllok le sem-üzött)
 Ha mi olyat találsz kit jó végre füzött.
 Vedd mint illik tülem -s- ély hasznodra véle
 Ne fujjon rám érte mérges nyelved szele
 Zoilussal se szólly rágalmat felöle
 Fedezze hibáit szereteted jele.
 [Hogy sugár szárnyával Sass repülne Délre
 Eles szemmel nézván az Tiszta Nap fenyre
 Nagy Ecclipsist vete Féél Hold Erejére
 Setétség tamada Duna két felére.
 Mars-is Bellonával Egekbül érkezvén
 Földet Vízet festnek vérrel, fegyverkezvén
 En-is Huszth várának kösziklás tetején
 Iram ez Versekét fejem szédelegvén.] ||

Közl: ALSZEGHY ZSOLT.

RÉVAI MIKLÓS EGY LEVELE 1798-BÓL.

Révai pihenésre és költői munkálkodásra kedvező hely gyanánt foglalta el 1797-ben, Esztergomban,¹ a poetika tanszékét. Reményében csalódott. Az iskolában uralkodó fegyelmetlenség kihívta javító szándékát; ez tanártársai és igazgatója közömbösségén nemcsak hajótörést szenvedett, hanem Révainak is sok kellemetlenséget szerzett. Hamarosan belátta, hogy nem egyéniségének való helyre és viszonyok közé került. E miatt fordult az alább közölt levélben Medgyesi Somogyi János udvari tanácsoshoz, a ki neki pártfogója és a magyar cancellariánál referens volt. Jó embere 1799 júl. 10-ikén Bécsben kelt levelében Révainak »három rendbéli leveleiről« tesz említést. A mi levelünk ezek közül való lehet, mert az ebben is kifejezésre jutó panaszkodás miatt ígéri meg Somogyi, hogy »én az igaz ügye mellett Ftdő Urnak, mindenben hathatósan ki kelni, és az üldöző balszerentséivel szemben szállani legnagyobb szerentsémnek és kötelességemnek fogom tartani«. (Csaplár Benedek, Révai Miklós élete. IV. k. 398. l. 1. jegyzet.)

A befolyásos ember ígéretét beváltotta. Révai életrajzában több helyen van arról szó, hogy 1798-ban exhortatorra volt szükség Sopronban, »a hová (Révai) csakugyan kívánczozott is, meg kívánták is«. (Id. m. 344, 348, 350. lk.) Az alább közölt levél bizonyítja, hogy ő eleinte nem Sopronba kívánczozott, hanem Komáromba; oda sem professornak, hanem directornak. Az esztergomi igazgatónak az intézettől való távozásakor adott ajánló sorai mindenben megerősítik Révainak a most nyilvánosságra jutó levélben önmagára vonatkozó jellemzését: dicsérik, de a tudásánál és munkásságánál fogva őt megillető helyre mégsem kerülhet. Kultsár Istvánál e levél írása idején még meglehetősen jó viszonyban volt, de mintegy előre érezte az 1798 aug. 23.-án kitört nyilvános pörösködést. Ezért nem bánta volna, ha helyette esetleg Kultsár nyeri el a komáromi director-

¹ Ebben az időben itt még nem a szentbenedekrendiek tanítottak.

ságot; ösztönzi is őt ennek kérésére. Felsőbb hatóságának iránta való ellenszenve egy-két költeményében gyökerezik. Az üldöztetése miatt érdeklődő egyik pártfogója Budáról »válaszul azt kapta, hogy Révainak a Lutzáról költött enyelgő versezetei miatt haragszik rá oly erősen Szerdahelyi«. (Id. m. 290. l. A verseket lásd Révai: *Elegyes versei* 128. 141. s k. lk.) Novák Chrysostom apát, ekkor már pécsi főigazgató, és Orbán titkár, hasonló okok miatt voltak iránta rosszindulattal. A maga mentségére közölte Révai pártfogójával a Sz. Imre hercegről szerzett énekét; ezt levelében mellékelten küldte el azzal a kéréssel, hogy Orbán secretarius úr »hadd lásson e' félét is,« továbbá a levélben olvasható verset. Betegeskedésére, nyugalomba kívánczolására és az iskolai fegyelem lazultságára is utal ebben a levélben, de megemlékszik a maga buzgóságtól áthatott iskolai tevékenységéről is, főleg a templomi énekszerzés terén. Ám fáradozása hiábavaló volt. A csaknem egy évig húzódó egyenetlenkedésben nem nyert igazat. Arról a vágyáról tehát, hogy vezető állásba jusson, ismét le kellett mondania. Ezért az 1799 júl. 6-ikán kelt folyamodványában a rhetorika tanári székét kéri Komáromban. Pártfogója, Somogyi udvari tanácsos, már aug. 29-iki levelében értesíti Révait sub rosa, hogy Komáromba »pro Rhetorica docenda« megy át. (Id. m. 400. l. jegyzet.) Itt továbbra is aprólékos munkakörben kellett tengődnie annak, a ki nagyra-hivatottságának máris annyi fényes tanújelét adta.

A levélben előforduló Rozsos Pál cz. püspök, veszprémi kanonok, pártfogója volt Révainak, a praefectus pedig Szentgyörgyi Gellért, volt pálos szerzetes, a levélírónak barátja és támogatója.

A közölt levél egy lovászpatonai tiszt lak padlásáról került elő. A Somogyi családnak volt ott birtoka, mely örökségképen szállott a pápai gróf Esterházy nemzetségre. Jelenleg a tatai kegyesrendi főgimnázium Tata-Tóvárosi Múzeumában van és annak tulajdona.

Méltóságos Udvari Tanácsos Úr!

Kegyes Uram és Pártfogóm!

Nagyságodnak Ditső Neve' napjára alázatosan jelentem háláadatos igaz szívből származó örvendezésemet, 's újítom most főképen mind azon kívánásaimat, a' mellyeket egyébkor is állhatatosan szoktam az Élő Istennek bé mutatott áldozatim között gerjeszteni Nagyságodnak, mint Kegyes Pártfogómnak, Jótévmőnek, 's Eletelem Megtartójának épségeért és boldogulásáért. Vezesse az Isten Nagyságodat mennél előbb arra a' fő fényességre, mellyet a' Felséges Udvar készít már Hív Szolgájának, a' Haza pedig ohajt egyik Ditső Oszlopának. Nagyságodban találja fel ezek után is az Igaz Érdem 's az üldöztetett Jámboreség az ő Kedves Védelmőjét, Gyamolgotóját, és Elő mozdítóját!!!

Nagyságodban helyeztetett bizodalمام bátorít, hogy ezen alkalmatossággal tudósítom állapotomról is. A' Komáromi Directorságot igen szerettem volna. Már korosodom 's nagyon fogy erőm napról napra, tizen nyóltz esztendő't töltök a' nyilván való tanításban, oda nem számálván a' Praefecturákban töltött nyóltz esztendeimet. Mindenütt hivatalomban híven eljáró buzgóságom mellett igyekeztem a' Hazának szolgálni,

a' mint tőlem ki telhetett, még viszontagságim között is, nevezetesen pedig a' szelíd érzesű tudományokban. Mind ezekre meg érdemelhetném már a' nyugodalmasb hivatalt, a' hol hátra lévő esztendeimet a' Kedveltem Muzsáknak inkább feláldozhatnám. De ennek kérésétől el rettentett Novák Apátúrnak tavali irgalmatlan bánása, annyival is inkább, hogy Nagyságodnak biztatását nem vehettem. Collegám, Kultsár István, a' Rhetoricae Professor talám szerentsébb lehet, a' kit magam is ösztönöztem ezen hivatalnak kérésére.

Én szüntelen kesergéssel epesztem magamat szerentsétlen állapotamon. Mert mikor semmit se kérek, meg isméri, mi fáradhatatlan vagyok hivatalomban, magasztalnak igyekezetimért, jutalamra méltónak neveznek; de mihelyest jelentem magamat valamiért, azonnal meg fordúlnak a' szép szavak, kígyót békát kiáltanak reám. Látom, útkon vagyok. Azért eltekéltem már magamban, hogy kitérek előlök. Azon kívül is nem győzöm már hivatalomat, kivált olly buzgósággal, mint én teszem: szememmel sokat szenvedek, egészségem is meg gyarlódott. Esedezni fogok, hogy tizen nyóltz esztendeimre, a' Literaturában tett fáradozásimra, kegyes tekintetet vessenek, 's engem Pensióval vigyaztaljanak, hogy kaján szemek elől magamat valahol megvonva tsak magamnak 's a' Muzsáknak élhessek. Hogy erre útát törhessek, a' kereszt járó héten lerándúlok Budára. Engedelmet kérek Nagyságodtól, hogy bátran megírhassam, mire mehetek ügyemben, 's hathatós Közbenvetéséért is esedezhessem.

Az Isteni Szolgálatot ebben a' Gymnasiumban nem igen jó rendben találtuk Collegámmal. Ennek helyre állítására kivált a' Templomban Énekeket írtam össze, szebb modulationa tanítottam az egész ifjúságot, a' melyre a' nép is lelkiiképen épül. Azt tsodáltuk főképen, hogy nevezetesen Esztergamban, se Szent István Királyt, sem Imre Hertzegét nem tisztelték. Azért Imre Hertzegét Aloysiussal példál össze kaptoltam, 's ugyan Aloysius énekének melodiájára *Coeleste lilium miri candoris* etc. Imre Hertzegről is éneket szerzettem, a' mellyel itt Nagyságodnak is kedveskedem. Igen gyönyörű melodiával bé hoztam Szent István Király énekét is, a' mellyet a' Nitrai Gymnasiumból kaptam, *Corde, voce, mente pura*, etc. Szent Imre Hertzeg énekét, kérem Nagyságodat, ne terheltessek Orban Secretarius Úrral is közleni, hadd lason e' félét is, ha annyira botránczik a' szegény Lutzában. De bezzeg olvastam az idei Komaromi Kalendáriumban éneket Sapho Poetriából Magyarra fordítva. Remeke a' jó íznek. Meg nem állhatom, hogy Nagyságoddal is ne közöljem.

Az Venushoz, az Hajnali Tsillaghoz Ének.

*Ollyan Istenhez lehet ám hasonló,
Ollyan Istennél, ha szabad, nagyobb, ki
Állal ellenben gyakran ülve téged
Nézeget, hallgat*

*Szép mosolygásban; ragadoznak engem
Szem, fül, orr, száj, test, mihelyen redő O
Szép Venus nézek, nem is adhat egy szót
Osloba szájam.*

*Nyelvem el sorvad, puha izeimbe
Tűz sziklyák folynak, füleim magoktól
Tsengenek, keltős szemeim be fogja
Dufla selétség.*

No! el bujhatik ez elől az átkozott Lutza Énekese, pirúlhat, hogy ki tettek rajta a' Komáromi Múzsák. Mitsoda kellemetes gyengeség e' már, *nem is adhat egy szót ostoba szájám!* (Így!) Hát a' *dufla selétség* mitsoda helyes kiejtés! hogy a' többit ne említsem.

A' Méltóságos Grófnét, 's Nagyságos Rozsos Püspök Urat alázatosan tisztetem, és kezeiket tsókolom. Köszöntöm a' Pepi Úrfit a' Praefectus Úrral, 's a' Kis Asszonykákat. Magamat pedig a' midőn tovább is ajánlom Nagyságodnak Kegyes Pártfogásába, maradok holtig örök háládatossággal tartozó szívvel és mély tisztelettel

Nagyságodnak

Esztergam 12 Majusb. 1798.

Alázatos Engedelmes Szolgája

Révay Miklós mk.

Közli: AGÁRDI LÁSZLÓ.

GR. TELEKI LÁSZLÓ LEVELEI PULSZKY FERENCZHEZ.

(Első közlemény.)

A Magyar Nemzeti Múzeum nagynevű igazgatójának, Pulszky Ferencznek, levelezése az 1898—1900. években a Múzeum birtokába jutott. E gyűjtemény irodalmi, történelmi és tudományos tekintetben egyaránt becses. Kiválogattuk belőle Teleki László leveleit, s a következő lapokon átadjuk a nyilvánosságnak.

Pulszky *Életem és korom* cz. munkája II. kötetében a következőket írja: »Mit mindent tettünk külföldön, mit terveztünk, mit reménylünk s reményeink, mennyiszor csalódtak, ezt legjobban láthatni gróf Teleki Lászlónak azon időben hozzám intézett leveleiből, melyek a közvetlenség érdekével bírván, hivebb képét adják akkori tevékenységünknek, mint a mit harmincz évvel később emlékezetemből írok.« (294. l.) Ezután közli Teleki huszonnyolcz hozzá írott levelét. E közleményt egészíti ki a jelen közlés, mely a többi összes leveleket adja. A Pulszky közlött levelek a Múzeum gyűjteményében mind benne vannak. A Pulszky közlése néhány lényegtelen kihagyást és másolási hibát leszámítva, hű. A hol nagyobb kihagyás történt, a kihagyott részt közlöm. A leveleket betűről-betűre híven másoltam, de a világosan látható íráshibákat kijavítottam, a hiányjeleket az *a'*, *e'* és *'s* mellől, a kötőjeleket a kérdő *-e* szócska mögül elhagytam, s a nagyon is ideges interpunctiót egyszerűsítettem.

Az idegesség — jellemzője e leveleknek. Ideges benne minden: a stílus, a gondolatmenet, a kézírás. De ép olyan jellemző a fáradhatatlan tevékenység is, a melylyel az emigránsok folytatták a maguk igazán sisyphusi munkáját. Pulszkynek igaza van: e leveleknél mi sem adhat

hívebb képet tevékenységükről. S hozzátéve, hogy e levelek hű tükörben mutatják egyszersmind Teleki László nagyszabású, nemes és tragikus egyéniségét is, valóban érdemesek a közlésre. Kuszált, lázas soraiban a *Kegyencz* írójának érverése lüktet.

1.

April 12-ikén. (1849.)

Kedves Barátom!

Szörnyű fogfájdalmaim miatt még nem írhattam neked. Most is csak egy pár szót — könyörgök, küld el nekem vissza Kossuth levelet! — szükségem leszsz reá! — Nem gondolnám, hogy azt hírlapok útján a maga *eredeti* formájában közölni lehessen — hanem más alakba kell önteni. Mit gondolsz te? — holnap bővebben írok neked erről! Még Drouyn de L'huys-vel nem szólhattam, hanem holnap hihetőleg látandom őt s az eredményről aztán tudósítandlak. — Nem sokat reménylek! Isten veled holnapig. Irj nekem, ha időd leszsz, kérlek!

Hiv barátod
Teleki.

2.

Kedves Barátom!

Küldök neked a mai postával 50 példányt kis munkámból, ámbar nem hiszem, hogy 50 példány (különösen frank nyelven) hatással lehessen Angolhonra. Munkám inkább a publicumhoz van intézve, mint sem status férfiakhoz — a tudósok belőle mit sem tanulnak! Ha a hírlapok Angolhonban e munkának ismertetésével nem foglalkozandnak, úgy az 50 példánnyal célt nem érünk. Blackwoodban megjelent cikknek igen kívánnám néhány példányait bírni! valamint ha mit küldhetnél azon cikkekből, melyeket írtál (többek közt az osztrák alkotmányról írtál) még pedig néhány példányokba — igen szeretném! Honunkból nem érkezik levél. Hír terjed, hogy a miénk rendben vannak. Az olasz események Romában interpellatiót vontak maguk után s a kormány minorításban maradt. Az elnök mind a mellett folytatni kívánja ezen reactionarius politikát s egy igen tüzes levele jelent meg a hírlapokban Oudinothoz — mely ma nagy interpellatiókat vont maga után, melyek holnap folytattnak fognak. — A közvélemény mind inkább az elnök ellen fordul és ki tudja, mi történik e napokban. Most érkezett hír Constanczinapolyból, az orosz követ, Grabbe, ki a portát megkívánta nyerni, tökéletesen *échouirozott* s a porta erősebben áll, mint valaha. Elküldtem Splényit — s épen most hallottam, hogy Bóthy Constanczinapolyba érkezett — jelentik épen, hogy a magyar kormány egy futárt küldött hozzám, ki most Marseilleben van s mintegy 2 nap múlva itt leszsz. Odillon Barrot-val, a miniszerelnökkel szóltam — pártunkon látszék lenni. — Most most kell tennünk. — Il faut battre le fer tant qu'il est chaud. — Ne feledd el a *Coburg-Koháriakat* — ez Magyarhonban popularis eszme — s ott hol vagy, használhat — én a Bonapartékat dolgozandom. Leveleidet vettem — de Splényi ajánlt leve-

leit nem. Még ott lakom, hol laktam — másodszor irom már. *Rieger* itt van Austriából, összeköttetésbe teend vele Czartoriczky, ki épen itt volt. — A közvélemény igen foglalkozik az oroszokkal! Isten veled.

Paris. Május 9-ikén.

Hived
Teleki.

3.

Paris 13. Majus.

Kedves Barátom!

Ismét vettem leveledet. — Jó, hogy Angolhonban is meglehetősen ütött ki az interpellatio, de nálunk, mint megírtam, a Drouyn de Lhuys felelete brillans volt — föl lehet talán nállatok használni. Ma már írásban megtettem a ministernél köszönetemet s holnap a hírlapokban megjelenik ez iratom. Ein Hand wascht die andere, én popularitast szerzek a ministeriumnak s tölle appuit várok. Még a futár nem érkezett meg. Nem sokára futárt küldök az elnökhöz, őt a legközelebbi diplomatiai eseményekről tudósítani. Utolsó levelemre, kérek, minél előbb válaszolj. Zepresztinek (?) egy iratot küldök — ő kívánta és minthogy mindent a ces (így!) propres frais kíván tenni, gondolom, nincs benne veszély, ha kérelmeinek engedek. Azomban tégy, mint jónak látod s csak azon esetre add neki át az idemellékelt iratkát, ha helyesled. Isten veled! holnap ismét írok.

Hived
Teleki.

4.

— — — — —
Bikkessy ezredes van itt. Holnap megy Londonba. Credentionalisai vannak Angliához — de gondold meg, kedves barátom, hogy mikor Bikkessyt küldték, akkor még sem Méreyné, sem Irinyi nem voltak Magyarhonban, — s tehát különösen téged érdeklő levelemet Kossuth nem vette volt. Azon levelek után meglátod, hogy téged bíznak meg! Addig ne hadd el az ügyet. Bikkessy megbízásáról senki sem tudand — ő magát egészen subordinálandja neked. Bizalmasan szóltam vele. Azért még is ne mond meg neki, mit írtam Kossuthnak rólad — nem akarom, hogy tudja. Egyébbbaránt azt, hogy te nélkülözhetetlen vagy Londonban s ő helyedet nem pótolhatja ki, neki egyenesen megmondtam. Isten veled!

Paris, Junius 5-ikén 849.

Hív barátod
Teleki.¹

5.

— — — — —
adtam neki adressedet. Ő az *Atheneum clubban* található. Az ki[t] utolsó leveledben mint a Londoni titoknokságra alkalmatost emlétsz, igen derék egyén lehet — de gondold meg, hogy még Magyarhonból pénz

¹ Pulszky a levél elejét közli, de a levelet tévedésből július 8-áról keltezi.

nem érkezett és koldulni nem mehetünk. Irj Orosz Józsefről! Ő is várja leveledet; nem tudom, mit mondjak neki, mert antecedentiáját nem ismerem. Isten veled! — — — — —
Bikkésit nevemben szívesen köszöntsd. Holnap neki is írok.

Paris, Junius 10-ikén 849.

P. s. Ha az, kit Szarvady ajánlott, nem akar fizetést és conclusiozva van, hogy ingyen akar szolgálni, úgy aztán megjegyzésem nem áll — és parancsolj velem, mert *semmivel* minden esetre szolgálhatok.¹

6.

Kedves barátom!

Tegnap akartalak tudósítani a magyarok sora felől — de nem bírtam már tovább írni. Dufaure azt mondja, hogy excessust követtek el. — Én nem tudom, mit költhetett reájok francia kormány — csak azt tudom, hogy nekem azzal együtt, mit Türr kapitánynak adtam volt, 3300 francomba kerültek. — A ministère de l'intérieurből kaptam ez iránt notát, melyben én envoyé de Hongriennek vagyok czímezve.

Paris 1. Julius. 849.

Isten veled,

barátod
Teleki László.

7.

— — — — — Ha lehet, mondd meg neki. — Épen most írja, gondolom, Miltsné, 18. Junius azon hír érkezett Berlinbe: — *Görgei tökéletesen meg verte Rüdigert, 8000 magyar és 20,000 orosz-osztrák esett el Mosonnál.* — Valjon igaz-e — ?

Isten veled.

Teleki.²

(A többi hiányzik.)

8.

Pulszkynak.

Itt voltam. — Érdekes hírek jöttek Constanczinapolyból — Lüderst Fogarasnál csakugyan megverték, Brassó tömve sebzettekkel. Egy más orosz divisio, mely Moldvából akart az oidozi (így!) passuson át törni, szinte megverettetett. Berlihi hírek szerint, melyek Bécsből 13-ikán indultak el, Jelacics iszonyuan meg van verve és Pachevich (így!) is Miskolcznál, ez utolsó Bem által. Bécsbe nem hiszik, hogy Debreczent bevették az oroszok, mert ezt csak a Wienerzeitung abendblattja és nem a reggeli főkiadás közölte.

Andrássy Gyula Konstantinápolyban van — erről bővebben szólnok majd veled, igen érdekes levelet kaptam Bronnetól, mely mutatja,

¹ A levél többi részét Pulszky közli.

² E töredék nincs keltezve, de a benne előforduló dátum szerint 1849. nyaráról való.

milly confusióba van a mi magyar diplomatiánk. Sok mondani valóm van. Mikor találkozunk? Otthon leszek — hiszen hat órákor a Lordok házába megyünk. Ha nem írsz; nálam várlak el.

Julius 20-ikán (1849.)

Isten veled.

Teleki.

9.

Paris 17. aut. 1849.

Kedves barátom!

Henningsennel nem tudom, mi történt. Egyik nővére Mademoiselle H. de Henningsen (ki 12. Tandock Street Bedford square lakik) ma írt hozzám s kérdezteti bátyja szállását — a másik nővére az apáca — levelet írt hozzá és kért, adressálnám, mert azt hiszi, hogy bátyja már elment. A Henningsenhez intézett levelet ide mellékelem; ha még Londonban volna, átadhatnád neki, ha már elindult volna, postára kellene tenni, nem tudom, hová — te jobban tudod. Markovskival szólj azon ember iránt, kit Magyarhonba küldött. Itt volt Párisban, de az ajánló leveleket nem adhattam neki át, mert nem jött oda, hova utolsó nap érkezett. A levelet tehát egyenesen Constantinapolyba expedáltam.

Két dologra kérek: egyik, hogy ha lehet, Mademoiselle H. de Henningsennek adj bátyja iránt resignementokat, (így!) legalább mond meg neki elébbi szállását; a másik, hogy azon esetre, ha Henningsen csak ugyan nem ment volna el, kérd el tőle leveleimet s küld el nekem. Dolgaid Angolhonban jól folynak — gratulálok. — Nekem itt sok bajom, majd hogy meg nem örülök — Isten veled, kedves barátom — Summer iránt már írtam. — Nődet tisztetem.

Hived.

Teleki.

Wass Samu írt. Követ akarna lenni Amerikába, de abból ugyan csak hiszem, hogy semmi sem leszsz. Írtam neki: mondtam, jönne vissza hazánkba, különben megfélekedeznek rólla.

10.

Kedves barátom! Andrassy Gyula levelét már elküldtem. Csodás, hogy 25-ikén Constantinapolyban még mit sem tudtak Görgey megadásáról.

Jó, hogy Palmerstonnal szóltál, én is szóltam Tocqueville, mindent ígért s mondja, tett is már. A francia politica most bizonyosan változni fog az *Elnök* római dolgokat tárgyzó levele következtében. Falloux és Ruthieres már lemondtak a ministerségről. Lamoriciere fogja, mint mondják, a Rulhieres helyét kipótolni. Sokan és pedig okos emberek, a háborút bizonyosnak tartják. Isten veled. Kérlek, felelj a Kiss leveléhez adott soraimra.

Hived

Teleki.

Szarvady még bizonyos híreket fog veled közölni, melyek meglehetősen érdekesek. Holnap irand. Egyébbaránt minden csak oda redukálódik, mit eddig is már többnyire tudtunk.

Paris September 8-ikán. (1849.)

Lichtenstein azt írja, hogy az oroszok Kossuth fejére 60000 forint díjt tettek; — a Zichy család pedig 40,000 forintot. S ennek következtében 40 serb utnak is indult már Kossuthot fölkeresni. Kossuth bizonyosan Törökországban van.

11.

Kedves barátom!

A hírlapok egy Czartoriskynál tartott conferentiáról szólnak, melyben mi is — Rieger is részt vettünk volna. — Tudod *te*, hogy *sokat* beszélgettünk *hasonló* tárgyakról, de soha *conferentiákat* nem tartottunk. Az egész *procès verbal* alaptalan és oklevél gyanánt se ellenünk, se Czartorisky hg. — se Rieger ellen nem szolgálhat. Mi illyesmi protocollumokról mit sem tudunk, valamint tanácskozmányokról sem. Én így nyilatkozom mindenki előtt s tiszta lelkiismerettel tehetem, mert igaz, mit mondok. Gondolom, ha [te] is nyilatkozandsz e tárgyban, egyhangzásban leendsz velem. Czartorisky itt van, szoltott velem e tárgy fölött, ő is így nyilatkozik. A protocollumról ő mind eddig mit sem tudott.

Oh! ha tehetnél valamit Palmerstonnál a végett, hogy Magyarokban maradó ismerőseinkkel gyöngédebben — kevésbé barbár módon bánjanak, mint történt eddig!! Én már ismét szoltam ez iránt Tocqueville. Sokat ígért, de szavát valjon tartandja-e?! Hiszed-e, hogy Orczyné, Vukovicsné fogva vannak. Kérlek, írd meg nekem, mit ezekről tudsz. Még egy dolgon kellene ügykeznünk — azon, hogy a Magyarországi dolgok szerencsétlen vége következtében egyenetlenség ne támadjon a Magyarok és Slávok s különösen Lengyelek közt. A jó egyetértést minden módon föl kell tartani. Csupán ez adhat jobb jövőre reményt. Ha erre nem ügyelünk, egy ügyünk örökre veszve leszsz. Daimburghit láttad-e? Igen jó volna, ha el lehetne tölle venni a leveleket — mert az e félékét most sok rosszra lehetend használni és semmi jóra nem. Isten veled. Nődet tisztelem. Cobdennek, Dudley Stuartnak sok szépet. — Ha Kossuth megérkezik, kérlek, tüstént tudósíts. Isten veled. Paris September 13-ikán. 849.

Híved
Teleki.

12.

Paris September 16-ikán. (1849.)

Kedves barátom!

Nem igen hiszem, hogy czélszerű volna *most* nevem alatt ezen tárgyban nyilatkozványt adni. Czartoriczky se adott declarációt — én legalább nem tudok felőle. Nehéz előre megmérni a kifejezéseket — az ember talán olyat is mondhatna, mi az ügynek ártatna — az ember egyszersmind sokat is, keveset is mondhatna — ez a bökkenő minden

ilyes aláírt nyilatkozványokra nézve. Elég az, hogy ama *procés verbal* minden tekintetben *apocryph* — hogy annak legkissebb nyomatékot se lehet tulajdonítani — s ezt tudatni lehet mindenkivel. A magyarországi hírek egész szomorítók. — Ha tehetnél valamit a szegény elfogottakra nézve! Csekolicsné, Orczyné soha se elegyedtek politikába, ezt becsemremondhatom, mert bizonyosan tudom. Sympathiáért pedig senkit sem lehet büntetni.

Mi Orosz Józsefet illeti — én neked rólla nem írtam — mert nem méltattam az embert arra, hogy rólla írjak. Én nyomorult tol ajnak tartom — osztrák kémnek — és soha vele egy társaságban élni nem fogok. Menjen ő vissza, Ausztriába, úgy nem leszz ott bántódása.

A szegény *Wimmernek* nem tudom, mit beszélt róllam — ki akar vele békíteni!!! — azt vettem észre leveléből, hogy nem ismer. Azért ez ajánlatára nem is feleltem. Neked tartoztam vele, hogy nézetemet Orosz iránt megmondjam. Fölhatalmazlak, hogy add tudtára neki is, ha kell. Én *Oroszszal* nem akarok többé érintkezésbe lenni; *nem akarom* őt *ismerni*, *refugiének* épen — de épen nem tartom.

Isten veled! Nődet tisztellem!

Híved

Teleki.

En Tocquevillel szoltam már s ismét szólni fogok vele — talán tehet még valamit. Szívesen áldozom véremmel barátimért — azt, hogy miattam másokat kínozzanak, nem türendem.

E különféle papírdarabokra írt levelet olvasván, azt fogod talán hinni, hogy leveletem sajtnak szántam? Nem bizony. Csak tévedésemnek tulajdonítsd.

Ps. Szarvady nevembe írt neked egy meglehetősen érdekes levelet s távollétemben — nem tudván lakásodat, Sivekinghez adressálta.

13.

Paris. Sep. 30-ikán 1849.

Kedves barátom. Most kaptam egy érdekes levelet Andrássytól — Szarvadynek átadtam, hogy veled közölje. A refugiékról írhatunk ezután is — és majd classificálhatjuk őket Kossuttal egyetértőleg. Oroszt kivéve osztom nézeteidet. Majd eléadjuk okainkat mindketten. Addig is feleletedet várom utolsó levelemre. Mi engem illet, elhiheted, hogy ha bár confiscálják is mindenemet, még sem fogok senkinek is terhére lenni — e tekintetben nyugodtak lehettek mindnyájan.

Mi Kisst illeti, még nem tudni, dolgai miként állnak otthon — de minden esetre bátyjától reménylhet. Jelenleg azonban nincs pénze.

Bikkessynek menyit a pénze, nem írhatom meg — mert nincs rólla tudomásom. Az iránt nincs kétségem, hogy mind ő, mind Mérey (ki már itt van) feleségestül a refugiék sorába tartozik; sokkal inkább, mint Orosz, ki Bécsben épen nem tartozott a compromittáltak közé! De hiszen kár Oroszra nézve szót szaporítani — ismerned kell őt — s tudnod, hogy már egyszer eladta magát — s tehát igen könnyen meg-

vehette őt Austria másodszer is. Az én velei jelenetem csak pótló adat a többihez; mellynek előadásával nem kívánlak fárasztani. Mert különben levelem igen hosszúra nyulna.

A 20,000 francot, nézeteid szerint, vissza adandom Branichinak. Mert hihető, hogy ő e pénzt nem arra szánta, mire most használhatnák. E tekintetben veled egy véleményen vagyok.

Cobdennek minden szépet részemről. Csak támogassa a Portát is — jól dolgozik. De már Palmerston is tehetne valamit, mert Andrászi Gyula szerint az angol követ igen gyöngén viselte magát. Goldenhof és Czartonski az iránt tudósítottak, hogy Canning kormányától a Dardanellákhoz flottát kért, és a legújabb hírek szerint a földközi tengeri angol flotta már Constanczinápoly felé közelg. Ha ez igaz volna — s ha a Porta tagadó válasza mellett megmarad, úgy könnyen háború üthet ki. S ennek resultatuma roppant lehetne; előre ki sem nézhető! — Te a közvéleményre hatva s Palmerstonnal szólva sokat tehetsz Angolhonba. E kérdés nem dől el olly rögtön, mint gondoltuk volna. Én szoltam már Tocqueville, ki mindent ígér — de én nem sokat reménylek tőle, mert kezei kötvék. Komárom mellett mit tehetünk? — Üzenjünk-e nekik valamit? Americaba lehetséges leszsz talán pénzt, fegyvert, hajót szerezni, mennyi csak kell; — az americaiak közül sokan, kik itt vannak, szentül ígérnek. Egy amerikai megy ma Londonba — *Saunders* nevezetű (sok fegyver van dispositiójára, befolyása is van Americában). Lakik *Trafalgar Hotel* — *Trafalgar square* — ugyan kérlek, keresd föl. És mond meg nekem aztán, mit gondolsz. — Lehet-e Americában egy expeditiót előkészíteni; és illy expeditio képes volna-e Magyarhont megmenteni? Bém is már Widdinben van. Feleletedet várom. Isten veled! Nődet tisztetem.

Teleki.

14.

Paris. November 15.-ikén 1849.

11. rue de la Paix.

Kedves barátom! Szerencsés nap, két levelet vettem tőled. Cobden levelét fordítottam, holnap küldöm a *Cölninek* — nagy hatása leszsz — Bach az egész osztrák ministeriumban a legroszszabb. A Kossuth levelét is fordítottam, jó volna szerdán tenni be a hírlapokban, addig itt is elkészülünk. A beteendőkre nézve nézetedet osztom. A végét tehát kihagyjuk — meg minden olly kifejezést, mi vád sokakra nézve. Csak Görgéit kell abandoniroznunk! Meg a hol a királyságról van szó, ki kell hagynunk, hogy Görgéyt a koronával megkínálta és ki kell hagyni azt is, hogy hogy tőle (Kossuttól) függött volna a királyságot kívánni. Mind ez rossz vért szülhet — s talán némellyik — mint például Szemere felelnének. Vele egyébaránt a levelet nem közöltem. Jól vagyok Szemerével; találkozom vele mindennap (a levelet elküldtem), azt gondolom, hogy semmit nem fog hírlapokba igtattatni, mi Kossuthnak árt-hatna, de könyvet ír; addig, míg azt bevégzi, reményem, lehetünk reá hatással. Ugy hiszem, vele is jól kell lennünk. A Kossuth levelét ugy

kell nézetem szerint fordíttatni, hogy ne legyen kizárólag csak Angliához intézve, ez könnyen megtörténhetik, ha Kossuth terveit jövődőre nézve kihagyjuk. Nem kell Frankhont, különösen pedig Americát sérteni.

Én néha cikkeket írok, most is írtam az *Evenement*-ba (Victor Hugo lapjába) arról, mennyire nem tartatott meg a Comaromi capitulatio — és arról, hogy Hainau a capitulatio előtt amnistiát ígért 's legalább azt, hogy senkit többé kivégeztetni nem fog.

S írtam azon bánásmódról is, mellyel *Lonovicsot* illették. Victor Hugo igen jó barátunk. Isten veled.

Küldtem levelet Ujháznak Prágaiék által, mond meg nekik, hova küldjék. Még 4 ajánló levelet küldtem Wimmerhez, mind ez Ujházyt illeti. Négy az amerikai ministertől Marchtól, négy Sumnertől van. Isten veled.

Dudleyt — Cobdent soha ki ne feledd köszöntéseim sorából — néhány nap múlva Angolhonba megyek. Ird meg, mikor találkozunk — találkozunk kell. Nődet tisztelem. Isten veled.

Teleki.

15.

November 25-ikén. (1849.)

11. rue de la Paix.

Kedves barátom! Vettem leveledet — tökéletesen egyetértek veled mindenben. A Kossuth levelét tehát még nem publicáljuk. Elmegyek Londonba, mihelyt tehetem — akkorra, mikorra ottlétemet óhajtod az az jövő hó elején bizonyosan ott leszek — szeretnék még e hó végén ott lehetni; — jövő levelemben megírom, fogom-e tehetni. Klapka barátunktól épen most kaptam levelet — úgy látom, nincs velem megelégedve — majd írok neki — köszöntsd őt addig is.

Orosz, a mint látom, nem jó befolyást gyakorol Londonban. Én ezt előre hittem. Illy ember nem lehet barátunk.

Mindig azon leszek, hogy az emigratio egymás közt össze vesszen. Nem írhatok tovább — beteg vagyok.

Beöthy Ödön épen nállam van. Csodálatosan kiszabadult Ausztriából Bécsen keresztül. Horváth Mihály is itt van, mindketten köszöntenek.

Cobdennek, Lord Dudleynek ismét meg ismét sok gyönyörűt részemről. Nődet tisztelem.

Landford adressát nem tudom, jó volna, ha őt is láthatnám Londonban — ha teheted, írj neki egy pár szót.

Isten veled.

Teleki László.

U. I. Én, ha tehetem, még e hó végén ott leszek — készülök rá, de bizonyosan nem ígérhetem. Mond Klapkának, ne induljon még Deczember 1-én.

Cobden levele itt mindenütt igen nagy hatással volt.

16.

Paris December 3-ikán 1849.

11. rue de la paix.

Kedves Barátom! Mindig készülök Londonba és nincs módom indulni. Várok pénzt s nem érkezik. Onnan hazulról igen rossz híreket vevék vagyoni tekintetben; s annak csak ki nem tehetem magam, hogy koldulni legyek kénytelen kenyeremet. Azonban még minden reménnyel nem hagytam föl. Mától holnapra jöhetnek jobb hírek. Talán nem is szükséges, hogy épen most menjek Londonba. A Stambuli futár a sok köd miatt még mind váratik; érkezése napja, ide Parisba, különben November 28-ika lett volna. Igen félek az internement-től, — ámbár e tekintetben mindenki biztat. December 6-ikán aligha bizonyost fogunk tudni, mert a török-orosz kérdés még úgy hiszem, darab ideig függőben marad. E kérdésnek minden esetre nagy farka lesz. A politicalai helyzetek itt nem változtak. Az egyetértés a parlamentarizmus többség és az elnök közt napról napra bomlik. Mint látszik, igen gyűlölik egymást; — de egyik fél sem akarja a háborút megkezdeni — mert a kimenetelt előre kiszámítani nem lehet. Az utolsó törvények ez országban mindenütt nagy elégtelenséget szültek — a 10-ik December is közeleg, nem sokára hallunk valamit. Nem hiszem, hogy a dolgok sokáig maradnassanak mostani helyzetükben — vagy — vagy — Corlier-val igen jó barátságban vagyok — többször szoltam már vele. A *Patrie* igen csunya cikket írt az angolhoni sympathiákról November 25-ikén. Én mindjárt feleltem neki — s feleletem a *Patrie* 28. Novemberi számában részben megjelent, s a *Patrie* egyszersmind mindent visszahuzott, mit Kossuthról s Magyarhonról mondott volt. Ha lesz alkalom — olvasd el. A *Times*ban *Heckernek* egy levele jelent meg, melyben az ő elveire nézve igazolásul az mondatik, hogy mi a reactionariusokat ezereként lövettük agyon, ezt a vádat csakugyan nem tűrhetjük; s pedig annyival kevésbbé, mivel a levél a köllni ujságban is megjelent. Jól tennéd, ha magad neve alatt egy pár sor czáfolatot igtatnál a *Times*be Hecker ellen, úgy bánva vele, a mint érdemli — az az megvetéssel. Az oder és Breslaui hírlapokban Kossuth levelének (ugyan annak talán, melyet veled legutóljára közöltem) közhirül tétele — hirdetve van. Már csakugyan szeretném tudni, hogy ezt ki tette? Könyörgök, járd utána — szerintem nem jó volna, ha e levél Némethonban elébb jelennék meg, mint nállunk. Én Oroszra gyanakszom. Isten veled! Irj kérlek még egyszer, leveledet minden esetre elvárom itt. Annyival inkább, mivel Londonba utazásomat igen sürgetőnek nem hiszem. Klapka már elindult ugy-e? A parlament csak Januárban jön össze, tehát talán elég lesz, ha e hó végére elmegyek Londonba. Cobdent, L. Dudley Stuartot végtelenül s buzgóan — ajtattal tisztelem s köszöntöm. Mes respects à M-me de Pulszky. — Hiv barátod

Teleki.

17.

Paris 20. December 1849.

Kedves barátom!

Igen csodálkozom, hogy még mind eddig választ levélemre nem vevék. — A dolog pedig gondolom, elég érdekes — szintugy érdekel téged is, mint engem — még inkább, mert az oklevelet te közölted volt Oroszszal.

Tennünk kell valamit. Én a brochuret még nem láttam. Ki kell nyilatkoztatnunk, miben van a dolog — mert abból, mi ez iránt a hírlapokban megjelent, látom, hogy ama brochureben olly dolgok is foglaltatnak, melyek ügyünknek árthatnak. Te tudod már, mit közölt Orosz Wiganddal, tehát elvárom tanácsodat az iránt, hogy mi ketten mi nyilatkozatot tegyünk. Azt hallom, hogy Klapka el van kedvetlenítve, ezt igen sajnálom, mert igen derék embernek tartom őt, senki őszintébb tisztelettel, valóbb vonszalommal nem viseltetik iránta, mint én. Nehány nap múlva Londonban leszek. — Nem jó volna, ha ő visszavonulna.

A protestatióra nézve, melyet Klapka ide küldött, értekeződünk kell. Nekünk annak szerkezetére sok észrevételeink vannak — magát a protestálást is most czélszerűtlennek tartjuk, de hiszen még capacitálhatjuk egymást. — Isten veled! Minél előbbi választ várok. — Ezentúl, reménylem, nem mondansz ellent, ha Oroszt gazembernek állítom. — Isten véled. Dudleynek — Cobdennek s többi barátainknak minden kigondolható szépet. — Paget megérkezett — épen most vettem levelét, csak három napig marad Londonban — mond meg neki, hogy jövő Szerdán Londonban leszek — és egészen dispositiójára. Oh! be kíváncsi vagyok vele szólni. — Tüstént írok neki egy pár szót, addig is, míg bővebben írhatnék. Mond meg ezt neki. — Lakása, gondolom, Jermyn Street 37. — Kérdezősködjél utána, könyörgök, a számot bizonyosan nem tudom — de csak 3 napig marad Londonban. Levelét Klapkához vagy Szabóhoz adressálom, ki *Klapkánál* lakik. Azt mit küldeni akar, Paget adja neked át, ha Szerdán—Csötörtökön nem leszs Londonban — könyörgök, e commissiómat végezd el. Pagettel igen szeretnék találkozni, okvetlenül találkoznom kell véle.

A hozzá írt levelet azért küldöm Klapkához vagy Szabóhoz, mert tévedésből, levelét Kiss Miklós almariomába zártam, ki már nincs honn s csak ma estve jön vissza faluról, tehát P. . . . lakása számát sem tudom bizonyosan, csak annyit tudok, hogy Jermin Street — s ugy hiszem. 37., pedig ma kell írnom, mert holnap szombat van. Egy Kossuth által aláírt iromány közzeltetett velem, melyben általa (Viddinből) Henningsen neveztetik ki Komáromba kormánybiztosúl. Én a levelet apocryphnek tartom.

Könyörgök, ne feledd Pagettel szólni — !!! adja tudtomra, hol láthatom őt? Isten veled. Nődet tisztelem. Klapkának sok szépet. — Ama bizonyos brochurere nézve pedig ugy hiszem, abba velem egyetértessz, hogy kötelességünk mindent elkövetni arra, hogy ügyünket minden ártalomtól megóvjuk. Barátod Teleki.

Válaszodat várom. Pagethez írt leveletem hozzád küldtem volna, de nem tudom bizonyosan, nem vagy-e falun.

18.

Kedves Barátom!

E soroknak czéljuk csak az, hogy azok átadóját Nicolas Palvesco Urat, ki Magyarhonban mindig Kossuth mellett volt, és igen jelesen viselte magát s most is nagy rokonszenvvel nyilatkozik ügyünk mellett, szívességedbe, barátságodba ajánljam. Kérlek, légy neki hasznos, a mennyire teheted! Többek közt igen ohajt Klapka . . .¹ bemutattatni — könyörgök, tedd meg! Isten veled. — Nődnek tiszteletemet. Klapkának, Dudley Stuartnak, Cobdennek szíves köszöntésemet, mint mindig.

Deczember 24-ikén 1849.

(11.) rue de la paix.

19.

Kedves Barátom!

Örvendek azon, hogy mindenre nézve egy véleményen vagyunk. — Hiszen lehetlen, hogy ne értsük egymást; mert okos emberek vagyunk. Én ígéretem szerint már mult szerdán elindultam volna, ha Klapka generalis nem izeni, hogy vélem ez évben többé nem találkozhatik.

Holnap utnak indulok és így új évben vagy legfőlebb szerdán reggel Londonban leszek.

Orosz egy igen impertinens levelet írt Beöthyhez a Kossuth levele dolgában. Megérkeztemkor majd megmutatom neked. Isten veled. Nődnek, Dudley Stuartnak, Cobdennek tiszteletemet.

Deczemb. 30-ikán 1849.

Barátod
Teleki.

20.

Kedves barátom!

Két dologról kell veled az itteni menekültek megbízásából értekezni. Egyik azon köszönő levelet illeti, melyet ti Londoni magyarok az angol comitéhez, ahöz, mely Dudley Stuart auspiciuma alatt alakult s mely már közel áll a föloszláshoz, intézni fogtok. Ugyan is veled utolsó beszélgetésem alkalmával abban egyeztünk meg, hogy ti olly móddal fogjátok a köszönést szerkeszteni, miszerint mindamellett is, hogy az csak hála kijelentést foglaland magában, annak contextusából tisztán kiviláguljon, hogy a comité teendői még korántsem tekintethetnek befejezeteknek, hanem még a menekültek érdekében sok marad tenni való, mielőtt a kitűzött cél el lenne érve. Erre, tudom, jól emlékszel. Klapkával is szoltam ez iránt s ő is megegyezett benne. Mi itt abba állapodtunk meg, hogy az itteni Parisi menekültek hozzájárulandnak ama köszönő levélhez, ha még nem késő. Így tehát az itteniek nevébe s megbízásából arra kérek, ha még nem volna átadva a kérdéses levél, említnéd meg, hogy mi Frankhonban mulató magyarok az angol comité iránti nézeteiteket s érzéseiteket osztjuk s titeket megkértünk ama Comitének a mi köszönésünket és hálánkat is fejeznék ki. Könyörgök, írd nekem ez iránt minél előbb, szólj Szabóval is, ki tudni fogja, valjon

¹ A kipontozott helynél a levél kiszakadt.

írt-e már Klapka oly nemű levelet, minőt említék? mert ha az már át volna adva, azon esetre mi külön levéllel akarunk a ti köszönéstök-höz járulni. — Ha pedig még nem késő, úgy az itteniek nevébe föl-hatalmazlak és megkérek, miszerint nem név szerint, hanem általánosan, az itteni magyarok hálájukat is fejezd ki Dudley Stuartnak s társainak.

A másik fontosb tárgy. Tudod, hogy a jövő parlamenti sessio megnyitása után mindjárt Dudley Stuart a török kérdést fogja szőnyegre hozni és ez alkalommal a magyarokról is beszéllend. Az itteni menekültek közül többen levelet kívánnak az angol kormányhoz intézni a magyar ügy előmozdítása érdekében. Ez egyszersmind kérelem is volna, életjel is volna, buzdítás is volna, hála kijelentés is lehetne. (De kérek mind ezeket tartsd, a mennyire lehet, titokban, mert mindnyájunk nézete ellen van, hogy előre kikürtöltessék.) Én részemről és velem sokan kétkedünk abban, vajlon helyes-e most mindjárt írni egy illy levelet s nem célszerűbb-e a parlamenti debattok utánra halasztani, a mikor aztán, mind arra nézve, kihez intézzük ama levelet? a kormányhoz-e vagy egyes parlamenti tagokhoz? mind arra nézve, közhírré tegyük-e vagy sem? mind arra nézve, mikről keljen ezen iratunkban az előítéletek eloszlatására nézve különösen emlékeznünk? az ezen irat megszerkesztését megelőzendő vitatkozások következtében tisztában leszünk. És így könnyebben is fogjuk azt megszerkeszteni, mint tehetnők most, midőn egy egészen önnálló kérelmet adva be specificálnunk kellene, mit kérünk, és így könnyen azon dilemmába esünk, miszerint vagy sokat kérve az angol kormány előtt nevetségességeknek fogunk látszani, vagy keveset kérve, ön elveinket fogjuk ünnepélyesen megtagadni, s így compromittálандjuk magunkat hazánk s a világ előtt. Egyébbaránt még több ellenvetéseink is vannak. 1°. Ha az angol kormányhoz intézünk illynemű iratot; vagy publicáljuk a hirlapokban is, és ez esetben az angol kormányra nézve kellemetlen dolgot fogunk tenni s magunkat irányában ellenséges állásba teendjük — vagy nem publicáljuk és az esetben iratunk hatástalanul vészen el a külügyministerium irattárában. 2°. Ha egyes parlamenti taghoz intézzük, akkor a kormányt egészen mellőztük és rokonszenvre többé nem számíthatunk. 3°. Minden esetre az egész parlamenti debattenak Magyarhon fölött azon színt adná iratunk, mintha az csak a magyar agitációk következménye volna. 4. Föl kell használnunk minden alkalmat arra, hogy a magyar ügyről beszéltesünk a házban, és a házban kívül is; — mert táplálékot kell adni az angol rokonszenznek. Most a magyar dolgok minden esetre előjönnek, mert Lord Dudley Stuart szőnyegre hozandja azokat — ugy-e? Nekem legalább így mondta. Ha most írunk, később nem írhatunk, mert abban mindnyájan megegyezünk talán, miként nem jó igen sokszor lépnünk föl. Igen, de később írva, alkalmunk lehetne ügyünket ismét szőnyegre hozni. Így tehát most írva, midőn ez úgy különben is szőnyegen leend — később alkalmat leszünk kénytelenek mulasztani. Ezeken s t. e féleken alapulnak nézeteim e tárgyban. Sokan értenek velem egyet. De minden esetre, ha illy föllépésünknek a parlamenti vitatkozásokra vagy a kormány rokonszenvre valami hatása lehetne, úgy most is készek lennénk azt

megtenni. Erről te — s az angolok jobban ítélhetnek, mint mi itt. Arra kérlek tehát, hogy titokban, a nélkül, hogy más valaki megtudja, közöld nézeteinket Cobdennel, ki minden ismerőseink közt legjobban ismeri az angol állapotot, és Lord Dudley Stuarttal — s a szerint, a mit mondanának, add minél előbb tudunkra: írjunk-e? s most írjunk-e vagy később? — s kihez intézzük iratunkat? s közhíruvé tegyük-e vagy nem? — A parlament, ugy tudom, 31-ikén nyílik meg. Ha mindjárt szólsz Cobdennel és Stuarttal, ugy még idejében itt lehet válaszod. Könyörgök, tedd ezt meg érettünk, de ne szólj senkivel mással, mint kiket említék. Ha illy iratra szükség leszsz, egyetértőleg tehetjük föl ketten — a ki fölteszi, a másikkal közli. De valahogyan ne közöld most ezt a mi comiténkkal Londonban, mert nem oda való tárgy. — Senkivel mással, mint Cobdennel és Dudley Stuarttal! és kérlek, válaszolj hamar.

Bethlen Albert, ki most nálatok mulat, igen gyanus egyén. Előbb Zeyknek mondta magát, aztán itt Párisba Bethlen János fiának, Olivér testvérének — most Londonban azt állítja, hogy ő Bethlen József (Kurta József) fia. Egyébaránt se a Zeykeket, se a Bethleneket nem ismeri. Légy irányában vigyázó. Még egyet majd nem elfeledék! Wass Samu a fölött szomorkodott, hogy te Ujháznak és a többi oda ment magyaroknak azt mondtad volna, miszerint ő austriai spion. Nevetséges dolog! ne is mond, hogy nem mondtad, ugy is tudom. — Attestatumot kér töllem arra nézve, hogy ő becsületes ember. Irok neki. Kérlek, írd te is. — Adresse: Mr. Samuel Wass. New-York. 47 Bond Street. Isten veled! Nődét — Cobdent — Lord Dudley Stuartot tisztelem, mint mindig. Válaszodat várva várom!

20 — *Janvier 1850.*

Paris. 11 rue de la paix.

Hív barátod

Teleki.

21.

— — — Holnap más szállásra költözöm. 13. rue neuve St. Augustin. (*Hôtel du Danemarck.*) Sokkal olcsóbb a mostaninál. Leveleidet oda intézd.¹

22.

Paris. Február 7-ikén 1850.

13. Rue-neuve St. Augustin

Hotel du Danemarck.

Kedves barátom! Tegnap feleltem Lord Dudley Stuart levelére. Minden elintézve — itteni barátunkkal szóltam — s mire e levelem hozzád érkezik, már hiszem, Lord Dudleynek már át leszsz adva, a mi kérdésben forog. Kérlek, szólj vele, kérdezd őt, minden rendben van-e? s vette-e leveletem — mellyet tegnap intéztem hozzá? (34. St. James's place ugy-e?)

¹ A levélből csak ez az utóirat van meg. A postabélyeg 1850. jan. 30.

Reclamatíódhoz még egyet csatoltam Kossuthra nézve, melyben kijelentém, hogy azon hír, mintha Kossuth Mazzinivel és Ledru Rollinnel együtt akarna hírlapot szerkeszteni, merő koholmány. Mind a két reclamatíót megküldtem több hírlapoknak — a *Napoleon* nem adta, de a *Journal des Debats*ban, *Indre*ben, *Opinion publique*ben, *National*ban, *Événement*ban kijött, s ennyi, úgy gondolom, elég. A Napoleon nyomorult hírlap — hatása, illy koholmányok miatt, naponta kissebbedik. Ugy hallom, hogy e koholmányok Carliertől erednek, szóltam valakivel, még pedig szava bevehető emberrel, ki a feladást maga olvasta, s ott nevedre bökkent.

Fölvilágosítást kérek tőled egy Czerniewski nevű egyénre nézve, ki jelenleg — Schwaiczban mulat, és magát a mi magyar diplomatiánk tagjának mondja, valamint a Parisi lengyel litteraturai társulat tagjának is. Ezen egyén itt Parisban nálam megfordult volt. Serbnek állította akkoriban magát, valamint állítja most is, sokat szóllott Stratomiroviczról, kivel állítólag folytonos öszveköttetésben volt. Sokat hazudott. Egy lengyellel találkozott nálam, ki jól tud Serbül s ki nekem azt mondta, hogy nem is Serb kiejtése. Emlékszem, hogy akkoriban ez a Czerniewski szóllott rólad is, — mondván, hogy veled több ízben találkozott. Most a Schweitzi követ töllem ezen egyén iránt fölvilágosítást kért. Én elmondtam neki, a mit tudok — és megígértem, irok neked — azon reményben, hogy talán tudsz rólla valamit. Könyörgök tehát, írd meg nekem, ismered-e ezen Cserniewskyt? s mit tudsz rólla? Én impostornak gondolom, meglehet, *agent provocateur*. Arra kérek, felelnél ezen levelemre minél előbb. Wassnak írtál-e? számár ember — de nyugtasuk meg. Terrasson ismét volt nállam, Klapka munkáját francia nyelvre fordítani ajánlkozott itt egy Baligot de Beyne nevű egyén, az üdvezült Tempsnak egyik volt redactora. Ha lehet, kérek, add ezt Klapkának tudtára. Jó volna, ha Lord Dudley Stuart azon beszédében, melyet a török kérdésre nézve tartand, figyelmeztetné a parlamentet arra, hogy a porta az internement által magát Austria tömlöcztartójává alázta le és hogy tehát azon helyzet, melyet az angol és francia diplomatia a porta számára kivivott, nem igen fényes. Nem szólnál vele erről?

Mi a nézeted azon iratról, melyre nézve egyik levelemben említést tettem volt. Jó volna-e a magyar ügyre nézve, ha valamely parlamenti tagnak mi menekültek illy iratot adnánk be, mi formában szerkesztesük és mikor adjuk be? Irj erről. Válaszodat várva várom. Cobdent, Stuartot tisztetem, mint mindig. Nődnek sok szépet. Teleki.

Lakásom 13. rue neuve St. Augustin. Mond meg barátinknak.

23.

Paris Február 15-ikén. (1850.)

13. rue neuve St. Augustin.

Kedves barátom!

Sietve irok, mert nem akarnám a mai postát elmulasztani. Schoepf az az Mercy Doctor a legnagyobb desperatióban jött hozzám — pénze egészen elfogyott, csak 4—5 napra van ellátva — számításaiban csa-

latkozott. Ha négy-öt nap alatt nem leszz segítve rajta, nem tudja, mi tevő legyen! 300 pengő forintra volna szüksége, hogy magát mobilizálhassa. Hozzátok folyamodik általam és igéri, hogy ha csak most segítetek rajta s háromszáz forintot küldtök neki a refugiék pénzéből — előre obligálja magát, hogy soha többé terhetekre nem leszz. Nem tudom, mit tehetsz érte — mit adhatsz neki? Andrásyval is kellene szólni, neki sok pénze — én kifogytam már mindenből, tehát én nem adhatok, de ő könnyen nélkülözhet 100—200 forintot — meg sem érzi. Tégy, kérlek, Schöpf Mercy mellett valamit — derék ember, jó orvos — de fő dolog, hogy rögtön legyen rajta segítve — mert már mindenből kifogyott. *Mercy* adresse Rue St. Honoré N° 222. Klapkának holnap írok, addig is, ha találkozol vele, mondd meg neki tiszteletemet.

Országot, ki itt van s neked már írt, igen ajánlom, — nagy inségben van; lehetne talán neki is valamit küldeni. Bocsánatot, hogy ennyiszer alkalmatlankodom — de mit tegyek, mikor hozzám folyamodnak? s rimánkodnak, írnék neked!?

A mi a köszönő levelet illeti, ti jobban ismeritek a körülményeket, mint mi, ti sokkal képesebbek vagytok azt megszerkeszteni. Írj nekem erről, kérlek, egy pár szót.

Sokat kellene még írnom, de nincs hely. Cobdent, Dudleyt tisztelem. — kihez intézzük a levelet? Csak Lord Dudleyhez? — Nőd kezeit csókolom.

Hív barátod

Teleki.

24.

Kedves barátom!

Azon köszönő levélre nézve, melyről utolsó levelemben említést tévél, mit sem írsz, — pedig szeretném tudni, e tekintetben mihez tart-suk magunkat? — ki írja a levelet — s kik írják alá? refugiék mind alá nem írhatják, mert vannak köztünk, s pedig vannak Londonban is, kik nem szeretnék magukat compromittálni, mert arra, hogy vissza mehetnek, még reménységüket nem veszítették. (H.... ma itt volt; — épen most távozott innen, siet és jól teszi.) A mi ama levelet illeti, elég volna, ha a többiek nevében hárman írnók alá; — Klapka, te és én. De írd erről minél előbb. — Még egyet. Hogy Schöpfért te nem tehetsz semmit, sajnálom, azonban te és Andrásy jobban ismeritek. Én csak annyit, hogy ez az ember itt, meglehet, a legnagyobb nyomorba fog süllyedni — nekem pedig nincs pénzem.

Emlékezzél meg arról, hogy azt a 20000 frankot, melyre itt az emigratio szegényebbjei mindenkor számolhattak volna, Londonba küldöttem, mert ott nem lehetett pénzt teremteni és tehát már most nem lehet a Londoni segedelemért csupán a Londonba — Angliába mulatókra szorúlni. Ein Paar arme Teufel müssen auch hier etwas bekommen. Ugy-e ebben egyet értünk? — *Országot* is említettem, ismered őt? írt neked.

S még egyet! Ez a Schwaitzi Minister kérelmére Czarniawski azt írta, hogy akkor, mikor téged az Októberi napok előtt látott, általad egy specialis és confidentialis missióval volt megbízva, mellynél fogva

Londonba és Párisba kellett volna mennie. Ez nem fontos dolog. Csak azt akarják a Schweitziak tudni, vajon hazudott-e vagy nem. — Kérlek, felelj erre. Mert megígérted, hogy ez iránt Berman urat, a Schweitzi követet fölvilágosítom. Irj tehát, könyörgök. Cobdent, Lord Dudley Stuartot, mint mindig s nődöt is, mint mindig, tisztelem.

Paris *Február 21-ikén.* (1850.)

barátod
Teleki.

13. rue neuve St. Augustin.
Hotel du Danemarck.

25.

Kedves barátom!

Valóban? azt hiszed, hogy mi itt Parisban lakó magyarok már nem is értünk angolul?

Nem akarunk e fölött vitatkozni; tégy, a mint tetszik. De jó volna, ha nem felednéd el Kutahiába küldeni egy — legalább egy példányt munkádból. Batthány Kázmér igen sovárog Magyarországot illető könyvek után.

Ha emlékeztetnéd Szabót is — már szóltam vele — a kutahiaiknak olly jól esik, ha róluik megemlékszünk.

Teleki Maxné vagy Lázán lakik Kolosvár mellett vagy Erdő-Szádán közel Nagy Károlyhoz — minden esetre legjobb leszsz leveleit Kolosvárra intézni.

Montmorency
Junius 18-ikán. (1850.)
7. rue St. Jacques.

Hived
Teleki.

26.

Kedves barátom!

Im küldök neked igen érdekes okleveleket. Először ugyan is egy még ápril kezdetén Brüsszából írt nyilatkozatot s köszönetet az Amerikai néphez A :/ alatt. Ezt már megküldte volt Kossuth Ujháznak. Nem tudom azonban, kapta-e? Kossuth arra kéret, fordítassuk le Angolra és küldjük meg Ujháznak mi is, mert ő angol fordítójába nem bizik. Erre nézve az a véleményem, hogy gyönyörűen van írva, de a mostani körülményekhez nem illik. Sok van benne, mit az americaiak balul érthetnének, s mi ott épen nem tehetne jó hatást. Olvasd te is figyelemmel és írd meg nekem nézetedet. A nyilatkozat minden esetre igen érdekes és valamikor még hasznát vehetjük. Ha csakugyan le kellene angolra fordítani, te könnyebben teheted, mint én. Ugy-e?

2-szor B ://: Kossuthnak Kuttahiából költ szívreható levelét ;/,: ://,: :///,: :////: alatti öszvesen négy acclusumaival együtt.

3. Palmerstonhoz intézett levelét Kossuthnak, melynek tartalma a :///: alatti acclusumba foglaltatik.

A legnagyobb óvatossággal kell e dologban eljárunk, nehogy Kossuth helyzetén még nehezítsünk.

Guyon írt nekem. Tudtomra adja, hogy a török seregben tábornoknak van kinevezve és pasának, mindamellett, hogy keresztyén maradt. Egyébként a Kossuth ügyére nézve jelenti, miként, minthogy a porta Austriának egy évi internementot ígért mind addig, míg az év ki nem telik, Kossuthot és társait szabadon nem bocsátandják; és tehát e tekintetben a nagy hatalmasságok (azok, kiknek követihez folyamodott Kossuth) föl nem léphetnek mostan, hanem akkor minden esetre teendik.

Az év Augusztus végén fog kitelni. Csak bizonyos legyen, hogy a refugiék akkor szabadon bocsátandnak, meg lehetünk elégedve. De ez iránt kellene magunkat biztosítani.

Ez igen kényes tárgy. A porta sokakat alkalmazott már honfitársaink közül, a mint mondják, és többeket akar még ezentul is seregeiben alkalmazni s e tekintetben jobban viseli magát más hatalmasságoknál. Tehát nem volna czélszerű e dolgot a nyilvánosság terére vinni; s a portát sérteni. Kérlek, különösen Lord D. Stuarttal és Cobdennel szólj a dologról. Lord Dudley Stuart legjobb tanácsot adhatand arra nézve, mikor keljen a levelet Palmerstonnak átadni s mi lépéseket keljen még nálla tenni az ügy érdekében.

Néhány napig várnom kellett alkalomra, mert nem akartalak fizettetni szükségtelenül. Különben a levelet megkaptad volna már 3 nappal ez előtt. Arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a Kossuth levele igen nagyon megkésett, én nem tudom, mi okból! és talán az ottani körülmények is változtak már.

Csak nagy zajt ne üssünk a dologból szükségtelenül! Istenért! Isten veled! Cobdent, Lord Dudleyt tisztellem s nódet természetesen — s minden hű magyart üdvözlök.

Ird meg nekem, miként gondolkozol s mi lépéseket teendsz? mert az ügy természetesen engem is szintugy érdekel, mint téged. Beöthynek, Andrássynak, Gorovénak s a t. ezer szépet.

Montmorency 26 Junius 1850.

Hived

Teleki.

Adresemet tudod:

per Paris a Montmorency

(Seine et Oise)

7. rue St. Jacques.

Kisst kérdezd meg, leveletem vette-e? és üdvözölt őt is t. i. Kiss Nikit, nem Lászlót.

27.

Montmorency 10. Jul. 1850.

7. rue St.-Jacques.

Kedves barátom Feri!

Köszönöm a könyvet! Nőd beteg? még beteg? — te erről nem írtál. — Reménylem, csak pillanatnyi baj leend. Várom tudósításodat ez iránt. Vukovicsnak megmondom, feleljen, még nem volt időm meg-

kérdezni, miért nem felelt, mert leveledet s nőd könyvét csak épen most kapám. Ama czikk az Allgemeinében bennem is figyelmet gerjesztett már, és Teleki Sándorral megígértettem, hogy felelni fog; talán már el is készítette feleletét. A dolog nem csak őt, de mindnyájunkat érdekel. Heningsen hallgatásán én is bámulok. — Lord Dudley is (épen két nappal ez előtt vettem levelét), így hát e tárgyra nézve mindnyájunk lelki állapota ugyanegy. A Kossuth és társai szabadon bocsátatásokra nézve a napokban fogok szólni a külügyministerrel. Már kétszer kopogtattam ajtaján, de nagyon el volt foglalva. Egyébiránt én az itteniekre nem igen számolok, ők most is, mint máskor mindig, egyéb dolgokkal vannak elfoglalva. Szóltam befolyásos emberekkel, természetesen itteniekkel, kik az internemet tekintetében nem nagy reményekkel kecsegtetnek. Igaz-e, hogy Palmerston már szavát adta volna, miként Kossuth s társai Augustus végén elhagyhatják Törökhont? én félek, hogy ő csak félre értetett. Lord Dudley Stuart sokat tehetne a dologban. Ugy-e szólni fogsz vele te is? Ő semmi positivumot nem ír Kossuthra nézve. Csak zajt ne üssünk még! Ha majd aztán nem lehet másképp boldogulni — akkor magam sem bánom! De előbb kísértsünk meg mindent, úgy-e, Barátom? Csak most ne! A porta egészben még nem viseli magát rosszúl. Hasznos frígyesünk leend egykor; e reményről még nem tettem le. Az itteni rendőri igazgatónak rád nézve megmondtam a megmondandókat. Ő most irányodban jól viseli magát. Legalább nem ellenségünk. Magyarhoni hírek szerint a conservativeknek nagy popularitásuk kezd lenni. Hamar fölmásznak az ugorkafára. A Pesti kormány czivakodik a Bécsivel. Nem akarja többé magára vállalni az eddigi odiosus szerepet, csupán a végett, hogy ott fönne kegyelmeket osztogassanak — az auditoratus 2 cathgoriát csinált csak — egyikbe tette azokat, kiket fölmentendőknek vél, a 2-ikba azokat, kik ellen a pör lefolytatandó. Az első cathgoriába 250 egyént tett. Bónis már elhagyta Austriát és önszántából ismét vissza ment. Azt mondá, nem tud honán kívül élni. Constantinapolyba biztos alkalmaim vannak minden hó 7-ikén, 17-ikén és 27-ikén. Batthány Kázmér egy Franklin Taylor nevű americaít ajánlott nekem, de nem látogathattam meg ezen jó urat, mert Londonban van. Isten veled. Ezer szépet Beöthynek, üdvözlétemet Dudleynek, Cobdennek, minden barátunknak. *Franklin Taylor* urat pedig Batthány nevében ezennel ajánlom neked, bemutatom. Franklin Taylor Ur Kuthiában lakott sokáig. Sokat beszélhet barátinkról, ide mellékelem adressét.

Híved
Teleki.

A mellékleten:

Franklin Taylor M. D.
Craven Street Strand. London.

Pulszky Barátom!

Egy Székely nevű zongorásról nincsenek-e híreid? Hol lakik? írd meg, ha tudod. Jó ismerősöm. Írt nekem s nem tudok neki felelni.

28.

Kedves Barátom!

Irtam neked s nődek — köszönni a kedves ajándékot, melyet küldtetek, reményilem, megkaptátok. Palmerstonnak kár volt választást engedni különféle terminusok közt, — én csak egyet tudok megfogni; évnapját azon időnek, midőn Kossuth és társai a török határon átléptek — mert azon időtől fogva tart az internement, minden más terminus ellenkezik logicámmal. Én ez értelemben szoltam a francia kormánylyal, különösen *La Hitte*al, kitől azon ajánlatot, hogy tenni fog ez ügyben, a mit tehet, igen is nyertem, de egyenes ígéretet, az eredményre nézve nem.

A török követség tagjaival is szoltam. Kalimachi már írt haza, s különösen ajánlotta és szivire kötötte Ali és Reshid pacháknak, hogy ügyelnének a fölött, nehogy a refugiékkal rosszszul bánjanak. Sajnálom, hogy Kalimachy most nincs itt, sokat végezhettem volna el vele. Annyit tudok, hogy az angol és francia követség Longworthot küldte Kutahiába, hogy a vádakát megvizsgálja és mindent úgy intéztessen el, a mint a menekültek érdeke kívánja. Most kaptam Kossuthtól egy levelet, melyben mondja, hogy a bánásmóddal már meg van elégedve. (A levél 15. Juliusról van datálva.). Most tehát csak a kiszabadítás dolga van hátra. H. nem végez semmit is — nekem úgy látszik — az eredmény szalma leend. Nem tartottad e dolgot eléggé titokba. Kossuth a többek közt azt írja, hogy neked levelet küldött, mely engem is érdekelt, mellynek nekemi közlésére megkért. De te ezt nem tevéd — pedig volt alkalmad. Egyáltalában úgy bánsz velünk, mintha mi nem is tartoznánk a menekültekhez. Segedelmezést említsz, melly Magyarország-ból jövend, de csak úgy általányosan, mintha ez minket itt nem is érdekelhetne. Azon 20000 frank helyébe — melly pedig vajmi jól fogott volna az itteni szegény menekülteknek, 10 fontot kapánk cserébe! Mindezeket csak bámulni tudok! Sokat kellene még írnom — de nem akarok czivakodni. Leszsz-e kegyes engem válaszdoddal szerencsételtetni? Reményilem, azon levélre nézve, melyet Kossuthtól kapál, még is egy pár szó fölvilágositást fogsz adni. A pénzre nézve pedig nyugodt lélekkel írtam, a mit írtam, mert tudja mindenki, miként én a pénzbeli segedelmezésbe részesülni soha, de soha nem fogok. — Isten veled! Tiszteletemet nődek, igen sok ezer szépet Cobdennek, Beöthynek, Dudleynek, Andrássynak!

Isten áldjon. —

Hived
Teleki

Montmorency 21. Julius (Seine et Oise) 7. rue St. Jaques. (1850.)
Vukovics már írt neked 1-ő Juliusban, lehetlen, hogy ne kaptad volna levélét.

29.

Kedves Barátom!

Mi frankhoni émigránsok Taylor elnök halála feletti fájdalomunkat az amerikai kormánynak kifejezni szükségesnek véltük, és ennél fogva következő levelet írtam az itteni magyar émigránsok nevében *Rives* Urhoz, az itteni amerikai követhez, melyet tegnap (azon kijelentés mellett, miszerint annak hírlapokba igtatását egészen reá bizzuk és az ő ítéletétől függesztjük föl) által is adtam.

»Monsieur le Ministre,

C'est au nom des émigrés Hongrois domiciliés en France que j'ai mission de vous exprimer la sincère, la profonde et unanime douleur qu'a ressentie toute notre émigration à la nouvelle de la mort de Monsieur le Général Taylor, président des États unis d'Amérique.

Cet homme si digne par ses grandes et belles qualités d'être à la tête d'un peuple libre et grand, je ne parlerai pas de ce qu'il fut à son pays. Le monde entier sait ce qu'il a été; il la rempli de l'éclat de ses vertus et de sa gloire; je ne dirai que ce qu'il nous a été à nous.

Le plus noble ami de notre cause, notre plus généreux protecteur dans l'adversité; voilà ce que nous avons perdu en lui!

Le gouvernement dont il fut le chef, a été le premier à vouloir reconnaître l'indépendance de la Hongrie, il a été le premier, que dis-je? le seul de tous les gouvernements qui se soit empressé de nous accueillir au sein de la famille des nations.

Et c'est par son organe qu'après nos jours de désastre, cette grande voix de peuple américain, c'est fait entendre, pour proclamer généreusement à la face du monde, en répétant la résolution qu'il avait prise à notre égard pendant notre lutte, et l'intérêt qu'une glorieuse nation nous portait et la part qu'elle prenait à nos malheurs. Et cette voix qui a retenti dans le monde comme son verdict de l'opinion publique, — elle a aussi retenti dans nos cœurs comme une douce consolation et comme l'augure d'un meilleur avenir; — car ce ne sont que les causes injustes ou incomprises qui périssent.

C'est encore tous ses auspices qu'un grand nombre de nos compatriotes a trouvé asyle, hospitalité et protection en Amérique, ou ils ont été accueillis et traités non pas en étrangers mais en frères.

Honneur à sa tombe ce monument d'une gloire sans tache! Nous pour notre part nous y portons le tribut de nos cœurs en exprimant notre sincère et profonde douleur, notre vénération pour sa mémoire et notre éternelle reconnaissance.

Nous vous prions Monsieur le ministre de bien vouloir être l'interprète de nos sentiments auprès du gouvernement de États unis d'Amérique.

Veuillez agréer etc.

C-te Ladislás Teleki,

ancien envoyé fondé de pouvoirs du gouvernement Hongroise en France.

Töltelek függ, akartok-e hasonló levelet intézni az ottani amerikai követhoz. Szép volna s talán helyes is, ha tennétek (talán tettétek is már), minden esetre lépésünket tudtokra adni s titeket figyelmeztetni kötelességemnek tartottam.

Epen most kaptam levelet Kossuthról és Batthánytól Kiutahiából, a Batthányié Julius 27-ikéről, a Kossuthé Julius 23-ikáról van datálva. H. megérkezett Julius 26-ikán, egyébiránt reá nézve semmi különös nem mondatik. Batthány Kázmér még írja, hogy a híres Jázmády praetorianus gazdájával megérkezett. Kossuth pedig, hogy némely austriai zsoldban álló Horváthok igen veszedelmes terveket forralnak az emigransokra nézve — melyek még a török kormánynak figyelmét felébresztették. Erről jó volna Dudley Stuarttal szólni, kinek a napokban írni fogok.

Panaszkodik Kossuth a fölött, hogy a Siumlában maradt emigransok most *pour-tout-potage* 23 forintot s ha ki akarnak Törökhonból menni, két annyit kapnak, mellynek azonban felét a török tisztviselő elszokta rabolni. Szegény emigráns! Mit csináljon 23 forinttal, hova utazzék 30—40 forinttal. Kéri, tennénk lépést, hogy az angol és francia és amerikai kormányok ezután ne csak passust adjanak, hanem módot is nyujtsanak a szegény menekülteknek az utazásra s szállítatásukról azoknak kik Angolhonba vagy Americába vagy Sveciába s a t. akarnak menni, legalább Angliáig gondoskodva legyen. Szólj Dudleyvel.

H-be nem bizom — nekem mindinkább aventuriernek látszik! — adja Isten, hogy csalatkozzam.

A internement vége csakugyan nem közelg még — s pedig Kossuth azt írja, Kiutahiának climája olly rossz — hideg — kellemetlen, hogy $\frac{1}{3}$ -a az emigratiónak örökké beteg — s ha még itt kellene telelniök, meghalnak mind. Ő is szüntelenül beteg.

Szólj ez iránt, kérlek, Palmerstonnal és szólass vele, mihelyt lehet — az emberiség parancsolja, hogy őket Kiutahiába telelni ne engedjük. Én majd szólok az itteni kormánynyal, mert az egész levelet leiratom számodra, minthogy voluminosus, a legelső alkalommal megküldöm — de addig is tenni kellene valamit.

Kérdezi Kossuth, nem kaphatna-e az émigratio Americába megtelepedésre 50000 francnyi kölcsönt, de én ezt nem hiszem lehetőnek, s egyáltalában nem kívánatosnak, hogy mi Americában megtelepedjünk.

Képzeld, mit mond Wimmer és társai! hogy te lettél volna az orosz interventio egyedüli oka! Ha! ha! ha! csak ugy említem, mint tréfaságot és mint rendkívüli óriási számárságot.

Nődet tisztellem.

L. Dudley Stuartnak, Cobdennek, Osboumenek ezer meg ezer szepet.

Hiv barátod

Teleki.

Im küldök egy levelet Vukovicstól.¹

¹ Kette nincs. Taylor elnök 1850. júl. 9-én halt meg. A levélben előforduló dátumokat tekintve ugyanez év augusztusára tehető.

30.

Kedves Barátom! Igen sietve egy pár szót! A pénzre nézve írtam. Szarvadynak, úgy tudom, kapta Ludwigh — a Szontagh által küldött levelet vettem s feleltem is reá. Madarászról nem tudok semmit, nem is akarok tudni, mert egy tolvajjal nincs semmi közöm. Ő az én szememben nem tartozik az emigrációhoz s ebben az itteniek pártolják nézetemet. Csak valahogy Párisba ne jöjjön! Ha ide jön, én az emigratio érdekében mindent elkövetendek, hogy minél előbb eltávolítsam innen.

Hogy adressünk tetszik, azon örülök — igen igen sajnálom, hogy ti is nem írtok adresset. Ezt az amerikai kormány bizonyosan észreveendi, mert mi csupán a Frankhonban levő magyarokról szóltunk. Hogy kevesen vagytok, az nem tesz semmit, mert hiszen csak egy írja alá a többiek nevében, s így nem tudni, sokak vagy kevesen nevében iratik-e a levél? Azt, mit küldtem, csak én írtam alá. H-ra nézve keveset reménylek! adja Isten, hogy csatlakozzam. A Kossuth és Batthány ügyében írtam Dudley Stuartnak egy bizalmas levelet, úgy, a mint éreztem. Ő azt, mint írja, elolvasta Palmerstonnak és ki is adta a 24 augustusi Dayly Newsban, természetesen nevem nélkül. Te is, kérlek, szólj Lord Stuarttal. Palmerston ígérte, hogy mindent teend, mi hatalmában álland, s instructiókat küldend S. J. Canningnak, hogy mindent kövessen el az internaltak minél előbbi kibocsáttatására, mit csak tehet. De tagadja Palmerston, hogy ő mindenható volna, mondja, hogy Austria, különösen Schwarzenberg, mindent el fog követni, a szabadon bocsátás megakadályoztatására. Il faut battre le fer tant qu'il est chaud! Könyörögök! szólj te is Lord Palmerstonnal. Ezer meg ezer köszönetet mondj nevemben is Lord Dudleynek, azokért, miket tett.

Az én jószágomra nézve bizony, fájdalom, semmi vidítót nem mondhatok. Nincs kedvük visszaadni. Hiába részemről minden fenyegetés!

Szemeréné még nem jött meg, de reményli Berti, hogy megjön nem sokára. Hajnikné a napokban váratik.

Somsics valóban gyönyörű munkát írt azok szerint itélve, mik a hírlapokban rólla megjelentek. Rath levelét elküldtem. A Kossuth levelét iratom számodra, elküldöm a legelső alkalommal. Contentumát egyébb-aránt ma elbeszéltem. Tisztelem nődet! Ezer szépet Cobdennek, ha viszszajön Angolhonban. Irok neki nem sokára. Adieu. Andrassy nem Oстенében van, hanem Dieppeben.

Hived

Teleki.

Montmorency (Seine et Oise) 7 rue St. Jaques 27 aout (1850).

31.

Kedves Barátom.

Im Kossuthnak egy levele. — Igen szeretném, ha azon, névsort, mellyet az osztrákok a Timesben kiadattak (t. i. az általunk kivégeztek neveit), megküldhetné, nagyon nagy szükségem van reá. Már, gondolom, hírül adták neked, hogy az itteni emigratio Csernátont köréből kire-

kesztette. Olly czikkeket írt volt, millyeneket mi czélszerűeknek nem tartottunk; mint a magyar hírlapnak levelezője néha hazug, néha pedig olly híreket közölt a mondott lappal, miket mi közölni nem akartunk, egy ízben épen azt, mit emigrationalis gyűlésben végeztünk s mire nézve határoztuk volt, miként nem akarjuk közhírré tenni. E tekintetben megintette volt őt választmányunk. Ő daczolt, a vége az leve, mit mondok, ő nem tagja többé az emigratiónak. Neked is tudnod kell, azért írom.

Két olly levele van nállam már Kossuthnak, mit bár hozzám van intézve, számodra leirattam, de alkalommal akarom küldeni, félek megharagszol, ha postára teszem; eddig pedig alkalom nem találkozott. Isten veled! Tisztelem nődet. Ezer szépet az öreg kedves Beöthynek, sok szépet Cobdennek, Lord Dudleynek, ha találkozol velük. Isten veled! Írj, kérlek, minél előbb s a mondott névsort küld meg. Várva várlak.

Montmorency (Seine et Oise).

Hiv barátod

7 rue St. Jacques. 20. Sept. 1850.

Teleki.

Beöthynek holnap bizonyosan írok. Mond meg neki — ne feledd el — kérlek. Kérdezte terveinket jövő télire; a menyinyit tudok, tudtára adandom. Montmorencyben semmi esetre sem marad egyik is közülünk, kik jelenleg itt vagyunk; — a legtöbb Parisba megy; én nem tudom még, mi tevő leszek. Majd ezt magam is megírom neki. Addig is mond neki, hogy őt nyílt karokkal várjuk itt!

32.

Kedves Barátom,

Leveledet vettem — a Kossuthhoz intézett tüstént expedíalom s az enyimmal együtt az is okvetetlenül megérkezend Kutahiába, ha t. i. osztrák zsványok el nem rabolják, mit még sem hiszek, hogy tenni tudnának. De már kérlek, mit tegyek az ide mellékelt levéllel, melly Edinburgba van adressálva és mellyet nekem küldtél, leveleidhez mellékelve? úgy gondolom, ez csak tévedésből történt, azért is ezennel visszamellékelem. Igen kérlek, kedves barátom, küldjél még vagy két példányt a Times névsoraiból és ellenünk írt cikkéből, igen nagy szükségem volna reájuk, mert több hírlapokkal szeretném közölni s azonkívül nekem is volna szükségem egy példányra. A költséget, melyet ez okozand, természetesen én viselendem t. i. mind a megveendő példányok árát (melyekből azután, hogy leveled igen nehezzé ne váljék, kérlek, vágd ki az engem érdeklőket), mind a postabért. Kossuth levelét a legelső alkalommal elküldöm, de merjek-e 8, 9, — 10 shilling postabért rónni reád, a leveleknek, mellyek igen terjedelmesek, postára tétele által? ez iránt írn, fiam, minél előbb. Vukovicsnak egy levelét közlöm, igen igen kérlek, azt, mit ír, ne feledd el, egyébbaránt különben is tudom, hogy az ily ügyeket szivedre szoktad venni. Februárig tarthat csak pénze. Egyébbaránt megnyugtató az, hogy előbbi leveleidből tudom, miszerint rólla már gondoskodva van — mert hiszen úgy írad.

Írányi, Thaly és Szarvady elmennek innen Brüsszelbe, és ennek következtében kiléptek az emigrációból. Még egyet:

Nem tudsz-e a Bándy munkájáról? Ő nekem írt s kért, pártolnám én is. De, kérek, én mit tegyek különösen, mielőtt ismerném a munkát? Irj, kérek, minden esetre, Bándyról egy pár szót. S a Timest is még egyszer ajánlom figyelmedbe. Valamint ajánlom magamat is barátságodba és nőd kegyeibe. Ezer szépet Dudley Stuartnak és Cobdennek, ha találkozol velük vagy írsz nekik.

Cobdennek még mindig *Wutbourne Terrace 103* kell írni? Az öreg Beöthy szívem mélyéből üdvözlöm és szerencsésen, Isten veled.

Montmorency (Seine et Oise)

Hived Teleki.

7 rue St. Jacques.

Sept. 26 1850.

Feleleteimet a Presse Sept. 15-iki számában, meg a legutolsót a Nationalban Sept. 22. gondolom, már olvastad.

33.

Kedves Barátom,

Azon két levelét Kossuthnak, melyekről már több ízben emlékeztem már, átküldés végett a Daily News levelezőjének adtam át; azolta bizonyosan megkaptad. Tudod, hogy Magyarországot 3 részre szakasztják — mi lépést tegyünk? Nem jó volna-e ez iránt előterjesztést nyújtani be az illető kormányoknak? különösen a francziának, angolnak, americainak? mert tétlenül nehezen maradhatunk; miután szabadok vagyunk. Várom eziránt válaszodat — kérek, siess vele. Közöld a dolgot Beöthyvel is.

Ma October 7-ikén (mert hatodika vasárnapra esik) tartjuk meg a halotti ünnepélyt azok emlékére, kiket Austria kivégeztetett. Tesztek-e ti is hasonlót? Mi, helyzetünket tekintve, nem láttuk czélszerűnek a dolgot hírlapokban hirdetni, nehogy a francia kormány demonstrációnak tekintse. Mind ezt neked hírül adni kötelességemnek ismertem. Nálunk természetesen Horváth fogja a misét olvasni s beszédet is tartand. Az Isteni tisztelet, az emigratio közmegegyezésével, Montmorencyban fog tartatni, mert itt minden olcsóbb leend. Nődet tisztetem. Ezer szépet Lord Dudleynek és Cobdennek. Hát csak ugyan igaz, hogy Kossuth nem sokára kiszabadul? Mi hireid Kiutahiából? H... miként működik. — A Hesenii dolog a reactionariusoknak sok aggodalmat okoz. Isten veled.

Montmorency (Seine et Oise)

Hived

October 2-ikán

Teleki.

850.

Beöthynek is sok szépet.

34.

Montmorency (Seine et Oise)
10 November 1850.

Kedves Barátom,

Épen most kaptam tőled egy pár szót keztyük iránt, melyeket Parisból vársz, egy előbbi hozzám intézett fölszólítás következtében. De én, kedves Barátom, semmi fölszólítást se tőled, se nődtől nem vettem,

annál fogva nem tudom, miféle keztyűket s mennyit vegyek, ha ez iránt Joachim ur, kit majd fölkeresek, nem ad fölvilágosítást. Irj, kérlek, minél előbb, mert még itt van B. Orczyné, ki ebben igen szívesen eljárna és jobban, mint én egyedül tehetném. De írk minél előbb — mert Orczyné csak néhány napig marad még itt. — Andrásynak ez előtt néhány nappal küldtem egy igen sürgető levelet, sovárogyva várom feleletét, de még mind nem érkezik — Andrassy Gyula talán falun van. Légy szíves őt megkérni, írna mindjárt — ha nem beszélhetsz vele — kérlek, küldj valakit hozzá, — mert azon tárgy, melyről írtam, s melyre nézve feleletit várom, reám nézve igen-igen fontos. — S most Isten veled, kedves Barátom. Tiszteletemet nődnek. Köszönts barátiakat, Cobdent, Dudley Stuartot. Beöthynek már kétszer írtam. Adieu. Méreyre nézve igen nagy figyelmet ajánlok. Itt nem jól viselte magát — sok ellene a panaszz. A maga számára exploitirozta a magyar ügyet. Hiszen te ismered őt! Magad mondtad. Tehát ne ajánld.

Hív barátod
Teleki.

35.

Kedves Barátom!

Im küldök egy levelet Beöthyhez, melyet, kérlek, küldj el neki minél előbb, én nem tudom mostani adressét, miolta nem lakik Cobden-nél. Isten veled! Méreynére ügyelj föl — c'est une aventurière! ezt kötelesnek éreztem magamat megírni, weil ich weisz, das du dich für Sie interessirst. E tekintetben, mint jó barátod, nagy vigyázatot ajánlok neked. Isten veled.

Híved
Teleki.

Nődet tisztelem, merre s hogy írjak Cobdennek? Kossuth levele párját néhány nap alatt megküldöm, most iratom.¹

36.

Paris. Hôtel du Danemark 13. rue neuve
St. Augustin. 23. Novembre 1850.

Kedves Barátom. Szeretném tudni, valjon *széna*-é vagy *szalma*, a mi K... ból jön — bizony fájdalom! úgy látszik, hogy széna — H... el igen meg vannak elégedve, igen kedvesen, nyájasan s meghiszem eszé-lyesen is viselte magát — de a facit az, hogy e napokban Párisban és Londonban leszsz, Kázmér tegnap érkezett levele szerint. Tehát annyi erőfeszítés aequale semmi. (Kázmér levele October 23-ikáról van dátálva, és H... az nap indult el onnan egészen hazafelé.) Nem tudom, mit tehet Kossuth helyzetének könnyítésére — hiszen neki kezei kötvék. Én igen

¹ Kelte nincs, de a Méreynének illető pont szerint a megelőző levél kelte táján írhatta Teleki.

szomorú vagyok — már nem tudom, mit tegyek! Mindent elkövettem itten, mi hatalmamban állott. És imé egy lépést sem haladtunk előre.

A mi a keztyűket illeti, hogy akaratod szerint nem járhattam el a dologban, nem az én hibám. Piringer leveledet csak azután adta át, miután már Joachim elment volt. Két hétig tartotta leveledet magánál. Majd keresünk más alkalmat.

Szarvadynak semmit se mondhatok s nem is üzenhetek, nem vagyunk egymással beszélő s köszönő lábon, egyébből írhatsz neki, még mindig 9. rue Castiglione lakik.

Preuss csak ugyan török szolgálatban volt s ugy tudom, hogy azt suttomban hagyta el. Sajnálom, mert ügyes embernek hiszem. Fölszedte-e előre fizetését? hagyott-e maga után adósságot? nem tudom.

S most Isten véled. Ajánlom neki a Méreynéti óvakodást. Ismered őt. Könnyen compromittálhatja a magyar ügyet. S aztán a szegény reánk is háromlik. Ha auf eigene Faust szerencsét tesz, bármely roppantot, nem bánom — csak hogy minket reá nézve semmi felelősség se illessen.

Isten véled. Nődet tisztetem. Az öreg Beöthy csókolom. Cobdennek, Dudley Stuartnak sok szépet.

Hív barátod
Teleki.

Leveleidet, a míg állandó szállást nem kapok, intézd 11, rue de la paix à Paris. Tudod, a hol te is laktál 849 elején, az az mielőtt Londonba költözködtél volna.

Batthány Lajosné itt van Parisban, négy napot töltend itt s aztán vissza menend Zürichbe, a hol töltendi a telet.

p. s. *ad vocem Méreyné.* Tudod-e, milly intim lábon állott Madarászsal, mi gyanú következett belőle? Tudod-e, hogy Wudroff, egy másik szeretője, tolvaj? Tudod-e, hogy Broune-al ők mind végig intim viszonyban maradtak, miután pedig kisült — ki az a Broune, Méreyvel utazott az oázis tulajdonkép szökött el Párisból. Brounenak, ki itt fűnek fának tartozott, holmiai Mérey málházában vitettek el Párisból. Méreyné mindenütt csúful exploitozta, a maga érdekében, a sympathiákat a magyar ügy iránt s a t — mindezeket és sok más egyebet tudod-e?

37.

Kedves Barátom,

Előre láttam, hogy minden reményeid füstté válnak, én nem is reménytettem. Beszélni fogok, a kikkel csak lehet, a török követéssel is, eddig nem tehetém, mert beteg vagyok és egy kis utazást is kellett tennem. Én nem reményelem, hogy az itteni kormány útján bármit is ki lehessen eszközölni az internáltak javára. Adja Isten, hogy az angol kormány e tekintetben erélyesebb legyen; én nem reményelem. Hiszen az internement megszüntetése egyenesen P... től függött volna. Ha ő akarja, úgy honfitársaink bizonyosan a legrövidebb idő alatt szabadokká lesznek. Ki tudja, ezentul is akarni fogja-e! Az itteni politikai dolgokról

nem írok, úgy is mindent tudsz a hírlapokból. A háborúra nézve az osztrák és porosz közt még semmi bizonyost nem tudhatni. Látjuk, hogy olly hamar, mint sokan gondolhatták, nem ütend ki. Azért még is kikerülhetetlen. Jó volna Bunsent egy kissé sondirozni. Egy pár hó mulva Európa lángba borúl — majd meg lásd.

Americába ne menj, itten sokkal többet tehetünk hazánkért — mint ha ott megtelepedünk. Én — már egy hónapja — hogy Kossuth-tól semmi hírt nem vettem. Csak Batthányi ír. Azt lehetetlennek gondolom, hogy Kossuth Csernátonival szövetkezzék; — ugy-e — nem engedjük meg neki? Bocsánatot, hogy commentiódat Szarvadynál nem végezhetem, de vele se beszélő, se köszönő lábon nem vagyok.

A keztyük, a mint már megírtam, megvettetek, Miltsné segített, nem tudom, ki által küldjem, majd a napokban minden esetre talállok alkalmat itt a contó. Miltsné kifizette, ha egy hét alatt nem küldöd a pénzt el, nekem kellend ez adósságot leróni — mert Miltsné igen szorult állapotban van; és azért a keztyük ára iránt szüntelenül tudakozódik. A mostani pénzcrisis is sokat ártott neki. Kérlek tehát, küld el minél előbb a kérdésben forgó 36 francot és 75 centimot. A keztyük igen szépek. Csak alkalomra várok, hogy megküldjem. Isten veled! Tiszteletet jelensd nődnék. — Ezer szépet kedves Beöthy barátunknak, üdvözetemet Lord Dudleynek és Cobdennek. Isten veled.

Hived
Teleki.

Paris. 240. rue St-Honoré. *Hôtel de Normandie* Deczember 10-ikén 850.

p. s. A fönnebbi adress alatt veszem leveleimet, mert már itt telepedtem meg. Ne írj tehát 11. rue de la paix, hanem ide.

Közli: VÉRTESY JENŐ.

KÖNYVISMERTETÉS.

Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről. 1808. Kiadta *Heinrich Guszláv.* (Régi Magyar Könyvtár, 37. szám.) Budapest, Akadémia, 1916. 8-r. 195 l. Ára 3 K.

Kazinczy Ferencz összes műveinek kiadása az Akadémiát már úgyszólván megalapítása óta foglalkoztatja. Egy megindult kezdet után azonban a centennárium országos ünneppé nőtt lelkesedése sem adta meg hozzá a kellő lendületet, hogy e terv valóra váljék. Jóval később, a nyugalmasabb munka éveiben, alakult meg azután a Kazinczy-bizottság s tette jóvoltából az Akadémia közzé a nagy irodalmi izgató alkotásainak leginkább hozzáférhetetlen részét: levelezését. Ez a maga nemében nálunk páratlan kiadás, mely már befejezéséhez közeledik (pótkötete sajtó alatt van), magában foglalta ugyan az utolsó évtizedek egész Kazinczy-cultusát — ezenkívül Váczy életrajzáig aránylag kevés (bár becses) munka foglalkozott Kazinczyval — de a kutatásnak egy nagy korszak sok földérítetlen részletéhez útát és önként kínálkozó eszközöket adott.

Remélhető, hogy a levelezés után a többi sorozatra, Kazinczy költői és tudományos alkotásaira is sor kerül. Addig is örömmel üdvözljük a RMKban azt az évek óta várt kötetet, mely Kazinczynak egy, leveleiben többször emlegetett, keletkezésénél fogva is érdekes, nyomtatásban most először megjelent munkáját közli: tübingai pályaművét.

A munka kortörténeti és irodalmi szempontból egyaránt nevezetes. Érdekes törekvéseknek maradandó becsú emléke, mely, ha czélját nem érte is el, a napoleoni idők centralisáló irányzatában is helytállott nemzeti lelkesedést híven tükrözi. Kazinczyt magát több mint négy esztendeig foglalkoztatta e műve és annak sorsa, de kihatott e kérdés az egész akkori íróvilágra is. Akkor sok rejtelem övezte. Ma már a tübingai pályakérdés, egész politikai háttérével s irodalmi eredményeivel, tisztán áll előttünk. Az előbbinek felkutatása Wertheimer Ede érdeme, a ki húsz évvel ezelőtt, »Az 1807-diki magyar országgyűlés« cz. czikkében, (Századok, 1896) felderítette a pályakérdés keletkezésének történetét; az irodalmi szempontok megvilágítása Heinrich Gusztáv egyik nagybecsű munkája volt, a ki ugyanaz idő tájt kezdett kutatásait most Kazinczy pályamunkájának kiadásával fejezte be.

A kötet elé írt bevezetés beszámol az egész kérdés történetéről. E szerint a pályakérdés a Tübingában szerkesztett *Allgemeine Zeitung*-ban jelent meg s lényege az volt, hogy lehetséges-e, tanácsos-e és a nemzetiségekkel szemben méltányos-e a magyar nyelvnek Magyarországon állami nyelvvé emelése. A hely, a hol a pályázati hirdetmény megjelent, jól elburkolta a jutalomdíj kitűzőjét s nálunk épen ezért érthető feltűnést keltett. Volt, a ki a nádorban vélte a maecenast. Akadt is pályázó bőven — huszonegy pályamű érkezett be — s a közvéleményt hosszú időn át élénken foglalkoztatta a pályaművek sorsa.

A Cotta-czég, melynek neve alatt a pályakérdés megjelent, gondoskodott bírálókról is. Hosszú évek telnek el, míg ezek véleménye beérkezik. Kor- és művelődéstörténeti szempontból a pályaműveket és bírálókat egyaránt figyelemreméltóknak tartja Heinrich. Jellemző, hogy a magyar nyelv mellett föltétlenül csak öt, föltételesen (a némettel, illetőleg a latinnal együtt) még kevesebb, csak négy pályamű tör lándzsát. Természetesen ezek is hiába: a pályázat mögött ugyanis a bécsi kormány állott. Az ötlet egyik censore, Armbruster János Mihályé volt, és Stadion gróf, a külügyminiszter, volt szószólója. Csakhogy, mikor a pályadíjat kitűzték, ezt még a napoleoni háborúk hatása alatt tették; mire a bírálók is elkészültek munkájukkal, 1817 lett belőle; a szent szövetség legszebb éveit élte, és a bécsi rendőrség főnöke, a hirhedt Sedlitzky, 1817. április 20-án azt írta az egész iratcsomóra: »Az iratok egyelőre félreteendők, minthogy egy oldalról a jutalomkérdés nincs megoldva, más oldalról pedig a korviszonyok ez ügynek újabb tárgyalását nem teszik tanácsossá.«

A pályázók hiába várták az eredményt. A kérdést épen a korviszonyok oldották meg később, a melyek a kisebbségnek adtak igazat. A dolgozatokat pedig csak a tudományos kutatás hozta újból felszínre. Sedlitzky bizonyára nem gondolta, hogy az »egyelőre« épen száz évet jelent, s az iratoknak irodalomtörténeti szempontból legbecsesebbike az odavetett megjegyzés centennáriumán nyomtatásban is napvilágot lát.

A bírálatok közül egyébként Kopitar censore — a ki javasolta is, hogy az összes pályaműveket egy kötetben adják ki — összefoglaló jelentés számba megy, s épen azért Heinrich függelékül ezt is lenyomatja. Szellemesség és nagymértékű elfogultság jellemzik. Természetesen, mint osztrák censor, arra az álláspontra helyezkedik, hogy Magyarországon — a melynek mindössze 2—2½ millió magyar anyanyelvű lakója van (!) — az uralkodó nyelv csak a német lehet. Épen ezért a XIV. számút, Valter von Philipps őrnagyét, tartja legjobbnak. (»Dieser erkennt der Unterzeichnete *entschieden* den Preis zu.« 190. l.) Alig is van rá megjegyzése. A többivel (különösen Roth, Genersich, Barrakóczy, Thorwächter, Plachy és egy névtelen szerző [XV. sz.] munkáival) szívesen vitatkozik. Nem érdektelen, hogy Döbrentei Gábor kísérletét egy huszéves ifjú munkájának mondja s azt tartja, hogy szerzőjéből még lehet valami. A IV. sz. pályaműről tudja, hogy Kazinczy írta, s nem véletlen, hogy azzal legkomolyabban is foglalkozik. A dolgozatot azokéi közül, a kik a magyar nyelv mellett harcolnak, a »legelviselhetőbbnek« mondja,

mert csillogóan s mégis szerényen van írva. A mélyebb és kimerítő alaposág azonban Kopitar véleménye szerint hiányzik belőle.

Kopitar megjegyzései mellett szívesen vettük volna, ha nagy vonásai-ban Heinrich Gusztáv itt is ismertette volna a beérkezett tanulmányokat s megszabta volna azok egymáshoz viszonyított becsét. Az minden-esetre kétségtelen, hogy — Döbrentei kísérletét nem felejtve el egészen és Bredetzky ellentétes felfogású munkáját sem mellőzve mint érdekes adalékot — ma irodalomtörténeti becse csak Kazinczy munkájának van. Annál inkább, mert ez eredetileg magyarul készült, s szerzője csak azután fordította le németre, Rummy segítségével. A jelen kiadásnak érdeme, hogy mindkét szöveget közli: első helyen a németet — mert végre is csak ez volt maga a pályamű — azután a magyart. A németből az ismertebb hosszabb költemények idézetét a kiadó (helyesen) elhagyta s a címmel és első sorral pótolta. A kiadás betűhív, az *a'* *e'* és *'s* hiányjeleinek mellőzésével.

A magyar szöveg nem hű mása a németnek. Bizonyára nem a kiadó, hanem a kézirat hibájából a magyarból több részlet hiányzik, a mi a szöveget értelmetlenné teszi. Nem arra a nagy hézagra célzunk, mely a 148. lapon jelezve van s a német szöveg 63—93. lapjának felel meg, s a mely által az egyik legbecsesebb részétől van megfosztva (benne a 73. lapon a II. Józsefről szóló jellemző adomával s azzal az érdekes megállapítással, hogy a míg nemzetiségeink nem beszélnek magyarul, nem is fogják magukat magyaroknak tartani) — hanem az olyan részletekre, a minők pl. a 157. és 158. lapon vannak: az előbbin Kis Jánost dicsérve, minden átmenet nélkül szó a szövegbe egy festői útleírást (a német szövegből megtudjuk [103. l.], hogy az a *Hazai Tudósítások* 1806. évfolyamában jelent meg és az által, hogy az idézet kisebb betűkkel van szedve, érthetőbb az egész), az utóbbin a Rájnis-idézet után hiányzik egy bekezdésnyi szöveg, s minden átmenet nélkül Földire tér át. A 175. lapon Gleim és Jacobi mellett Klammer-Schmidt epistoláit emlegeti, a kinek neve viszont a németből hiányzik. Ez összevetéseket s a többi eltérést mindenesetre az olvasó is megállapíthatja. Még csak azt lett volna érdekes tudnunk, hogy van-e és mennyi része a pályaműben Rumynak, a ki a német szöveget átjavította.

A dolgozat így is, a hogyan van, a Kazinczy nevéhez méltó alkotás, mely írójára, de az 1810. körüli Kazinczyra külön is, nagyon jellemző. Lendületes bevezetése Kölcsey *Hymnusának* és Eötvös *Bucsu-jának* gondolataira és hangulatára emlékeztet, de magában foglalja a kor egész magyar gondolatvilágát. »Tokaj cseppjei,« »Zemplén nektárja,« a »a régi idők szomorú emlékezete,« »a tudatlanság századainak a nemzeteken ülő szennye« — talán csak véletlenül felőtli frázisai e résznek; »a haza szeretete egyyike a természet legszentebb érzéseinek« — talán csak a gondolat közösségénél fogva juttatja Kölcseyt eszünkbe. De Kazinczyra sajátosan jellemző, midőn kimondja, hogy »a patriotismus nem ellenkezik a cosmopolitismussal: ez amaszt csak nemesíti«; s az »idegen köntös« emlegetése a kor titkolt hangulatát fejezi ki. Felőtli a később Pyrkert védelmező íróról, hogy Nagy Frigyes most még elitéli,

mert munkáit francziául írta, s érdekes, hogy a latin nyelvet élő nyelvnek mondja. Büszkén emlegeti, hogy »a sajtók ezrenként sokszorozzák könyveinket,« hogy falun és városban újságokat olvasnak, és ifjaink ösmerik Gellert és Rabener, Haller és Hagedorn alkotásait.

Általában arra, hogy a magyar nyelv alkalmas-e, hogy »polgárnyelvvé« emeltessék, a magyar társadalom műveltségének rajzán kívül a történelemmel és a magyar műveltség és irodalom fejlettségének bizonyításával felel. Ez utóbbi részben nem tagadja meg ismert subjectivitását. Dayka iránt érzett szeretete, Csokonaival szemben alkalmazott éles kritikája többször is szembeötlik. Csokonait Daykához méri, »de érzelmei — úgymond — nem olly lángolók, s nyelve nem olly nemes, sőt néha tisztátlan s nem ritkán szükségtelen alacsony«. A *Reményhez* írt ódánál »mentségeket« keres »szegény Csokonainak«, s Verseghy egyik költeményéről (*Bucsuzás a múzsáktól*) azt írja, hogy »bizonyosan ér annyit«, mint amaz. Orczyról jellemzően, Kis Jánosról már egyebütt, főként levelezéséből is ismert elragadtatással ír. Hogy a dolgozatát az esküvőjére Kis János írta *Hymenaeummal* fejezi be, az Kazinczynál természetes.

A feltett kérdésekre, melyeknek megfelelően a dolgozat (ezúttal a német szöveget véve tekintetbe) három részre oszlik, Kazinczy széles látókörű tudással és sok történelmi adattal felelt meg. Abban a censornak kétségtelen igaza van, hogy a dolgozat nem kimerítő, épen azért nem is eléggé nyomatékos. De nem azért, a miért Kopitar gondolta. A hiányosságok Kazinczy egyéniségéből és felfogásából következnek. Ma, mikor nem a cél, hanem maga a munka a fontos, talán ez is javára válik a kötetnek: ennyivel is jellemzőbb írójára. Épen ezért történelmi adataira nem térünk ki. Nem Kazinczy volt hivatva arra, a mit a harminczas és negyvenes évek országgyűlései becsületesen és a célhoz vezető úton elvégeztek; de ha egy kis részlet kiadásakor, 1814-ben, az Erdélyi Múzeum úgy vélte, hogy »az egész munka talán még sokáig nyomtatatlan fog maradni« — azt talán sikerült bebizonyítanunk, hogy annál inkább helyénvaló volt a sokáig lappangott munkát most közzétenni s a nagynevű kiadónak a kutatók s különösen a Kazinczynak és korának kutatói hálával tartoznak érte.

DR. GÁLOS REZSŐ.

Négyesy László: Arany. A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanulóifjúságnak. Budapest, Franklin, 1917. 8-r. 52 l.

A Kisfaludy-Társaság figyelmes gondosságának kedves jele ez a könyv, melynek az a hivatása, hogy a tanulóvilág a maga egyetemességében vehessen részt az Arany-jubileumban, s a jövő művelt magyarságának fogékony lelkében elmélyüljön legnagyobb epikusunk képe. E feladat megoldása, legmélyebb költőnk emberi és művészi egyéniségének megörökítése, csak első pillanatra látszik könnyűnek. Tudományos kérdéseknek népszerű formában való tárgyalása általán azt a veszedel-

met rejt magában, hogy vagy elnagyolt vázlat lesz a fejtegetésekből, vagy a népszerűség vesz el: csak az kerülheti el a kettős veszedelmet, a ki igazán otthon van a maga tudományában, s a mellett megvan a tehetsége, hogy elvont igazságokat könnyen érthető formákba öntsön. Négyesy László mind a két tekintetben teljes sikert ért el: szigorúan tudományos módszerrel a tanulóifjúság értelmi fokához mért egyszerűséggel mutatja be Aranyt. A hatalmas anyagon teljesen uralkodik: mind Arany költészetét, mind a róla szóló irodalmat apróra ismeri s értékesítvén az utóbbi eredményeit, kimélyíti és újszerűvé színezi azzal az egyéni fölfogással, mely az előbbibe való elmerülésnek, Arany költeményei mélyreható megértésének következménye.

Négyesy módszere az irodalomtörténeti monographiáirásnak legmegfelelőbb eljárása. Arany költői egyéniségét emberi jelleméből vezeti le. Rövidre fogva bemutatja a költő életének fontosabb mozzanatait, pontos lélektani elemzéssel rajzolja meg jellemének fejlődését, kialakulását, beleállítja őt kora irodalmi, politikai s közműveltségi viszonyaiba s ezekből a mozzanatokból magyarázza költői alkotásait. Így összeolvasztva az életrajzi anyagot az aesthetikaival, a méltatással, elének tárja a költő egész földi pályáját, a bölcsőtől a sírig, s költészetének alakulását, az első kísérletektől a nagy diadalokig.

A szorosabb értelemben vett didaktikai cél s a szűkre szabott terjedelem adatok dolgában bizonyos válogatásra s mondanivalójának rövidre fogására szorította a szerzőt: ezek a legnagyobb nehézségek az efféle munkában. Négyesy kis monographiájában azonban ezek a gátló mozzanatok úgyszólván nyomot sem hagytak. Helyes tapintattal válogatta ki azokat a mozzanatokot, a melyek az embernek s a költőnek megértéséhez szükségesek, hogy alakja legalább a viszonyokhoz mérten a maga teljességében álljon az olvasó előtt; az írás művészetében való virtuozitása pedig képessé tette arra, hogy röviden, tömören adjon előmondanivalóját. Hőse alakját nem csak egy-két kiemelkedő jellemvonásának elmélyítésével, néhány nézőpontból világítja meg, hanem lehetőség szerint fényt vet Arany egyéniségének valamennyi vonására, a mely költészetében is nyilvánlik. A költemények méltatásában is ilyen teljességre törekszik: Arany minden egyes jellemző alkotása tárgyalás alá kerül, s Négyesy csak egy-két szóval, de világosan s nyomatékkaal mutat rá, hogy mi az igazán jellemző bennök.

Négyesy módszere egyúttal meghatározza művének kompozícióját is: az emberből magyarázván a költőt, könyve anyagát hőse életének emlékezetes fordulói körül csoportosítja. Fölismeri Arany életében a három nagy lelkiválság, vagy a könyv szavával élve: »letörés«, jelentőségét, költői pályája fordulópontjait, melyek Arany életét négy korszakra osztják. Ezek közül az első a szülői házhoz való bűnbánó visszatérésig tart, az első mély benyomások s verselésben való első kísérletek kora. A második korszakot a szabadságharc bukása határolja: ezt a *Toldi* diadala teszi emlékezetessé. A harmadik szeretett leánya haláláig tart, a kőrösi tanárság, majd a pesti hivataloskodás évei 1865-ig: a nagy kompozíciók korszaka. A negyedik élete vége, az Aristophanes-fordítást,

a *Toldi Szerelmét*, az *Őszikéket* termő évek. Ennek az elrendezésnek jelentősége Arany költészetének megértetésében van, s Négyesy azáltal, hogy nem merevíti külön őket, eléri, hogy Arany fejlődésében nem érezzük a folytonosságot megszakítottnak. E ponton leli meg különben jutalmát az előadás rövidsége is: ez teszi lehetővé, hogy összefüggőnek érezzük az életrajzt, noha a költészet méltatása bele van szőve.

A könyv előadásáról nem kell sokat mondanunk. E téren való jelessége, mint már említettük, most sem tagadta meg magát. Tömör-sége a kifejezések helyes megválasztása következtében sehol sincs a szabatosság rovására, a találó képekben való gazdagsága színessé, lendületessé, s a tárgy hangulatához való művészi alkalmazkodása pedig változatossá teszi stílusát.

CSÁSZÁR ERNŐ.

Pekár Károly: Magyar kultúra. Sajtó alá rendezte és az életrajzt írta Morvay Győző. Budapest, 1916. Kiadta a Pekár-család. 8-r. CXXIII, 351 l. Ára 12 K.

A magyar tudomány nagy kárára oly korán elhunyt Pekár Károlynak hátrahagyott munkáját tette a magyar közönség számára hozzáférhetővé Morvay Győző. A munka nem egységes alkotás: hatvan többé-kevésbé összetartozó, részben már megjelent cikknek gyűjteménye. A mű törzsét azok a fejezetek alkotják, a melyekben a közműveltség létrejöttével, fejlődésével, főbb problémáival foglalkozik, főként Herbert Spencer elmélete alapján. E merőben természettudományi alapvetést azonban nem tudja eléggé kiegyenlíteni azokkal az idealisztikus gondolatokkal, melyekbe kívált munkája célzatát öltözteti: egy tiszta, ethikus, nemzeti műveltség terjesztését.

A legellentétebb elméleteken néha meglepő könnyedséggel síklik át, egy már sok tekintetben felelőtlen gondolkodás szabadságával. Néha még föl-föllobban szelleme a maga régi ragyogásában, hogy azután annál jobban éreztesse lassú kihúnytának szomorúságát.

Legjellemzőbb példája ennek a 21. és 22. fejezet. Az elsőben a művelődés fejlődésének alapvető tényezőjéül tekinti a közgazdasági viszonyokat s így a Spencer-féle elmélet kezén kénytelen elfogadni a történelmi materializmus alapgondolatát, melynek fejtegetésére részletesen kiterjeszkedik. De már ez elmélet következményeitől visszariad, túlzásnak minősíti. A következő fejezet volna hivatva arra, hogy ez elmélet kritikáját adja, vagyis a »pszichológiai tényezőknek fokozatos túlsúlyra-jutását a történelmi fejlődésben« (így a cím!). E helyett azonban rövid két lapon olvasunk néhány állítást minden bizonyíték nélkül s egy olyan érvet (a nemzetközi bíróságok), melynek épen a legutóbbi események mondtak ellent a leghatározottabban. A tájékozatlan olvasó tehát — pedig a mű elsősorban népszerűsítő akar lenni — a legnagyobb zavarba kerülhet a sok egymással ellentétes gondolat között. Így míg egy helyütt Spencerral az erkölcsi tényezőt csak másodlagosnak tartja a művelődés fejlődésében (113. l.), addig más fejezetekben az ethikumot

ismételten alapvető jelenségnek nevezi s e szempontból ítéli meg a művészet és erkölcs problémáját is. Természetesen elég egyoldalúan, s így igazságtalanul, ítélkezik olyan írókról is, kik ezt meg nem érdemelték. Bourget regényköltészetét Anatole France-éval (13. l., 165. l.), majd Prévost-éval (122. l.) egy kalap alá véve, erkölcstelennek s így antiszociálisnak tartja, holott a *Disciple* és *Cruelle énigme* szerzője éppen Pekár álláspontjához áll legközelebb. Így bánik el Daudetval is (14. l.).

Pekár műve általában inkább népszerűsítő, mint tudományos. Főként az iskola, a nevelés, a műveltség továbbfejlesztésének sorsa érdekli, tanároknak akar szólni, a kiknek nem győzi eléggé szívükre kötni a »nemzetnevelés« gondolatát.

Bennünket, az irodalomtörténet szempontjából, csak kevés fejezete érdekel közelebbről. Az említettekén kívül figyelmet érdemel a 14. fejezet, mely a művészi, irodalmi egyéniség kérdését tárgyalja. Szempontja itt sem elég világos. Új benne az, hogy Taine milieu-elméletét nem Comte-ból és Stendhalból vezeti le, mint eddig tették, hanem a Spencer-féle pszichologia adaptatio-tanából. Úgy látszik, mintha a maga számára is Taine elméletét venné irányadónak, de aztán szembeállítja vele Hennequin és Guyau teljesen ellentétes álláspontját. Eredeti a végén a saját suggestio-elméletének hangsúlyozása. Az ötletet ugyan Guyautól és Le Bontól vette, de annak az irodalmi és művészi életre való alkalmazása saját gondolata, melyet már több cikkében kifejtett. A 27. fejezetben a közműveltség és a nemzeti nyelv fejlődésének szoros kapcsolatát emeli ki. Túlzás azonban ez az állítása: »A nálunk például az úgynevezett nemzetetlen korban írt latin irodalomnak semmi köze a nemzeti irodalomhoz.« (141. l.) Rátérve a nyelv művelődéstörténeti tanulságaira, érinti az ősvallás kérdését és Szinyeivel szemben, Pápay egy osztják adatára támaszkodva, tűzmadóknak mondja a régi magyarokat.

Morvay Győző nagy gonddal és szeretettel állította össze Pekár életrajzi adatait s műveinek kimerítő bibliográfiáját. Nem annyira a tudós, mint a magyar középiskolai tanár pályáját akarta megírni. Mert Pekár élete valóban tipikus példája — a szó legnemesebb és legtragikusabb értelmében — a magyar tanár életsorsának. De azért munkássága beható ismertetésére és méltatására is kiterjeszkedik. Csak az a kár, hogy tudományos fejlődésének képét nem világítja meg kellőképpen. Pedig ez fölötte érdekes, gondolati átalakulásokban gazdag lehetett, egy nagy benső vívódást sejtet, két ellentétes világnézet ütközőjében. E lelki küzdelemnek értékes és sokszor megható dokumentuma ez a posthumus munka is.

KIRÁLY GYÖRGY.

A konstantinápolyi magyar tudományos intézetnek szervezeti szabályzata. Budapest, 1916. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi ministerium. K. 8-r. 14 l.

Az a kis füzet, melynek címe fönt olvasható, a közoktatásügyi kormány egy nagyjelentőségű elhatározásának írásba foglalt képe s a magyar tudomány életére messze kiható kezdeményezés első lépése. A Konstantinápolyban föllállított magyar tudományos intézetről tájékoztat,

melynek hivatása a magyar kutató szellem munkájának új tereket nyitni, s bár — a mint az intézet céljának alább közölt fogalmazása mutatja — munkásságának körei csak érintik a mi tudományunkat, a magyar irodalom történetét, egy pár szóval e helyütt is kell foglaloznunk vele, egyrészt hogy utaljunk arra a gazdag eredményre, mely munkásságából kisarjad, ha azt nagy concepciójú alapítóinak szellemében, az ő törekvéseiket megvalósítva folytatják, másrészt hogy megjelölhesük, mi az, a mit tőle a magyar irodalomtörténet várhat.

Az intézet állami intézmény, irányítása és fölügyelete a Budapesten működő igazgatótanács dolga; ennek elnökét a miniszter bízta meg, ügyvezető alelnöke az az államtitkár, a kinek ügykörébe a művészeti ügyek tartoznak, hivatalból tagjai három múzeumunk igazgatói és a miniszterium három ügyosztályának vezetői, kinevezés útján pedig hat szaktudós. Az intézet élén az igazgató és a titkár állanak, mindkettő szaktudós, tagjai elsősorban a rendes, díjazott tagok, tudományral foglalkozó fiatal szakemberek. Az intézet célja pedig, hogy »az egyetemes történelemmel, főleg a bizanczi-magyar és a török-magyar érintkezések kutatásával, a classica és keresztény archaeológiával, Bizancz és az Iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban török-magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni folytatására módot adjon, ezzel az említett tudományok hathatósabb fejlesztését intézményesen biztosítsa s egyszersmind a hazai tudományoságnak a török szellemi élettel való kapcsolatát erősítse«.

Bármennyire át is érezzük az intézet nagy jelentőségét, tisztán látva azt a fontos, tudományos, közműveltségi, sőt társadalmi hivatást, mely reá vár, ennek részletezése és kifejtése kívül marad az IK. keretén. E helyett föl akarok vetni egy pár olyan föladatot, melyek többé-kevésbé hozzákapcsolódva az intézet tervrajzába fölvelt tudomány-szakokhoz, nekünk, az irodalomtörténet munkásainak is szolgálhatnak tanulsággal.

A török-magyar érintkezések, melyeknek kutatása és megállapítása a szabályzat szerint is elsőrangú kötelessége az intézet tagjainak, kihat a magyar irodalomtörténetre is. Jól tudjuk, hogy a magyar nyelv rokonságának kérdése végérvényesen el van döntve, s a tudomány nyelvünket a török-tatárral szemben a finn-ugor nyelvcsaládhoz kapcsolja, de nincs eldöntve faji voltunk, ethnikumunk kérdése. Sokan vannak, s épen irodalomtörténetíróink közt, a kik a magyarság ágát a török-tatárság törzséről sarjadtnak vallják — s ennek a kérdésnek vannak irodalmi vonatkozásai. Továbbá nemzetünk költészete visszanyúl a pogány korba, de ennek a régi költészetnek emléke, sőt még nyoma sem maradt. Hol keressük pogánykori költészetünk gyökerét, az északi népek költészetében vagy a törökökében? Honnan valók epikus és lírikus formáink, főként dalformáink? Vajon az utóbbiaknak a törökökéivel egyező strófaszerkezete véletlenül fejtett vagy természetesen, közös hagyományból? Nyelvünk képkészlete s általában vonzódása a színes, csillogó képekhez keleti vonás-e valójában? Mesekincsünknek vannak-e régi, az őshazából magunkkal hozott elemei, vagy mind újabb fejlemény, esetleg szerzemény? Nem

állítjuk, hogy ezekre a kérdésekre lehet megnyugtató feleletet kapni, de az bizonyos, hogy speculációval csak ködös, szürke elméletekre juthatunk, s ha egyáltalán remélhető, hogy világ derül ezekre a ma még homályos pontokra, az, mivel a finn-ugorság körében már megindult a kutatás, most már csak török földön, a török nép körében végzett vizsgálatok útján történhetik. Itt igazán áll az a mostanában sokat hangoztatott mondás: ex oriente lux!

Bízunk benne, hogy legfiatalabb tudományos intézetünk a magyar irodalomtörténetet is hálára fogja kötelezni.

CSASZÁR ELEMÉR.

KÖNYVÉSZET.

Új könyvek és füzetek.¹

- P. Ábrahám Ernő*: Csillagok a Tiszában. »Élet« kiadása, év n. 284 l. 4 K.
Császár Elemér: Shakespeare és a magyar költészet. Franklin. K. 8-r.
 265 l. (Megjelent az Olcsó Könyvtárban is, 1837—1842. sz. 1'80 K.)
Drégely Gábor: A kisasszony férje. (Főv. színházak műsora 350—353.)
 Lampel, év n. 143 l. 1'60 K.
Előadások, A debreczeni egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott —
 Sajtó alá rendezi Bernolák Nándor. Debreczen, 1916. K. 8-r.
 1. Pokoly József: A háború. 31 l. 80 f.
 2. Kiss Géza: Háború és jogrend. 15 l. 60 f.
 3. Kovács Gábor: A világháború közgazdasági okai. 50 l. 1 K.
 4. Darkó Jenő: Az ősmagyar hadiszervezet és taktika. 22 l. 60 f.
 5. Thegze Gyula: A háború és a nemzetközi jog. 36 l. 1 K.
 6. Dr. Kenézy Gyula: Háború és sebgyógyítás. 75 l. 1'50 K.
 7. Lencz Géza: A háború ethikai megítélése. 19 l. 60 f.
 8. Tankó Béla: A háború értékelési tanulsága. 24 l. 60 f.
 9. Haendel Vilmos: A hatalmi csoportok erőmérlege, 22 l. 60 f.
 10. Iványi Béla: A magyar tüzérség fejlődésének vázlata a XV. és XVI.
 században. 33 l. 80 f.
 11. Mitrovics Gyula: Az aesthetika alapvető elvei. 61 l. 1 K.
Értesítője, A Szent István Akadémia —. Szerk. Reiner János. I. év 1—2.
 sz. 1916. 139 l.
Evkönyve, A Petőfi Társaság — 1916-ban. Szerkesztette Pakots József
 titkár. 127 l.
Kéky Lajos: Tanulmányok Arany János epikájáról. (Olcsó Könyvtár
 1843—1847. sz.) Franklin, K. 8-r. 1'50 K.
Könyvtár, Magyar. Lampel, év n. K. 8-r. Ára számonként 36 f.
 832—835. Schiller Frigyes: Stuart Mária. Ford. Radó Antal. 165 l.
 836. Balla Ignác: Kis emberek. (Elbeszélések.) 67 l.
 837. Leonard Merrick: Visszahív a múlt. (Elbeszélés.) Angolból ford.
 Sáfár Andor. 52 l.
Mikszáth Kálmán: Az igazi humoristák. Révai, év n. 151 l. 2'50 K.
Mikszáth Kálmán: A gyerekek. Révai, év n. 213 l. 3 K.
Mikszáth Kálmán Munkái. Hátrahagyott iratok. Sajtó alá rendezte
 dr. Rubinyi Mózes. X—XVIII. K. Révai Testvérek.
 X—XI. Dekameron. III—IV. K. (Elbeszélések.) 247, 196 l.
 XII—XIII. Anekdóták. I—II. K. 232, 192 l.
 XIV. Nemzetes uraimék. Regény. 179 l.
 XV. Magyarország lovagvárai regékben. 139 l.

¹ A Budapesten megjelenteknél a *hely*, az 1917-ben megjelenteknél az *idő*, a 8-r.-űeknél az *alak* megjelölése elmaradt.

- XVI—XVII. A tisztelt ház. Politikai karczolatok és jellemrajzok 1886—1890, 1892—1906. 157, 131 l.
 XVIII. A vármegye rókája. (Elbeszélés.) 280 l.
 XIX. Mikszáth Kálmán élete és művei. Az összes művek bibliográfiájával. Írta dr. Rubinyi Mózes. 129 l.
Révai Mór: A béke útja. Révai Testvérek. 25 l.
Sík Sándor Költeményei. »Élet« kiadása, év n. 351 l. 5 K.

Irodalomtörténeti repertorium.

- Alexander, Bernhard*. Johann Arany. P. Lloyd 42. reg. sz.
Anka János. A nemzet tanítómestere. Élet 9. sz.
Arany János. Szegedi Híradó márcz. 2. — *D. A Cél* 115. l.
Arany János és — Tisza István. Népszava 61. sz.
Bayer Alice. Marmontel hatása Magyarországon. — *Ism. Birkás Géza*. Irodalomtört. 57 l.
Beöthy Zolt. Arany. Bud. Szemle 169. köt. 321—326. l.
Debreczeni Ferencz. A rajzolgató Arany. Vasárn. Ujs. 9. sz.
Domonkos István. Atyámfiai. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 169. köt. 476—478. l.
Drasche Lázár. A tűzpróba. — *Ism. Z. A Cél* 63. l. — *S...i J. Pest. Journ.* 44. sz. — *P. A. Alkotmány* 19. sz.
Farkas Emőd. Arany János. Tolnai Világ Lapja 10. sz.
Farkas Pál. Egy tanár jegyzetei. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 44. sz.
Ferencki Zoltán. Zrínyi és Busbequius. Akad. Értes. 34—54. l.
Filép Gusztáv. Csokonai Vitéz Mihály. Emlékbeszéd a Csokonai szobornál 1916. nov. 17-én. Az Egyetem II. 7—15. l.
Fináczy Ernő. Arany János. M. Paedag. 1—9. l.
Gálos Rezső. Ágai Adolf. Irodalomtört. 17—25. l.
Gelenzsey Mihály. Vissza: Aranyhoz. Korponai Közl. 4. sz.
Gondán Felician. A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei. — *Ism. T—s. Irodalomtört.* 58—61. l.
Gulyás J. A sárospataki kézíratos népmese-gyűjtemény. Sárospataki Hírl. 7—8. sz.
Gyulai Ágost. Háborús anthologia. — *Ism. Lemur. A Cél* 119. l.
Hajnik Miklós. A gyémánthintó. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 44. sz.
Halvany Lajos. Arany tanár ur! P. Napló 51. sz.
Hegedűs István. Arany János és Aristophanes. EPhK. 73—82. l.
Hegedűs Sándor. Lélekbuvár. 1917. — *Ism. Bud. Hírl.* 49. sz.
Hegedűs Sándor. Az arany nap hazája. — *Ism. Bud. Hírl.* 49. sz.
Herczeg Ferencz. Az arany hegedű. — *Ism. án. Az Ujság* 6. sz. — *Császár Elemér. A Cél* 59—61. l.
Herczeg Ferencz. A hét sváb. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 57—59. l.
Herczeg Ferencz. Magdaléna két élete. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 56. l.
Jakubovich Emil. A Nagyszombati-codex írója. M. Nyelv 12. l.
Jánosi Béla. A lélektani aesthetika úttörői Magyarországon. (Kivonat.) Akad. Értes. 13. l.
Kaczidány Géza. Arany utolsó balladája. Magyarorsz. 44. sz. — *Vargha Gyula* nyilatkozata. U. o. 45. sz.
Kafka Margit. Állomások. — *Ism. s. a. P. Napló* 44. sz. — *S...i J. Pest. Journ.* 44. sz. — *Böloni György. Világ* 50. sz.
Karinthy Frigyes. Utazás Faramidóba. — *Ism. án. Az Ujság* 3. sz.
Király György. Balassi Bálint In somnium c. költeménye. Irodalomtört. 52—55. l.
Kóbor. Noémi. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 44. sz. — *Kafka Margit. P. Napló* 49. sz. — *ó. Bud. Hírl.* 28. sz.
Koroda Pál. Arany János. Magyarországi 42. sz.

- Kosztolányi Dezső*, Mák. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat 220. l. — *J. Gy.* Délmagyarország 22. sz. — *L. E. P.* Napló 49. sz.
- Laczkó Géza*, Noémi fia. — *Ism.* Babits Mihály. Nyugat I. 124—126. l.
- *Mohácsy Jenő*, P. Lloyd 29. reg. sz.
- Lakatos László*, Tavasz játék. — *Ism.* Mohácsy Jenő. P. Lloyd 29. reg. sz.
- Lampérth Géza*, Az én rózsáim. 1915. — *Ism.* r. r. Bud. Szemle 169. kötet. 478—480. l.
- Loósz István*, Bartók Lajos. Irodalomtört. 26—44. l.
- Mauks Cornélia*, Mikszáth Kálmán és az angolok. Az Ujs. 21. sz.
- Mészöly Gedeon*, Legrégibb bibliafordítóinkról. M. Nyelv 35—44. l.
- Mészöly Gedeon*, Zsoldos Ignác és gróf Széchenyi István. Akad. Értes. 58—64. l.
- Móricz Zsigmond*, A tűznek nem szabad kialudni. — *Ism.* Fenyő Miksa. Nyugat I. 119—121. l.
- Négyesy László*, Arany. 1917. — *Ism.* s. Bud. Szemle 169. kötet. 471—473. l.
- Némethy Gyula*, Arany János centenáriuma. Tiszántúl 52. sz.
- Oláh Gábor*, Arany. Magyarország 61. 62. sz.
- Pap Károly*, Egy ismeretlen Zrinyiász-másolat. Irodalomtört. 49—52. l.
- Pitroff Pál*, Degré Alajos. Irodalomtört. 1—16. l.
- Pirkkél Marián (Rétkei)*, A régi magyar énekmondók. EphK. 83—102. l.
- Radványi Kálmán*, Sík Sándor költészetéről. Élet 7. sz.
- Riedl Frigyes*, Arany lelki élete. Bud. Szemle 169. kötet. 327—340. l.
- Riedl Frigyes*, Shakespeare és a magyar irodalom. — *Ism.* Szathmáry Imre. Irodalomtört. 56. l.
- Salgó Ernő*, Írók és szindarabok. — *Ism.* Velezdi Mihály. Irodalomtört. 61—63. l.
- Schöpfung Aladár*, Arany János születésének századik évfordulójára. Vasár. Ujs. 9. sz.
- Schöpfung Aladár*, Babits Mihály. P. Napló 49. sz.
- Schöpfung Aladár*, Herczeg Ferencz. P. Napló 35. sz.
- Sík Sándor* költeményei. 1917. — *Ism.* Perlaky. Alkotmány 60. sz.
- Simai Ödön*, Kazinczy Ferencz nyelvújítása. M. Nyelv 7—11. l.
- Tolnai Vilmos*, Madách Imre forrásaihoz. Irodalomtört. 46—48. l.
- Tormay Cecil*, Emberek a kövek között. — *Ism.* Lemur. A Cél 121. l.
- V. E.* Arany János alkonya. Világ 45. sz.
- Várad, Anton*, Unser Homer. (Zum hundertsten Geburtstage Johann Arany's.) Pest. Journ. 59. sz.
- Vértési Jenő*, Jókai hagyatéka a M. Nemz. Múzeumban, Irodalomtört. 94—96. l.
- Vézner Károly*, A király házasság, — konferánsza a szegedi koronázási díszelőadáson. Délmagyarország 4. sz.
- Voinovich Géza*, Arany ballada-költészetéről. Bud. Szemle 169. kötet. 341—356. l.
- Weber Artúr*, Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében. Bud. Szemle 169. kötet. 357—381. l.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

HELYREIGAZÍTÁS.

Az IK. f. év: I. füzetében közölt Csokonai-vers (106—107) valóban Csokonaié, de nem ismeretlen, mint a közlő állítja. Része ez Csokonai *A lélek halhatatlansága* cz. búcsúztatójának s mint a *III. Nép* cz. rész befejező sorai megtalálhatók minden Csokonai-kiadásban.

Szerk.